

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

RAZPRAVE
DISSERTATIONES
XXXII

MONOGRAFIJA ŠTEVANA KÜZMIČA

Ob tristoletnici rojstva

LJUBLJANA
2024

ISBN 978-961-268-104-3
RAZPRAVE II. RAZREDA, 32
DISSERTATIONES CLASSIS II, XXXII

Knjiga je izšla v sodelovanju in s finančno pomočjo Slovenske matice
in Ustanove dr. Šiftarjeve fundacije.

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

RAZPRAVE
DISSERTATIONES
XXXII

MONOGRAFIJA ŠTEVANA KÜZMIČA

Ob tristoletnici rojstva

LJUBLJANA
2024

SPREJETO NA SEJI II. RAZREDA ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
DNE 12. MARCA 2024
IN NA SEJI PREDSEDSTVA
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI
DNE 27. FEBRUARJA 2024

RAZPRAVE II. RAZREDA SAZU
DISSERTATIONES CLASSIS II
XXXII

Izdala: Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Uredil: Marko Jesenšek

Recenzenta:

Izred. članica SAZU prof. dr. Andreja Žele
Dopisni član SAZU prof. dr. Emil Tokarz

Jezikovni pregled: Nina Zver

Prevodi angleških sinopsisov: Nada Šabec

Prevodi nemških povzetkov: Vida Jesenšek

Grafična priprava: Katarina Visočnik

Tisk: Cicero, Begunje, d. o. o.

Naklada: 300 izvodov

Ljubljana 2024

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929Küzmič Š.(082)
274.5(497.4):929Küzmič Š.(082)

MONOGRAFIJA Števana Küzmiča : ob tristoletnici rojstva / [uredil Marko Jesenšek ; prevodi angleških sinopsisov Nada Šabec, prevodi nemških povzetkov Vida Jesenšek]. – Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2024. – (Razprave / Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede = Dissertationes / Academia scientiarum et artium Slovenica, Classis II: Philologia et litterae ; 32)

ISBN 978-961-268-104-3
COBISS.SI-ID 202495747

Vsebina

<i>Marko Snoj, O priimku Küzmič</i>	7
<i>Vincenc Rajšp, Cerkve miru v Šleziji in artikularne cerkve na Ogrskem</i>	10
<i>Nina Ditmajer, Hibridne zbirke besedil v prekmurskem jezikovnem prostoru</i>	42
<i>Fanika Krajnc-Vrečko, Teološka antropologija Števana Küzmiča med izvirnostjo in tradicijo</i>	56
<i>Irena Avsenik Nabergoj, Semantično polje božje in človeške ljubezni v Küzmičevem prevodu Nove zaveze (1771)</i>	65
<i>Diana Košir, Semantično-pragmatični vidiki Dalmatinovega in Küzmičevega prevoda Matejevega Evangelija</i>	87
<i>Vesna Mikolič, Trubarjevo in Küzmičevo nagovarjanje bralcev v predgovorih njunih del</i>	102
<i>Vlado Nartnik, Od Primoža Trubarja do Števana Küzmiča</i>	111
<i>Nina Zver, Jezik Küzmičevih pesmi v Vöre krščanske krátkem návuku</i>	117
<i>Marko Jesenšek, Števan Küzmič v Smejevi prekmuriani</i>	135
<i>Franci Just, Prvi zapis o Küzmičevem Nouvem Zákonu, prekmurskih Slovincih in njihovem jeziku</i>	169
<i>Klaudija Sedar, Küzmičevo delovanje v »artikularnih« krajih</i>	186
<i>Mirko Bratuša, Osnutek spomenika Števanu Küzmiču in prekmurskemu knjižnemu jeziku</i>	195
<i>Akoš Anton Dončec, Prekmurska rokopisna pesmarica iz 17. stoletja</i>	204

O priimku *Küzmič*

Marko Snoj

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Novi trg 3, SI 1000 Ljubljana;
ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2,
SI 1000 Ljubljana; marko.snoj@zrc-sazu.si

Izvorno prekmurski priimek *Küzmič* je patronimična manjšalnica iz osebnega imena *Kuzma*, ki je prek madžarskega *Kuzma* najverjetneje po vzhodni poti prevzeto iz grškega *Kosmās*. V osrednji Sloveniji, kjer je to svetniško ime prevzeto po zahodni poti prek latinskega *Cosmas*, so iz njega nastali priimki *Kosem*, *Kosm*, *Kosmos*, *Kosmus*, *Kosman*, v katerih se ohranja predgajični zapis glasu *z*, in *Kozmos*, *Kozmus* ter *Kozman*, v katerih je bil zapis sibilanta ob pravopisni reformi sredi 19. stoletja prilagojen novim pravilom.

Ključne besede: slovenščina, imenoslovje, priimki, etimologija, *Küzmič*

The Prekmurje surname *Küzmič* is a patronymic diminutive from the personal name *Kuzma*, which came from the original Greek *Kosmās* via the Hungarian *Kuzma*. In central Slovenia, where this hagnonym was borrowed via the Latin *Cosmas*, it gave rise to the surnames *Kosem*, *Kosm*, *Kosmos*, *Kosmus*, *Kosman*, in which the pre-Gajic spelling of the sound *z* is preserved, and *Kozmos*, *Kozmus*, *Kozman*, in which the spelling of the sibilant was harmonized to the new orthographic rule in the middle of the 19th century.

Keywords: Slovene, onomastics, surnames, etymology, *Küzmič*

Priimek *Küzmič* je izvorno prekmurski, na kar opozarja že njegova pisna podoba.¹ V Pomurski statistični regiji je njegovih nosilcev danes 20, v vseh drugih statističnih regijah, v katere je migriral iz matičnega Prekmurja, pa skupaj devet.² Besedotvorno je manjšalnica krstnega imena *Küzma*, imenotvorno pa njegov patronimik. Prvi nosilec tega priimka je bil poimenovan kot 'mali *Küzma*', tj. 'Küzmov sin' zelo verjetno zato, ker je bilo tudi njemu ime *Küzma*. Priimek je tako dejansko združeval manjšalnost in patronimičnost. Krstno ime *Küzma* je prekmurska uresničitev svetniškega imena, ki se zahodneje pojavlja kot *Kozma* in *Kozem*. Slednje se ohranja v priimku *Kosem*³ s pisno dvojnico *Kosm*, ki je

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Naravna in kulturna dediščina slovenskega naroda*, ki ga financira SAZU, in raziskovalnega programa *Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju*, ki ga financira ARIS.

² <https://www.stat.si/imenarostva#/names?lastname=K%C3%BCzmi%C4%8D>. Različica *Küzmič* brez pisno izražene palatalne izreke ima danes 288 nosilcev, od teh jih 177 živi v Pomurski statistični regiji.

³ Koroško hišno ime *Kosem* izvajata iz tega svetniškega imena Feinig (2015: 131).

ob pravopisni reformi v prvi polovici 19. stoletja obdržal bohoričični zapis s s namesto z – podobno kot *Supan*, *Sadnikar*, *Sidar*, *Kosel* namesto *Zupan*, *Zadnikar*, *Zidar*, *Kozel*. Tak je tudi priimek *Snoj*, ki so ga v *Znoj* pogajčili le deloma. Ta priimek je izvirno metonimično poimenovanje človeku, ki se obilno znoji. Prvotni korenski *u* v priimku *Küzmič* namesto pričakovanega *o* kaže na to, da je bila panonska različica našega imena prevzeta iz madžarskega *Kuzma*, in sicer pred prehodom izhodiščnega *u* v panonski *ü*, to ime pa morda kakor rusko *Kuz'má* po vzhodni poti iz grščine⁴ in ne kot osrednje *Kozma* po zahodni prek romanščine in latinščine iz grškega *Kosmās*, ki so ga Grki razumeli v pomenu 'kdor je urejen, okrašen'. Grško ime *Kosmās* je namreč izpeljano iz občnega samostalnika *kósmos*, ki v antiki pomeni 'red, urejenost, okras' (ta pomen odseva v današnji besedi *kozmetika*), kasneje pa tudi 'svetovni red' in 'svet'.

Ime zdravnika svetega Kozme, ki je skupaj z bratom (verjetno dvojčkom) Damijanom, prav tako zdravnikom, umrl mučeniške smrti okrog leta 287 v Ajgeji v Kilikiji, je bilo, sodeč po številnih priimkih, k že omenjenim je treba dodati še *Kosmos*, *Kosmus*, *Kosman*, *Kosmin*, *Kozmos*, *Kozmus*, *Kozman*, pri nas nekdanj pogostejše krstno ime. Danes ga namreč nosi manj kot pet nosilcev. Po tem svetniku je poimenovana tudi gorička vas *Kuzma*, ki se uradno tako imenuje od 10. 12. 1929. Pred tem se je njeno ime zapisovalo kot *Küzdoubljan*, *Kuzdoblanj*, *Kuzdoblan*, *Kuzdamjan*, *Küzdomlan*, pridevnik se je glasil tudi *küzdomanski*. Danes se lokalno le redko sliši še *Küzdoubljan* s kratkonaglasnim prvim zlogom.⁵ Vse navedene različice izvirajo iz pri nas zelo redkega tipa zloženke, ki se v stari indijsčini imenuje *dvandva*.⁶ V izvornem patrociniju **Küzmadómjan*, ki spominja na omenjeni staroindijski tip zloženke, je v smeri proti *Küzdoubljan* najprej prišlo do disimilacije drugega *m* v nenosniški *b*, nato pa je drugi zlog prvega imena verjetno tudi po disimilaciji odpadel. Med *b* in *j* se je pričakovano vzpostavil epentetični *l*. Poudariti velja, da je bila zloženka nekdanj dvonaglasna, saj sicer ne bi pričakovali diftongizacije korenskega samoglasnika imena *Domjan*.

Etimološka razlaga priimka *Küzmič* je resda preprosta, a ko začnemo razkopavati podrobnosti, okoliščine in sorodna imena, tako kot v imenoslovju skoraj vedno naletimo na nerešena podvprašanja, nedotaknjene probleme in včasih celo

⁴ Petrovskij (1984: 137).

⁵ Podatke dolgujem gospodu Franciju Justu in kolegu Marku Jesenšku, ki mi jih je posredoval.

⁶ Od prave *dvandva* staroindijskega tipa se to ime razlikuje v tem, da je edninsko. V stari indijsčini je *dvandva* vedno dvojinški samostalnik, in sicer sta v dvojinški obliki obe sestavini, npr. *mātārāpitārā* 'mati in oče', *mitrāvārunau* 'Mitra in Varuna' (Wackernagel 1957: 149–173).

na neobdelana področja, kot sta v danem primeru prevzem krščanskih osebnih imen iz grščine po vzhodni poti in vprašanje zloženek tipa dvandva.⁷

Literatura

Anton FEINIG, Tatjana FEINIG, 2015: *Familiennamen in Kärnten und den benachbarten Regionen / Družinska imena na Koroškem in v sosednjih regijah*. 3. izdaja. Celovec/Klagenfurt, Ljubljana/Laibach, Wien/Dunaj: Mohorjeva družba v Celovcu.

Nikandr Aleksandrovič PETROVSKIJ, 1984: *Slovar' russkikh ličnyh imen*. Moskva: Russkij jazyk.

Jakob WACKERNAGEL, 1957: *Altindische Grammatik II/1: Einleitung zur Wortlehre. Nominalkomposition*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

ÜBER DEN NACHNAMEN KÜZMIČ

Zusammenfassung

Der Nachname *Küzmič* ist eine patronymische Deminutivbildung des Personennamens *Kuzma*, der (höchstwahrscheinlich über das ungarische *Kuzma*) vom griechischen *Kosmās* übernommen wurde. Im zentralslowenischen Raum, wo dieses Hagionym über lateinischen *Cosmas* entlehnt wurde, entstanden daraus die Nachnamen *Kosem*, *Kosm*, *Kosmos*, *Kosmus*, *Kosman*, in denen die vorgajische Schreibweise des Zischlautes *z* erhalten bleibt, und *Kozmos*, *Kozmus*, *Kozman*, in denen die Schreibweise des Zischlautes im 19. Jahrhundert an die neue orthographische Regel angepasst wurde.

Der Beitrag berührt auch den Ortsnamen *Kuzma*, der bis 1929 *Küzdoubljan* hieß, und zwar nach dem Patrozinium der dortigen Kirche, die den Heiligen Cosmas und Damian gewidmet ist. Dieser Ortsname ist vor allem aus der Sicht der Phonetik und Wortbildung interessant, da er an den im Altindischen bekannten Komposita des Typs Dvandva erinnert.

⁷ Na ta tip kaže tudi pridevnik *cirilmetodijski*, ki verjetno izvira iz svetniških imen brez vmesnega veznika *in*, kot ga uporabljamo danes.

Cerkve miru v Šleziji in artikularne cerkve na Ogrskem

Vincenc Rajšp

Slovenski inštitut na Dunaju, A 1010 Wien, vincenc@rajsp.si

Prispevek obravnava politiko Habsburžanov do protestantov v Šleziji in na Ogrskem. Protestanti (luterani in kalvinci) so lahko obiskovali bogoslužje, krstili otroke, se poročali in opravljati cerkvene pogrebe v t. i. dovoljenih cerkvah v Šleziji (po Westfalskem miru leta 1648) in na Ogrskem (v artikularnih cerkvah po letu 1681). Razmere na Ogrskem so neposredno vplivale na versko in družbeno življenje prekmurskih slovenskih protestantov, čeprav na svojem območju niso imeli nobene artikularne cerkve, temveč so bili vezani na artikularno cerkev v Čobinu (Nemescsó) in kvaziartikularno cerkev v Šurdu (Surd).

Ključne besede: protestantizem, Šlezija, Ogrska, cerkve miru, artikularne cerkve

The paper discusses the policy of the Habsburgs toward the Protestants in Silesia and in Hungary. Protestants (Lutherans and Calvinists) could attend church services, baptize children, get married and perform church funerals in the so-called permitted churches in Silesia (after the Peace of Westfalia in 1648) and in Hungary (in articular churches after the year 1681). The situation in Hungary had a direct impact on the religious and social life of the Prekmurje Slovene Protestants. As they did not have any articular churches of their own, they depended on the articular churches in Čobin (Nemescsó) and in Šurd (Surd).

Keywords: Protestantism, Silesia, Hungary, churches of peace, articular churches

Martin Luther je 31. oktobra 1517 objavil petindevetdeset tez in sprožil reformacijo v Evropi, ki je vplivala na versko in družbeno življenje ter povzročila velike politične spremembe, saj je spodbudila nastajanje novoveških držav v Evropi. Novonastale krščanske konfesije so postale sestavni del političnega ustroja novoveških držav. Razvoj v nadaljnjih stoletjih je na političnem in verskem področju utrdil osrednjo vlogo vladarjev – polemična teologija (Kontroverstheologie) med rimokatoliškimi in protestantskimi teologi, vojne med vladarji ter upori proti vladarjem z verskim ozadjem.

Duhovno podobo Evrope so odločilno zaznamovali protestanta Martin Luter in Jean Calvin ter katoličan Ignacij Loyolski, ki so sprejeli odločilne smernice preнове na Tridentinskem koncilu (1545–1563). Med vladarji novoveških držav v Evropi sta prevladali predvsem luteranska in katoliška konfesija, ki sta bili tudi poglavitni nasprotnici v tridesetletni vojni, medtem ko se je kalvinska smer uveljavila na nižji politični ravni (hugenoti v Franciji, na Nizozemskem

in Škotskem); kalvinci so bili prisotni tudi na Ogrskem in delno v Svetem rimskem cesarstvu. Kalvinska veroizpoved, čeprav se je številčno enako uspešno širila kot luteranska, je veljala je za manjšinsko konfesijo in je bila preganjana – konfesionalna nasprotja med kalvinci in katoliki so še dodatno zaostrovala velika nasprotja med kalvinci in luterani (Schilling 2010: 8). Kljub pomenu in razširjenosti kalvinske reformacije pa Calvin nikoli ni bil tako popularen kot Luter – v zgodovinskem spominu ostaja zapisan kot transnacionalni dejavnik v nacionalnih okvirih (Schilling 2010: 3).

Na Ogrskem je kalvinizem prevladal nad protestantizmom, in sicer so ga razširjali madžarski študenti, ki so v Wittenbergu študirali pri Melanchtonu. Med prvimi je bil frančiškan Dévai Biró Mátyás (1500–1545), ki se je leta 1529 vpisal na univerzo v Wittenbergu. Izdal je prvi reformacijski katekizem v madžarščini (*At tizparantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi at'a'ncnac, aes ah hit petsaetinec roevidenvalomag'ara'zatt'a*, 1583), nato pa še madžarsko gramatiko (*Ortographia Vngarica*, 1549) (Bernhard 2010: 37–41). Študentje, npr. Gáspár Heltai, István Kis Szegedi, Benedek Abádi, Balázs Bihari, ki so se leta 1543 imatrikulirali na univerzi v Wittenbergu in so bili Melanchtonovi učenci, so kasneje delovali kot kalvinisti; saški študentje iz Ogrske, ki so bili Lutrovi učenci, pa so po zaključenem študiju razširjali luteranstvo. Calvinisti niso bili neposredno povezani s Calvinom, ampak jim je njegove poglede približal Melanchton (Bernhard 2010: 49), ki pa ni bil edini posrednik, kar dokazuje Juraj Drašković (JD: 1515–1587). Po rodu je bil iz okolice Knina, študiral je v Krakovu, na Dunaju, v Bologni ter pravo v Padovi. Leta 1557 je bil tajnik kralja Ferdinanda I. in kasneje škof v Peču (Pécs) in Zagrebu ter nadškof v Koloči (Kalocsa) in kardinal. Sodeloval je pri pripravi augsburškega verskega miru leta 1555 in na Tridentinskem koncilu. Dobro je poznal tudi kalvinizem. V Padovi je objavil polemičen spis proti Calvinu (*Confutatio eorum quae dicta sunt a Ioanne Calvino sacramentario super verbis Domini, hoc est corpus meum*, 1551). Delo je posvetil stricu Juraju Martinuzziju (1482–1551), ki je bil pomemben hrbaški škof, nadškof v Esztergomu in kardinal, opravljal pa je tudi pomembne politične naloge (Bernhard 2010: 26).

Vladarji konfesionalne dobe so se zgledovali po augsburškem verskem miru (1555) in kasnejšim izrekom *Cuius regio eius religio*, ki je bil v polnosti izveden le v kneževinah Svetega rimskega cesarstva, cerkvenih, protestantskih in v severnih protestantskih državah, medtem ko ni uspel v Franciji, pod Habsburžani, češkimi in ogrskimi kralji. Italijanske države in Španija s Portugalsko so ostale v celoti katoliške.

Verska različnost med katoliškim habsburškim kraljem in nosilci protestantizma (šlezijški deželni knezi in stanovi ter mesta, ogrsko plemstvo in mesta na Ogrskem) je dobila politične razsežnosti. V Šleziji so se knezi in deželni stanovi razhajali s kraljem Ferdinandom že glede tolmačenja augsburškega verskega

miru. Stanovi so pojmovali versko svobodo kot del stanovskih pravic in s tem povezovali pravico, da odločajo o veri v deželni zboru, češki kralj Ferdinand pa je bil prepričan, da lahko le on uveljavlja načel *Cuius regio eius religio*. Habsburžani so se s stanovi razhajali tudi glede organiziranja novoveške države. Od leta 1527 so si prizadevali poenotiti upravo v avstrijskih deželah, Šleziji in na Ogrskem, deželni stanovi pa so zahtevali ohranitev dotlej pridobljenih pravic (Wąs 2002: 451–456). Slovenci so pod istim vladarjem, vendar v dveh različnih državnih okvirih, doživljali različno vladarjevo versko politiko. V notranje-avstrijskih deželah so habsburški vladarji uveljavili rimokatoliško konfesijo, medtem ko so Slovenci v današnjem Prekmurju in Porabju ohranili rimokatoliško in protestantsko konfesijo, sprva močno kalvinsko, kasneje pa je prevladala luteranska smer. Uveljavljanje veroizpovedi je bilo odvisno od oblasti in ne od svobodne izbire posameznika, tj. prekmurskega podložnika. V Prekmurju tudi ni bilo mest, zato je bilo težko sprejeti protestantizem in ga ohranjati glede na veljavne sporazume na Ogrskem.

Habsburžan Ferdinand je po bitki pri Mohaču leta 1526 nasledil Ludvika II., kralja Češke, Ogrske in Hrvaške, ter prevzel oblast v Šleziji in na Ogrskem. Reformacija je bila takrat že zelo razširjena, zato Ferdinand ni mogel ustaviti njenega širjenja v novih deželah, tako kot je to počel v dednih deželah. Habsburžani so do izgube Šlezije (1745–1763) in tolerančnega patenta cesarja Jožefa II. leta 1781 izvajali do protestantov konfesionalno politiko, ki je bila podobna kot pri drugih vladarjih v Evropi; po letu 1600 tudi pod vplivom Nantskega edikta iz leta 1598 v Franciji (Tóth 2007: 276). Odnos Habsburžanov je bil odvisen tudi od zunanje-političnih razmer, vpliva Švedske po tridesetletni vojni ter notranje-političnih odnosov na Ogrskem, kjer je imela pomembno vlogo pri zaščiti protestantov Sedmograška ogrska kneževina pod turško nadoblastjo.

Reformacija v Šleziji

Dežela Šlezija, ki je bila od začetka del poljske države prvih Piastov, je bila leta 1348 vključena v češko kraljestvo. Leta 1398 ji je podelil kralj Vladislav II. Poljski privilegij, ki je uzakonjal pravnopolitično posebnost dežele, v kateri so posamezni teritoriji, kneževine ter teritorialne upravne skupnosti (*Ständesherrschaften*) vladale z lastnimi pravnimi uredbami. Takšne razmere so omogočale neoviran sprejem verskih idej iz Wittenberga in Zürich. Med prvimi je uvedel reformacijo mestni svet v Breslau (Wrocław) leta 1523 – zaukazano je bilo pridiganje čistega evangelija, uvedena je bila nemščina v bogoslužje in dovoljene so bile poroke duhovnikov (Harasimowicz 2001: 175–176). Leta 1528 je mestni svet izdal šolski in cerkveni red, s katerim je v celoti obvladal versko

življenje. Novi kralj Ferdinand I. tega ni oviral. Reformacijo so širili tudi knezi in plemstvo, kjer so imeli patronatske pravice. Glavni nasprotnik reformacije je bil kapitelj v Wroclavu.

Habsburžani so morali na državni ravni iskati kompromise z državnimi stavovi, po vestfalskem miru 1648 tudi z nemškimi protestantskimi knezi, medtem ko so si češki in ogrski kralji prizadevali uveljaviti rimokatoliško protidentinsko konfesijo po načelu *Cuius regio eius religio*. V Šleziji jim to ni uspevalo (Harasimowicz 2011: 173–199). Pravne garancije so protestanti v Šleziji dosegli z majestetnim pismom cesarja Rudolfa II. leta 1609. Cesar Ferdinand II. in saški volilni knez Jurij (Johann Georg I.) sta leta 1635 v Pragi sklenila separaten mir, vendar pa je verska svoboda s pravico izvrševanja verskih obredov bila omejena le na kneževine Liegniz (Legnica), Brieg (Brzeg), Wohlau (Księżstwo wołowskie, glavno mesto Wołów) in Oels (Oleśnica). Danes je celotno področje na Poljskem. Vse ostale cerkve, ki so jih po letu 1618 zasedli protestanti, so bile vrnjene katoličanom, šole so bile zaprte, pastirji in učitelji pa pregnani (Harasimowicz 2011: 186).

Vestfalski mir, ki je bil sklenjen med cesarjem Ferdinandom III. in Švedsko v Osnabrücku, ter med cesarjem in Francijo v Münstru (24. oktobra leta 1648), je zaključil tridesetletno vojno (1618–1648); vojna med Francijo in Španijo je trajala še do leta 1659. Interpretacija vojne ni enoznačna – šlo naj bi za (a) versko vojno ali (b) mednarodno vojno (začela se je kot verska in se nadaljevala kot meddržavna, ko je vanjo vstopila Francija leta 1635); (c) Johannes Burkhard pa vidi v tridesetletni vojni novoveško nastajanje modernih držav, tj. kot vojno nastajanja držav v Evropi (Staatsbildungskrieg Europas). Vestfalski mir je sekulariziral konfesionalna nasprotja (Klueting 2007: 345–346), hkrati pa je prenesel težišče iz države (cesar Karel V.) na večje teritorije, med njimi tudi na avstrijske dežele.

Cerkve miru v Šleziji

Vestfalski mir je določil, da evangeličanskim knezom, plemičem in njihovim podložnikom zaradi vere ni treba zapustiti njihovih posesti in se izseliti. Ni pa to pomenilo popolne verske svobode. Obiskovanje bogoslužja je bilo omejeno le na Głogów, (Glogau), Jawor (Jauer) in Świdnica (Schweidnitz). V teh treh krajih je bilo protestantom dovoljeno graditi cerkve zunaj mestnih obzidij, kot gradbeni material pa so smeli uporabiti samo les, glino in slamo. Cerkve niso smele imeti zvonikov in zvonov, zgrajene so morale biti v letu dni. Pravno osnovo so dobile z mirovno pogodbo, zato so jih imenovali *cerkve miru*. Zgrajene cerkve so arhitekturne dragocenosti, Jawor in Świdnica sta danes na seznamu UNESCO svetovne dediščine.

Cerkev miru v kraju Jawor¹ je bila zgrajena med letoma 1654 in 1655. Dolga je 43,5 m, visoka 15,7 m in široka 14 m. Sprejela je lahko 5.500 vernikov. Dve steni sta bili poslikani s svetopisemskimi prizori (66 iz nove zaveze, 71 iz stare zaveze in dve s 36 grbi okoliških plemičev). Znameniti so tudi oltar, prižnica in orgle. Cerkev v Głogowu (G)² se je leta 1654 zrušila, druga pa je leta 1758 pogorela. Med letoma 1764 in 1772 je bila zgrajena nova cerkev, ki je bila zbombardirana v drugi svetovni vojni, na njenem mestu pa je bil leta 2003 zgrajen lapidarij. Protestantski verniki so lahko obiskovali bogoslužje tudi zunaj deželnih meja, npr. v Poljski, Saški in Brandenburg. Kraji so bili oddaljeni do 50 km in da bi vernikom omogočili spremljanje verskih obredov, so začeli graditi nove cerkve ob meji, ki so jih imenovali obmejne cerkve (*Grenzkirchen*) in pribežališčne cerkve (*Zufluchtskirchen*). Ena takih je bila v kraju Pogorzeliska (Kriegheide). Obiskovanje teh cerkva je ustvarilo posebno romarsko kulturo verskega doživljanja in oblikovalo posebno identiteto. V teh krajih so opravljali tudi krste in poroke (Sörries 2008: 30–31).

Protestantske verske razmere v Šleziji so meddržavno politiko ponovno zaposlovale v času velike nordijske vojne (1700–1721). Švedski kralj Karel XII., ki je dotlej zmagoval, je zahteval od cesarja Jožefa I. pogajanje o vsebini vestfalske mirovne pogodbe. Šlo je za določilo člena 41, ki je zadeve, za katere ni bilo doseženo soglasje, prelagal na poznejši čas, na državne zборе ali na drugo ugodno priložnost – švedski kralj se je skliceval prav na »ugodno priložnost«. S pogodbo v Altranstädtu (Altranstädter Konvention) leta 1707 je dosegel, da je cesar Jožef I. predal protestantom 125 cerkva, ki so jim bile odvzete po letu 1648; imenovali so jih vrnjene cerkve (*Rezesskirchen*). Prav tako je bilo dovoljeno zgraditi šest novih cerkva in ker jih je cesar pojmoval kot izraz dobre volje, so dobile naziv cerkve po milosti (*Gnadenkirchen*) – okrašene so morale biti s cesarskim orlom, v mestu Cieszyn pa s cesarjevo podobo. Cerkve so bile v krajih Żagań (Sagan), Koźuchów (Freistadt), Jelenia Góra (Hirschberg), Kamienna Góra (Landeshut), Milicz (Militsch) in Cieszyn (Těšín, Teschen) in so lahko imele tudi zvonike (Sörries 2008: 35).

Habsburžani kot ogrski kralji v odnosu do protestantizma na Ogrskem

Versko dogajanje na Ogrskem je neposredno vplivalo na Slovence v današnjem Prekmurju in Porabju. Ogrska je bila po letu 1541 razdeljena na tri dele (kraljeva Ogrska, Sedmograška in Ogrska pod turško zasedbo), zato je postala država

¹ <https://de.wikipedia.org/wiki/Friedenskirche>

² <https://www.gorykaczawskie.pl/en/church-of-peace-in-jawor/>

² <https://de.wikipedia.org/wiki/Friedenskirche>

številnih religij: rimokatoliške, luteranske, kalvinske, trinitarne, pravoslavne in grkokatoliške; prevladovale so katoliška, kalvinska in luteranska vera. Kljub razširjenosti protestantizma je rimokatoliška cerkev obstala, vendar ni mogla odpraviti protestantizma, prav tako pa ni prevladala nobena od protestantskih cerkva. Vladarji teritorijev so pripadali različnim veroizpovedim. Habsburžani so ostali katoliki, Turki so na zasedenih področjih Ogrske urejali lastne verske zadeve in vplivali na razmere med kristjani, sedmograški knezi pa so v 16. stoletju pripadali katoliški veri, v 17. stoletju pa so večinoma sprejeli kalvinizem. Med letoma 1682 in 1685 so na območju kraljevine Ogrske obstajale celo štiri države s štirimi različnimi veroizpovedmi vladarjev: habsburžani s katoliško, osmanska država z muslimansko, kneževina Sedmograška s kalvinsko, v kneževini Gornja Ogrska s središčem v Košicah (Kaschau) pa je vladal luteran Imre (Emmerich) Thököly. V 17. stoletju so ogrske protestante šteli tudi sedmograški knezi, sedmograške katoličane pa ogrski kralj (Tóth 2007: 275).

Odnos Habsburžanov kot ogrskih kraljev do protestantov je bil zasenčen s političnimi nasprotji z ogrskimi stanovi in protestantskimi upori, ki so jim sledile mirovne pogodbe. Za protestante na Ogrskem je bil pomemben Dunajski mir (23. junij 1606) po zmagoviti vstaji sedmograškega kneza Istvána Bocskaija (SB 1557–1606)³ med letoma 1605 in 1606. Aristokratom, plemstvu, kraljevim svobodnim mestom in privilegiranim mestom je bila zagotovljena svobodna izbira vere in verskih obredov (freie Religionsübung). Odločitev za veroizpoved mesta so sprejemali mestni sveti, zato je bila večina mest z nemško govorečimi meščani luteranska. V nekaterih mestih je prišlo do ostrih bojov med katoličani in luterani. Državni zbor v Bratislavi je leta 1608 sprejel zakon o verskem miru, ki ga je potrdil cesar Matija. Svobodno izbiro vere je zagotavljal tudi podložnikom v okviru vaških skupnosti, kar pa ni bilo nikdar uresničeno (Tóth 2007: 278). Najpomembnejša koncesija kralja je bilo priznanje enakega ustavnopravnega in konfesionalnega položaja kalvincev in luteranov v Gornji Ogrski (Slovaški), kraljevi Ogrski in Sedmograški; to je zagotavljalo versko svobodo obema konfesijama, zakonodaja pa ni veljala za Hrvaško, saj je hrvaški sabor leta 1611 uzakonil katoliško konfesijo za obvezno (Dolinar 2017: 411).

Vstaja je odprla versko vprašanje in odnos kralja do ogrskih državnih organov, npr. neimenovanje ogrskega palatina po letu 1562 in imenovanje vojaških poveljnikov iz katoliških vrst. Vstaji je botroval še zakon, ki je prepovedoval razprave o verskih zadevah na državnih zborih. Kralj ga je samovoljno dodal zakonom državnega zbora v Bratislavi leta 1604. Bocskaj je zmagal s pomočjo več tisoč odpuščenih vojakov hajdukov po koncu turške dolge vojne (1593–1606), ki so ostali »brezposelni« in so se mu pridružili, ker jim je obljubil zemljo ter

³ https://en.wikipedia.org/wiki/Stephen_Bocskai

kolektivno svobodo (oprostitev podložnosti). Mir je bil pomemben tudi za politični status Sedmograške, ki ji je cesar priznal samostojnost (Tóth 2005: 262).

Dunajski mir in ogrski verski zakon sta podobna Nantskemu ediktu v Franciji (1598), ki je omogočil, da se desetletja trajajoči boji protestantske in katoliške konfesije zaključijo tako, da se obe odpovesta ideji edino zveličavne religije. Nantski edikt je na Ogrskem prišel dodatno do izraza v zakonu leta 1681, ko je dovoljeval rekonstrukcijo katoliškega izvajanje vere tam, kjer je nekoč že obstajala, in protestantsko izvajanje verskih obredov v cerkvah na gradovih in dveh izbranih krajih v vsakem distriktu (Tóth 2005: 278). Čeprav so med njima tudi občutne razlike, izražata oba nov pristop vladarjev do religij, ki izgublja ostrino 16. stoletja in išče izhod v spravljivejši politiki na cesarskem dvoru, v politiki bavarskega vojvode Maximilijana I. (Schulze 2007: 140) in papeževi bolj realni politiki do protestantov. Papež Klemen VIII. (1592–1605), ki je takoj po nastopu opremil nuncija v Gradcu Girolama Porcijo z natančnimi navodili za boj proti protestantom, je v nadaljevanju pontifikata kazal jasne znake, da boj proti protestantski heterodoksiji ni nesporno najvišja maksima odlokov kurije. Papež Klemen, je kot »realen politik« preklical izobčenje francoskega kralja Henrika IV. (izrekel ga je papež Sikst V. in potrdil papež Gregor XIV.) ter molče dopuščal Nantski edikt (Koller 2007: 69–71). Papeži so kot svetni vladarji morali upoštevati tudi širšo politično realnost, vendar pa to ni zmanjševalo nasprotij med konfesijami, ki so se borile za obstoj in prevlado.

Spravljivejši odnos do protestantskih deželnih stanov glede »verske svobode« (Religionsfreiheit) je cesar Rudolf II. zagotovil leta 1610 z majestetnim pismom (Majestätsbrief) za Češko in Šlezijo, ki je plemstvu in mestom z vsemi podložniki in meščani zagotavljalo svobodno izražanje vere (freie Religionsübung). Po bitki na Beli gori leta 1620 so premagani protestantski stanovi izgubili vse dotedanje koncesije, obremenjeni so bili celo z veleizdajo. Ferdinand II. je protestantizem razumel kot »nezvestobo, zato v njegovem konceptu konfesionalnega absolutizma ni bilo več prostora za pristaše reformacije (Schwarz 2017: 10–11).

Dunajski mir leta 1606 je koristil kalvincem, luteranom in katoliški Cerkvi, ki se je pričela na novo organizirati. Sledili so številni prestopi plemstva v katoliško Cerkev:

Razlog leži verjetno v tem, da so ogrski stanovi po prvem protihabsburškem gibanju pod vodstvom Istvána Bocskajja med letoma 1604 in 1606 dosegli politični kompromis s habsburško vlado in »začutili« da ne potrebujejo več protestantskega oporečniškega duha; protestantizem je spodbujal nepokorščino in odpor le še med nižjimi razredi. (Kontler 2005: 126)

Katoliška stran je pridobivala plemstvo tudi z novimi pristopi ter priznavanjem domačega, tj. madžarskega jezika v bogoslužju (govorjeni pridigarški in pisani knjižni jezik).

Pomembno delo je opravil Péter Pázmány (1570–1637), jezuit, esztergomi nadškof in kardinal. Rojen je bil v Velikem Varadinu (romunsko Oradea, nemško Großwardein, madžarsko Nagyvárad) na Sedmograškem v kalvinski družini. Ko je bil star devet let, so prišli v mesto jezuiti in ustanovili zelo uspešno šolo. Sedmograški protestantski deželni zbor se je zavedal nevarnosti, ki je pretila zaradi uspešnega jezuitskega delovanja ter promocije osovraženega papeža, zato jih je leta 1606 dokončno izgnal. Čeprav velja Sedmograška za pionirsko deželo tolerance, ta ni bila za vse enaka. V času protestantske prevlade leta 1543 niso dovolili imenovati katoliškega škofa v Albi Iuliji (po smrti starega škofa); škofovsko službo pa sta lahko opravljala škof Bornemiszas med letoma 1553 in 1556 ter škof Ferenc Forgách leta 1556 v Velikem Varadinu. Deželni knez je sekulariziral cerkveno posest škofij Velikega Varadina in sedmograškega Belgrada (romunsko Alba Iulia, madžarsko Gyulafehérvár, nemško Weißenburg), škofijska palača v sedmograškem Belgradu pa je bila spremenjena v knežjo rezidenco (Wien 2017: 97–98). Nepriznana je ostajala tudi romunska pravoslavna cerkev. Pázmány je prestopil v katoliško vero in se priključil jezuitom; študiral je v Rimu, med letoma 1597 in 1606 je bil profesor filozofije in teologije na jezuitskem kolegiju v Gradcu. Bil je tudi pomemben madžarski pisec. Bil je esztergomi nadškof (1616–1637), a je zaradi turške zasedbe Esztergoma bival v Trnavi, kjer je leta 1635 ustanovil katoliško univerzo; njen prvi rektor je bil György Dobronaki (Jurij Dobrovniški) doma iz Dobrovnika v Prekmurju. Pázmány je pripeljal v »staro« Cerkev številne družine magnatov, ki so potegnili za seboj tudi podložnike. Leta 1608 je postal katoličan Kristof Bánffy, leta 1623 je konvertiral Jurij Zrinski, 1629 Ádám Batthyány, pred letom 1637 Dénes Széchy in leta 1643 Ferenc Nádasdy, ki je po smrti Kristófa Bánffyja dedoval njegove posesti. Péter Pázmány se je v danih družbenih in političnih razmerah Cerkve zavzemal za kompromise in celo svobodo vere (Glaubensfreiheit) (Fata 2010: XIII).

Med katoliško prenovo je imel pomembno vlogo madžarski jezik. Hrvaški škof Juraj Drašković je prevedel v madžarščino delo Vincenca Lerinskega (Vincencius Lerinensis) *De christianae religionis veritate contra novatores tractatus* (1561), ki je izšlo na Dunaju z latinskim predgovorom, v katerem je predstavi boj stare Cerkve proti krivoverstvu.⁴

V začetku 17. stoletja so bila na Ogrskem natisnjena številna dela s področja katoliške kontroverzne teologije, ki so bila na evropskem nivoju. Protestanti so jih zavračali z nasprotnimi spisi. Luteran György Thurzó (GTH 1567–1616), župan županije Orave (madžarsko Árvavár megye) ter med letoma 1609 in 1616 ogrski palatin, je sam prevedel v latinščino Pázmányjevo versko knjigo in prevod poslal v presojo v Wittenberg, da bi tamkajšnji učenjaki pripravili nasprotne

⁴ https://sl.wikipedia.org/wiki/Jurij_Dra%C5%A1kovi%C4%8D

argumente, ker doma ni bilo primerne strokovnjaka (Tóth 2005: 295). Pázmány je bil najbolj nadarjen madžarski politik tistega časa, ki si je prizadeval za zedinjenje Ogrske in osvoboditev izpod Turkov. Zanašal se je na Sedmograško, zato je vzdrževal stike s tamkajšnjimi protestantskimi politiki (Tóth 2005: 265).

Kljub spravljivejšim tonom vladarjev so verska nasprotja v začetku 17. stoletja ohranjala vso ostrino v konfesijah. Luteranski teologi so ostro nasprotovali jezuitom. Šlo je za »bistvo« Lutrove reformacije, ki je želela odstraniti »rimskega antikrista«, tj. papeža. Jezuiti so vdrževali po Lutru začeto propadanje papeštva. Protestantski teologi niso mogli razumeti, zakaj je rimska papeška cerkev ostala močna, vplivna in versko prepričljiva tudi v državi Svetega rimskega cesarstva. Jezuiti so bili za protestantske teologe radikalen izziv (Kaufmann 2007: 103–105). V protipapeškem in protikatoliškem duhu so potekale tudi spominske prireditve ob stoletnici objave Lutrovih tez leta 1617. »Izjava Luthra o papežu kot 'antikristu' je v z agresijo nabitem ozračju pred tridesetletno vojno agresijo še dodatno podžigala.« (Leppin 2007: 131) Jezuiti so na katoliških dvorih podžigali vojno proti protestantom predvsem v tridesetletni vojni, čeprav je tudi v redu obstajala opozicija proti njihovim »militantnim teologom« (Bireley 2007: 93).

Sedmograški knez Jurij I. (György) Rákóczy (1593–1648) in kralj Ferdinand III. sta med tridesetletno vojno sklenila mir v Linzu (13. 12. 1645). Rákóczy, ki se je v upor proti Ferdinandu III. leta 1643 povezal s kraljevimi sovražniki Francozi in Švedi, je leta 1644 osvojil kraljevo Ogrsko. Mir je bil sklenjen na zahtevo sultana, ki se je zbal Rákóczyjeve moči. Linški mir je bil potrjen z ogrskim državnim zakonom leta 1647. Vključeval je tudi verske zadeve – protestantom je bilo vrnjenih 90 v prejšnjem času odtujenih cerkva, versko svobodo so imeli zagotovljeno vsi prebivalci Ogrske, čeprav posestniki tega niso vedno upoštevali (Tóth 2005: 312); če so imeli patronatske pravice, so lahko nastavljali katoliške duhovnike.

Začetki protestantizma v Prekmurju

Versko življenje prekmurskih Slovencev je od 16. do konca 18. stoletja potekalo skladno s političnimi in verskimi razmerami ogrske država. Ozemlje prekmurskih Slovencev ni bilo v središču dogajanj, saj je bilo geografsko obmejno področje države ter tako tudi politične in cerkvene uprave. Čutilo pa je vse posledice osrednjih dogajanj v državi, turško zasedbo delov države, bližino turške meje s turškimi vpadi, osvobajanja ter novo organizacijo gospodarskega, migracijskega in versko-političnega dogajanja konec 17. in v 18. stoletju. Začetke in delovanje protestantizma v Prekmurju so natančno predstavili Ivan Zelko (1996) Ivan Škafar (1981), Franc Šebjanič (1977) ter številni drugi slovenski zgodovinarji.

Protestantizem se je v Prekmurju širil proti koncu 16. stoletja. Uvajali so ga zemljiški gospodje, ki so kot imetniki patronata nad cerkvami nastavljali protestantizmu naklonjene duhovnike (Hozjan 2011: 98). Pri tem so se razmere glede protestantizma v današnjem Prekmurju bistveno razlikovale od razmer na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, kjer se je plemstvo prav tako oprijelo protestantizma, vendar ni imelo enakih možnosti za njegovo uveljavitev in obstoj kot plemstvo na Ogrskem, saj je le v redkih primerih razpolagalo s patronatskimi pravicami v farah. Protestantski predikanti v Prekmurju so z nastavitvijo na župnijah uživali tudi vse cerkvi pripadajoče dajatve ter prav tako plačevali davke (Zelko 1996: 181, 182, 185). Predikanti v notranjeavstrijskih deželah take oskrbe niso imeli, zato so protestantske pridigarje plačevali deželni stanovi. V Prekmurju sta se uveljavili obe veji protestantizma, luteranska in kalvinska. Leta 1596 je pripadalo luteranom enajst far v gornjem Prekmurju, v spodnjem Prekmurju pa deset far kalvincem. 1595 do 1623 je bil samostojen kalvinski dekanat pri Sv. Juriju, ki je bil ukinjen leta 1623, ko so fare pripadle luteranom (Dolinar 2017: 412–13).

Na začetku 17. stoletja je bila vzpostavljena popolna protestantska cerkvena organizacija, ki je bila od vsega začetka vključena v protestantsko organiziranost v Železni županiji (Komitat Eisenburg, Vas vármegye). Soboška dekanija je bila vključena leta 1592 in je ostala do leta 1672. Tako hitro odpravo katoliške cerkvene organizacije so spodbudila tudi turška osvajanja ogrskih ozemelj. Turki so deloma nadzorovali ozemlja škofij, ki so bila neposredno ali vsaj obmejno v stiku s Prekmurjem, prav tako pa so občasno zasedali tudi njihove škofijske sedeže: Veszprém⁵ s krajšimi prekinitvami od leta 1552 do leta 1606, Győr med letoma 1594 in 1598 (Kontler 2005: 132), Peč (Pécs) med letoma 1543 in 1686. Protestantski in katoliški magnati so odtujili več posesti škofij in samostanov, le-te pa si je prilastil tudi ogrski kralj za vzdrževanje obmejnih trdnjav (Tóth 2005: 297).

Delovala je le škofija s sedežem v Zagrebu, ki je bila še posebej pomembna zaradi izobraževanja duhovnikov. Beksinski arhidiakon pri vizitaciji leta 1640 ni vizitiral prekmurskega okraja, ker zaradi turške nevarnosti ni šel čez reko Muro. Iz vizitacijskega zapisnika za prekmurski distrikt leta 1669 je prav tako razvidno, da vizitacija ni bila izvršena »v smeri Kaniže, ki jih upravljajo krivo-verci in katere nam ni bilo mogoče vizitirati tako zaradi strahu pred krivo-verci kot pred Turki« (Zelko 1996: 322–323).

Turški nevarnosti so bili izpostavljeni prekmurski protestanti in katoličani. Če je bila turška meja leta 1541 oddaljena od Lendave še 100 km, se je z osvojitvijo Sigeta in manjših trdnjav ob Dravi, Kerestur (Murakeresztúr) in Čurgov

⁵ <https://de.wikipedia.org/wiki/Veszpr%C3%A9m>

(Csurgó), približala že na 60 km. Po določbah miru iz Vašvarja leta 1664 je turška meja presekala škofijo Gjur (Győr) od kraja Muraszemenye do Monoštra, vendar razmejitve do 18. stoletja ni bila nikdar uveljavljena z mejno črto. Določeno je bilo le, katere poglavitne trdnjave pripadajo eni ali drugi strani. Pri tem so najbolj trpeli podložniki, ker so plačevali dajatve ogrskim plemičem (lastnikom), po sklenjenem miru leta 1606 pa še vaškim sodnikom za Turke (Grafenauer 1961: 79–90), ki so z vpadi pobirali še dodatni davek. Turki so leta 1603 poskušali osvojiti Lendavo – kasneje je bila ustanovljena organizacija za odkup ugrabljenec iz turške sužnosti (Zelko 1996: 306), in tržani so bili še dodatno obdavčeni.

Marko Kerševan (2012) predstavlja odnos do protestantizma v Pregljevem romanu *Bogovec Jernej*. Preglelj namreč meni, da »ustaljena katoliška slovenska verna duša ne prenese tujega duha«:

Če bi hoteli ostati na polemični ravni, bi seveda zlahka zavrnil Pregljevo trditev, češ da se je protestantizem pojavil in uveljavil med ljudmi in ljudstvi, ki do tedaj niso bili nič manj od Slovencev ustaljeno katoliški; sprejeli in prenesli pa so ga tudi ljudje, (npr. v Skandinaviji, in drugod), za katere je bila domovina protestantizma geografsko vsaj tako tuja kot za Slovence. (Kerševan 2012: 146–47)

Če bi na tak način razmišljali o protestantizmu v današnjem Prekmurju, bi ugotovili, da posamezniki, predvsem podložniki, niso mogli svobodno izbirati vere – o tem so odločali imetniki patronatskih pravic z nastavljanjem duhovnikov in mestni sveti kraljevih svobodnih in privilegiranih mest (Tóth 2007: 277). Verjetno pa velja tudi za današnje Prekmurje Csepregijeva ugotovitev za Ogrsko, da je bila v simultanih cerkvah, v katerih so opravljali obrede katoličani in protestanti, na začetku reformacije pomembnejša pripadnost jezikovni skupnosti kot konfesionalni (Csepregi 2017: 377). Razmere so se spremenile šele med konfesionalizacijo, pred tem pa je »prekmurska slovenska duša« prenesla luteranstvo, kalvinizem in katolištvo na podlagi prekmurskega slovenskega jezika. Pri tem pa je potrebno upoštevati tudi dejstvo, da vemo, katere veroizpovedi so bili duhovniki – predikanti in kakšna je bila konfesionalna organizacija, ne poznamo pa takratne vernosti in vpliva verskih sprememb pri vernikih. Dejstvo je, da sta se po osemdesetih letih protestantske prevlade brez velikega odpora vrnila katoliška vera in cerkvena uprava, prav tako pa so bile takrat po tolerančnem patentu cesarja Jožefa II. organizirane tri protestantske cerkvene občine. V času konfesionalizacije sta se razvili in uveljavili dve verski identiteti, ne vemo pa, kako so se se pripadniki ene in druge konfesije med seboj razumeli. V Prekmurju so bile na preizkušnji predvsem poroke med katoličani in protestanti (Zelko 1996: 323).

Spremembe pa niso bile tako očitne, kot jih vidimo danes. Iz vizitacijskega zapisnika leta 1627 je razvidno, da so protestantski pastori takrat še spovedovali in za to prejeli dohodek (spoved v cerkvi en denar, na domu štiri denarje) (Zelko 1996: 194). Tudi za protestantsko Sedmograško beremo, da so v protestantskih cerkvah obdržali stare oblike v cerkvi in bogoslužju. Fancoski popotnik po Balkanu Pierre Lescalopier je leta 1574 poročal, da je v neki saški cerkvi v bližini Brašova (romunsko Braşo, madžarsko Brassó, nemško Kronstadt) slišal latinščino – da gre za protestantsko cerkev, je spoznal šele po zaključni hvalnici »uniči papeško in turško tiranijo« (Wien 2017: 99).

Tako kot za celotno Ogrsko so tudi za današnje Prekmurje značilne vse tri priznane veroizpovedi: luteranska, kalvinska in katoliška. Čeprav so v Prekmurju v prvi tretjini 17. stoletja pri protestantih prevladali luterani, nam spor v Martjancih dokazuje, da so sredi 17. stoletja bili tam prisotni tudi kalvinisti. Zapis odkriva napete odnose med protestantskima predikantoma, kar je bilo značilno za Ogrsko in Prekmurje, in kaže, kako je taka nasprotja reševala turška oblast. Anton Trstenjak objavlja dogodek ob sporu med evangeličanskim in kalvinskim predikantom v Martjancih in pritožbo agi v Kaniži leta 1652 zaradi dohodkov. Razsodba se je glasila:

Vsak ostani v svoji veri in plačuj pristojbine samo svojemu duhovniku: kalvinci kalvinskemu, a luteranci luteranskemu. Mi age kaniški naznanjamo vama, ako sta vama dragi vajini glavi, tako imej vsak svojo vero. Živite med seboj v miru; oba prodikatorja živita naj v slogi; ako nočeta, plačala bosta to s svojima glavama. (Trstenjak 2006: 76)

Ravno dohodki in materialna osnova duhovnikov vseh konfesij so bili največkrat vzrok za verske spore. To ni bila posebna značilnost Prekmurja, temveč se je enako dogajalo tudi drugod po državi, saj so tudi predikanti, ne le katoliški župniki, zahtevali plačilo od drugovercev. Na Slovaškem so kalvinski vizitatorji v vasi Kašov blizu Košic zahtevali, da priseljeni grkokatoličani plačujejo desetino kalvinskemu župniku. V evangeličanski filiali Majerovci blizu Prešova se je evangeličanski kaplan pritoževal, da mu grkokatoličani nočejo plačevati cerkvene desetine z izgovorom, da niso njegove vere (Šoltes 2010: 118).

Verska nasprotja med vsemi tremi konfesijami so obstajala v celotni državi in ne le v Prekmurju. Za katoliško stran so protestanti veljali za krivoverce, vendar je tudi kalvinski predikant v Selu Jurij Bošani, ko je leta 1630 uradno prestopil k luteranstvu, prisegel, »da je dal slovo kalvinski zmoti in spoznal pravo in čisto augsburško veroizpoved, katero je od otroških let izpovedoval in kateri bo sledil, dokler bo živel« (Zelko 1996: 217).

V prvi polovici 17. stoletja je več ogrskih protestantskih plemiških družin prestopilo v katoliško vero, vendar to ni nujno neposredno vplivalo na veroizpoved podložnikov. Podobno kot drugje na Ogrskem so tudi v Prekmurju tolerantni

katoliški zemljiški gospodje dopuščali protestante in tudi patronatskih pravic niso uperjali proti njim, čeprav so nekateri v neskladju z obstoječo zakonodajo silili podložnike v lastno konfesijo (Kowalská 2017: 278).

Na katoliški strani so imeli pomembno vlogo jezuiti. György Dobronaki (Jurij Dobrovniški) je bil pomemben prekmurski jezuit. Rodil se je v Dobrovniku, v Zagrebu je bil rektor jezuitskega kolegija in je skrbel za ljudske misijone v Prekmurju. Iz Zagreba je bil prestavljen v Trnavo, kjer je sodeloval pri ustanovitvi univerze leta 1635 in postal njen rektor (1635–1636); predlagan je bil za esztergomskega škofa, vendar je imenovanje odklonil (Zelko 1996: 249–250).

Tako kot za protestante v kraljevi Ogrski je bilo tudi za prekmurske protestante prelomno desetletje 1671–1681, ki ga poimenujejo *desetletje žalosti* (Trauerdekade, A gyász évtizede). V Prekmurju sicer ni bilo sodnih procesov proti protestantom, kot so bili na primer na Slovaškem, niti niso znana posebna preganjanja protestantov, vendar je bila v tem desetletju »večina župnij vrnjena katoličanom«; če cerkveni patroni niso odstavili predikantov, je ostalo pri starem – protestanti so ostali v Gornjih Petrovcih, Kančevcih in Selu (Zelko 1996: 185).

Katoličani so med prvimi dobili župnijo Dobrovnik (1649) (Zelko 1996: 250). V župniji Tišina je bil prvi katoliški župnik nastavljen leta 1692 (Zelko 1996: 264), v Dolencih je nosilec patronata György Széchy odvzel cerkev luteranom leta 1671, nato pa zaradi pomanjkanja duhovnikov nastavil licenciata (Zelko 1996: 271). Licenciati v današnjem Prekmurju niso bili posebnost, nastavljali so jih tudi drugod na Ogrskem, kjer je primanjkovalo duhovnikov, tako na primer v škofiji Csanád (Horvat 2006, Gőzsi 2010: 61).

Prekmurski protestanti in artikularne cerkve

Po *desetletju žalosti* se je politično življenje v državi ponovno vrnilo v tirnice ogrskih državnih institucij. Šlo je za konfesionalne in politične zadeve, predvsem za ukinitve ogrske ustave in ogrskega palatinata. Napete razmere so se pomirile na državnem zboru v Šopronu leta 1681, kamor je bilo iz Bratislave zaradi kuge prestavljeno zasedanje ogrskega državnega zbora. Držani zbor je leta 1681 sprejel tudi sklep o artikularnih cerkvah.

V Ogrskem državnem zboru je bilo 145 zastopnikov županij in kraljevih mest, 76 plemičev ter 18 škofov in nadškofov. Med plemiči je bilo 8 protestantov, med zastopniki županij in mest 29 evangeličanov in 16 kalvincev (Gyenge 1981: 38–39). Zasedanje se je pričelo 24. maja 1681 in je trajalo do konca leta. Glavna točka je bila vrnitev ustave in izvolitev palatina, medtem ko versko vprašanje ni bilo predvideno, vendar je vodja upornih krucev Imre Thököly dosegel, da je postalo osrednje. Katoliška večina v državnem zboru ni želela razpravljati

o verskih vprašanjih, zato so se protestanti obrnili s posebno adresno na kralja. Predstavili so mu težavno stanje protestantov v preteklem desetletju. Pritožili so se zaradi odvzetih cerkva, preganjanja predikantov in učiteljev, preprečevanja opravljanja protestantskih verskih obredov celo v domačih hišah in izključevanja protestantov iz mestnih služb. Kralja so prosili, naj že med zasedanjem deželne zbornice z diplomom uveljavi nekdanjo svobodo veroizpovedi.

Katoliška stran je sestavila svojo spomenico, v kateri je zahtevala vrnitev cerkva, ki so jih odvzeli protestanti. Sklicevali so se na 1. člen Dunajskega miru, ki je zagotavljal svobodo evangeličanske vere, vendar brez škode za katoličane. Sklicujejo se na pravice zemljiških gospodov kot cerkvenih patronov, ki so prestopili v katoliško cerkev, da to uveljavijo tudi nad podložniki. Protestantom so očitali, da so v mestih in komitatih katoličanom jemali službe itd.

Deželni zbor se ni mogel zediniti, zato je rešitev verskega vprašanja prepustil kralju. Končni sklep je bil sprejet v soglasju med kraljem in deželnim zborom, vendar s kompromisno rešitvijo niso bili zadovoljni niti katoličani niti protestanti. Med 82 členi zakona, ki ga je deželni zbor sprejel 30. decembra 1681, sta bila dva (25. in 26. člen / artikul) namenjena veroizpovedi (Gyenge 1981: 40–45).

Stanovski konfesionalizem je imel v državnem zboru osrednjo vlogo vse do leta 1729, ko so se zgodile konfesionalne animozitete k stanovskemu konstitucionalizmu. Osrednje točke, ki jih je državni zbor odtelej obravnaval, so bile kontribucije in neobdavčenost plemstva, katoličani in protestanti pa so združeno nasprotovali vladarju. Leta 1790 so se prav tako strinjali, da je tolerančni patent Jožefa II. ilegalen in neveljaven, ker bi ga moral sprejeti ogrski državni zbor. (Szijártó 2011: 364, 368)

25. in 26. člen o položaju protestantov v državi iz leta 1781 sta se približala francoskemu Nantskemu ediktu iz leta 1598 z določilom o protestantskih dovoljenih cerkvah v županijah. Veljala sta do tolerančnega patenta cesarja Jožefa II. leta 1781. Člen 25 je potrdil svobodo vere, ki je bila zagotovljena z Dunajskim mirom, vendar s pridržkom pravic zemljiških gospodov. Pregnanci so se lahko vrnili na svoje domove, nihče ni smel biti izpostavljen zaradi svoje vere in nikogar ni bilo dovoljeno siliti, da se udeležuje obredov druge vere (Gyenge 1981: 53). Člen 26 (Artikul XXVI) pa je omejeval število krajev, v katerih so protestanti lahko gradili nove cerkve in imeli bogoslužje – kraji so bili poimensko navedeni, zato so se imenovali *artikularni kraji* in *artikularne cerkve*. Protestanti so morali vrniti cerkve, ki so jih pred tem zasedli katoličanom.

V vsaki županiji (komitatu) sta bila določena dva kraja, kjer je bilo dovoljeno graditi nove cerkve. Glede gradnje je veljalo enako določilo kot v Šleziji – cerkve niso smele imeti zidanega temelja, zvonika in zvonov, za gradbeni material pa niso smeli uporabiti kamenja, opeke in kovanih žebeljev. Zgrajenih je bilo

osemintrideset lesenih cerkev; danes je ohranjenih le še pet, tri so na seznamu UNESCO svetovne kulturne dediščine: Kežmarok, Leštiny in Hronsek. Sklep je veljal le za kraljevo Ogrsko, zato je bilo največ artikularnih cerkva zgrajenih na ozemlju današnje Slovaške.

Artikularni kraji v Železni županiji so bili Nemesdömölk (danes del mesta Celldömölka), Čobin (Nemescsó) in Gornja Borta (nemško Oberwart, madžarsko Felsőőr, za kalvince, danes v Avstriji). V Požonski županiji (danes Bratislavski kraj na Slovaškem): Reca (Réte) in Pusté Úľany (Pusztafödémés); v županiji Nitra (Komitat Neutra): Nitrianska Streda (Nyitraszerdahely) in Stráže (Strázsa); v Tekovski županiji (Komitat Bars): Šimonovany /danes del mesta Partizánske/ (Simonyi) in Sl'ážany (Szelezsény); v Zvolenski županiji (Komitat Sohl): Ostrá Lúka (Osztroluka) in Hronsek (Garamszeg); v Turčjanski županiji (Turz): Necpaly (Necpál) in Ivančiná (Ivánkafalva); v Liptovi županiji (Komitat Liptau, danes Žilinski kraj na Slovaškem): Hybe (Geib) in Paludza (Nagypalugya); v županiji Orava (Komitat Arwa): Vyšný Kubín (Felsőkubiny) in Istebné (Isztebnye); v Trenčinski županiji (Komitat Trentschin): Súlov (Szulyó) in Uhrovec (Zayugróc); v Spiški županiji (Komitat Zips): Spišský Hrhov (Garg, Görgö), Toporec (Topertz) in Batozovce (Botsdorf, Batizfalva). Prevladovala so luteranska mesta, le Oberwart in Reca sta bili kalvinski mesti.

V širšem pomenu *artikularort* / *artikularni kraj* so bili razumljeni vsi kraji, v katerih je deželni zbor dovolil protestantom svobodno izvajanje obredov (*freie Religionsausübung*). Naštetim mestom so se zato priključila tudi kraljeva svobodna mesta in rudarska mesta (*Frei- und Bergstädte*) ter mejne utrdbe. Artikel 26 (26. člen) je poimensko našteval le mesta v Nižji Ogrski = *Niederungarn*, tj. na Slovaškem: Požon (današnja Bratislava, nemško Pressburg, madžarsko Pozsony), Trenčín (*Trentschin*, *Trencsén*), Modra (*Modern*, *Modor*) in Kremnica (*Kremnitz*, *Körmöcbánya*) ter Banská Bystrica (*Neusohl*, *Bestercebánya*), Šopron (*Ödenburg*, *Sopron*). Približno ducat svobodnih in rudarskih mest v Gornji Ogrski (*Oberungarn*) je bilo omenjenih le kot celota. Protestantsko bogoslužje je bilo dovoljeno tudi v trdnjavah – naštete so bile obmejne trdnjave južno in zahodno od Donave (*Transdanubien*, *Dunántúl*): *Szentgrót* (*Sankt–Groth*), *Tihany*, *Nagyvászony* (*Großwaschon*), *Pápa*, *Veszprém* (*Weißbrunn*), *Győr* (*Raab*) in *Komárno* (*Komárom*); v Nižji Ogrski (Slovaški) pa: *Levice* (*Lewetz*, *Léva*), *Krupina* (*Korpona*, *Karpfen*) in *Fil'akovo* (*Fülek*, *Filleck*). V Gornji Ogrski: *Putnok*, *Ónod*, *Szendrő*, *Tokaj*, *Nagykálló* in *Satmar* (romunsko *Satu Mare*, madžarsko *Szatmár*, nemško *Sathmar*) danes v Romuniji. Mejni kraji, čeprav po osvoboditvi od Osmanov to niso več bili, so lahko do edikta Marije Terezije leta 1749 svobodno opravljali bogoslužje.

Ob naštetih pa je nastala še vrsta kvaziartikularnih krajev, ki leta 1781 niso bili navedeni v 26. členu zakona, temveč so jim podobne pravice podelili

namestništvo (Statthaltereirat) ali županije predvsem na področjih, ki so bila pod turško oblastjo. Takšni kraji so bili v Šomodski županiji (Komitat Schomodei, Somogy vármegye): Iharosberény in Šurd (Surd), v županiji Gjur (Győr, Raab): Tét in Felpéc, v županiji Komorn: Bokod, v županij Tolnau: Gyönk (Jink) in Györköny (Jerking). Namestništvo je tudi spremenilo odlok deželnega zbora, tako da je evangeličanom v županiji Nitra (Neutra) dovolilo zgraditi cerkev v kraju Prietrž (Nagypetrös) namesto v kraju Strásza (Csepregi 2010a: 2).

Vas Leštiny (Lestynie) v županiji Orava je bila priznana za kvaziartikularni kraj zaradi naklonjenosti zemljiškega gospoda in protestanti so smeli zgraditi leseno cerkev. Kljub vsem oviram pa v stoletju pred tolerančnim patentom niso gradili le artikularnih cerkev. Dovoljenja so izdajale tudi županske oblasti, tako da so kapele in cerkve gradili tudi plemiči na svojih posestvih izven artikularnih krajev, vendar to področje še ni raziskano (Sörries 2008: 173). Med kvaziartikularnimi kraji je bil tudi Šurd (Surd), ki je postal najpomembnejše in najbližje središče za slovenske prekmurske protestante. Ustanovila ga je županija po letu 1690 (Mesterházi 1932: 68).

Artikularne cerkve so bile prvotno lesene, večinoma zgrajene po vzoru cerkve Svete Trojice v Świdnici. V 17. in 18. stoletju je bilo skladno z uradnimi predpisi zgrajenih izven kraja ali mestnega obzidja približno štirideset evangeličansko-luteranskih molilnic. Mnoge so pogorele in po tolerančnem patentu leta 1781 so jih nadomestili s trdnim gradbenim materialom. Prvotne lesene cerkve so ostale do danes le v krajih Nemeskér, Hronsek (Garamszeg), Lestin, Istebna (Isztebnye) ter v svobodnem mestu Kežmarok (Késmárk, Kásmarok). Leta 1693 zgrajena artikularna cerkev v kraju Paludza (Nagypalugya) je bila leta 1974 prestavljena v Svätý Križ.

Razmere v začetku 18. stoletja

Pregon Turkov je zapuščal opustelost, za katero ni bila neposredno kriva turška zasedba, temveč vojne, ki so bile povezane z osvobajanjem. Ko so Habsuržani pregnali Turke iz ogrskega prostora, se je odprlo vprašanje kolonizacije opustelih predelov. Potrebno je bilo vzpostaviti politično in cerkveno upravo, kljub temu da je še vedno grozila turška nevarnost. Posestniška razmerja je bilo potrebno »vrniti« v prvotno stanje, to pa je bilo težavno tudi za konfesionalno področje.

Vzpostaviti je bilo potrebno nekdanja razmerja, »vrniti« od protestantov prevzete cerkve katoličanom in urediti razmerja v katoliški Cerkvi (predvsem škofijske meje). Protestanti niso bili zadovoljni, ker so po letu 1681 morali vrniti cerkve katoličanom (čeprav so jim mnoge tudi še ostale). Kralj Leopold I. je želel urediti nove razmere, zato je leta 1691 izdal pojasnilo, kako razumeti

petindvajseti in šestindvajseti člen zakona iz leta 1781. Njegova *Explanatio Leopoldina* je razlikovala med »javnim« in »privatnim« uresničevanjem vere. Javno bogoslužje je dovoljeval samo v artikularnih krajih, v katerih so protestanti lahko opravljali krste, pogrebe, poslušali pridige in obhajali gospodovo večerjo (Abendmahl). V vseh ostalih krajih je bilo protestantom dovoljeno le privatno opravljanje pobožnosti. Prilagoditi so se morali katoliškemu prazničnemu redu in kot dela proste dni so praznovali katoliške praznike. Protestanti, ki so živeli izven artikularnih krajev, so spadali pod versko jurisdikcijo rimokatoliškega župnika. Krajevnemu župniku so morali plačati štolnino, šele nato so se lahko oglasili pri predikantu v artikularnem kraju (krst, poroka itd.) (Csepregi 2009: 305).

Leopold I. je leta 1701 je izdal kraljevi odlok, po katerem je na od Turkov osvobojenem ozemlju veljala le katoliška veroizpoved. Verska svoboda nekdanjih artikularnih krajev ni veljala za nova področja. Kralj je prepovedoval prestop iz katoliške v protestantsko vero in kdor je to vendar naredil, je veljal za verolomnega (Eidbrüchige). Odločba ni veljala za Sedmograško in pravice štirih recipiranih religij so ostale (Csepregi 2009: 306). To je opogumilo mnoge škofe, da so nasilno nastopali proti protestantom. Plemstvo s tem ni bilo zadovoljno, zato je prišlo do upora, ki ga je vodil katoličan Ferenc Rákóczy II. (1676–1735). Po začetnih uspešnih bitkah je leta 1703 pregnal Leopoldove čete iz Gornje Ogrske. Zavezniški stanovi so ga leta 1705 izvolili za kneza Ogrske. Rákóczy II. je uveljavil versko vprašanje v smislu zakonov iz let 1608 in 1647. Protestante so uveljavili na sinodi v Ružomberoku. Leta 1707 so ustanovili štiri cerkvene distrikte, ki so vključevali tudi osvobojena ozemlja izpod Turkov. Čeprav je ogrski državni zbor po padcu Rákóczyja razglasil sklepe sinod za nezakonite (Csepregi 2009: 307), se je ureditev končno uveljavila v drugi resoluciji Karla III. (Carolina resolutio). Na prošnjo protestantov je 20. oktobra 1734 dovolil štiri luteranske in štiri reformirane superintendenture (Csepregi 2009: 310), kar je veljalo tudi za prekmurske protestante. Čeprav je Rákóczy vojno izgubil, je bil sklenjeni mir v kraju Satmar (Satu Mare) 30. aprila 1711 ugoden za uporniško stran. Kralj je razglasil popolno amnestijo za upornike. Kdor se je pridružil kralju, so mu vrnili posest, kralj pa je obljubil, da bo spoštoval ogrske pravice in svoboščine ter pri vladanju sodeloval z državnim zborom po ogrskih običajih in zakonih. Tako je bilo obnovljeno stanje pred letom 1670, kralj pa je pridobil večjo moč (Kontler 2005: 152). Glede verskih zadev je mir zagotavljal (točka 3) evangeličanom in kalvincem na Ogrskem in Sedmograškem versko svobodo, duhovnikom so bili zagotovljeni dohodki, vstajnikom pa so bile dopuščene pri- tožbe na kralja ali ogrski državni zbor.

Kljub temu se razmere niso umirile. Državni zbor je med letoma 1714 in 1715 izglasoval za protestante neugodne zakone, ki so jim odrekali pravico do

obravnave verskih zadev; pritoževali so se lahko le posamezniki. Protestanti so zato nastavili agente pri dvorni pisarni na Dunaju in kasneje pri državnem namestniškem svetu v Bratislavi (Staathaltereirat), ki so skrbeli za pravilnost pritožb in spremljali njihov potek. Agenti so bili skupen organ po distriktih avtonomnih ogrskih cerkev, ki so jih volili njihovi inšpektorji in višji kuratorji (Csepregi 2009: 312). Nasprotja med katoličani in protestanti v državnem zboru pa so večala kraljevo moč pri odločanju o verskih zadevah.

Leta 1715 je bila ustanovljena mešana verska komisije (*Mixta Religionaria Comissio*) za preiskovanje pritožb protestantov in katoličanov. Med zasedanjem komisije, prvič se je sestala šele leta 1721, niso bile dovoljene nikakršne verske spremembe, temveč je veljalo zatečeno stanje (status quo). Moratorij je omogočil obstoj verskih občin, ki so pred prvim zasedanjem komisije lahko dokazale pridigarsko službo in posest cerkve. Med letoma 1720 in 1740 je bilo v županiji Tolna (Tolna vármegye) ustanovljenih devetnajst nemških, madžarskih in slovaških evangeličanskih verskih občin (Csepregi 2010: 112), vendar pa to ni vplivalo na cerkve v Prekmurju.

Obdobje se je končalo z dvema kraljevima resolucijama – *Carolina resolutio* (prva, 21. marec 1731) je obnavljala 25. in 26. člen zakona, *Exploatatatio Leopoldina* je imela neugodne odločbe za protestante. Predikanti so smeli delovati samo v artikularnih krajih, bilo pa je dovoljeno »privatno bogoslužje«, verske knjige je bilo dovoljeno brati le v družinskem krogu, sosede in znanci niso smeli biti navzoči. Protestanti so morali obhajati katoliške praznike kot dela proste dni, cehi so morali sodelovati pri katoliških procesijah. V neartikularnih krajih je bil katoliški duhovnik odgovoren tudi za protestante, vendar so protestanti lahko sami volili superintendente. Evangeličanske duhovnike so glede prave poučenosti o krstu izpraševali katoliški arhidiakoni. Za sklenitev mešanih zakonov so bili pristojni izključno katoliški duhovniki. Poročne (zakonske) procese so obravnavala katoliška sodišča, pri zakonih med protestantomoma so morali voditi proces po protestantskem cerkvenem pravu. Prestopi v protestantsko vero so bili strogo prepovedani. Evangeličanski uradniki so morali priseči z besedilom, ki je vsebovalo Marijo in svetnike. V drugi *Carolina resolutio* (20. oktober 1734) je cesar na prošnjo protestantov dovolil štiri luteranske in štiri reformirane superintendenture. Za protestante je bilo ugodno določilo, da zemljiški gospodje podložnikov niso smeli nasilno vključevati v katoliško Cerkev. Konfesionalne razlike in konfesionalna identiteta sta bili namreč že tako močni, da jih ni bilo mogoče izkoreniniti brez povzročanja novih težav.

Predvsem pa so v na novo naseljenih predelih, kamor so prišli protestanti tudi po »kraljevem vabilu«, zemljiški gospodje znali ščititi lastne interese proti kraljevim uradnikom. Škofje in vodstva županij so lahko izvajali le ohlapno kontrolo nad vasmi novih naseljencev, obstajala je tudi še nevarnost, da bi se

Turki vrnili. V veri omejevaní protestanti so zlahka našli nova mesta za naselitve, pa tudi pregnani predikanti so zlahka našli službo. Kljub temu da so kralje in škofovske oblasti nasprotovale protestantom, je cvetelo versko življenje tudi izven artikularnih krajev (Csepregi 2009: 320, 326).

Po *Carolina resolutio*, ki je močno prizadela tudi prekmurske protestante, izvajanje ni bilo več prepuščeno cerkvenim patronom, temveč je pri izvajanju sodelovala državna oblast. V Prekmurju so bile ukinjene in predane katoličanom zadnje protestantske cerkve: Gornji Petrovci leta 1732 (ker pastor Mihael Kerčmar (Kotsmajer) ni hotel izročiti cerkve katoličanom, ga je odstranila državna oblast z vojaško četo), leta 1733 Sv. Benedikt in Selo (Zelko 1996: 185, 259) ter Hodoš. Tako so prekmurske protestante šele po letu 1733 v polnosti prizadele posledice zakona iz leta 1681, ki je dovoljeval bogoslužje samo v artikularnih krajih.

Prekmurski protestanti so se oprijeli kvaziartikularnega kraja Šurd, ki je postal duhovno središče slovenskih prekmurskih protestantov – tam je deloval predikant Števan Küzmič, v okoliške kraje pa so se preselili Prekmurci, tako da se je ohranjal tudi prekmurski jezik.

Artikularni kraj Šurd

Artikularni kraji so bili leta 1681 določeni le za kraljevo Ogrsko. Šurd je bil izven tega območja, protestantska župnija je obstajala že v turški dobi, predikanti pa so znani od leta 1625 dalje. Uprava Šomodske županije (Somogy vármegye) je bila proglašena za (kvazi)artikularno po letu 1690 enako kot tudi drugi (kvazi)artikularni kraj Iharosberéni (Mesterházi 1932: 67–69). Šurd je od Murske Sobote oddaljen 72 km, razdalja med Šurdom in Iharosberénom znaša le 12 km. Zakaj prekmurski protestanti niso dobili svojega ali bližjega artikularnega kraja, lahko le ugibamo. Sosednja Zalska županija ni imela nobenega artikularnega kraja (Šurd še ni spadal v županijo Zala). V Železni županiji sta bila že dva, za kvaziartikularnim krajem v Prekmurju pa očitno ni bilo dovolj močne politične osebnosti. Šomodska županija je imela to prednost, da je bila na turškem vplivnem območju in zato tam prej ni bilo regularnega artikularnega kraja.

Šurd je postal po letu 1733 za prekmurske protestantske Slovence najpomembnejše versko središče, kamor so odhajali k bogoslužju. Pomemben je tudi zaradi Števana Küzmiča, ki je tam služboval in prevedel v prekmurski jezik *Nouvi Zákon*. Spomin na Küzmiča je živ tudi na Madžarskem. Na cerkvi v Šurdu je spominska plošča v slovenskem in madžarskem jeziku, navzoč pa je tudi v najnovejši madžarski zgodovinski literaturi. »Kot duhovnik je Küzmič služboval v Šurdu med letoma 1755 in 1779. Ob duhovniškem delu je prevedel

Novo zavezo v slovenščino ('vend') ter napisal katekizem in abecednik.« (János 2005: 241) V nadaljevanju govori tudi o priselitvi Prekmurcev v Šurd:

Na začetku 18. stoletja se je v okoliških vaseh najprej v Liszó leta 1718 naselilo več tisoč slovenskih (vend) evangeličanov. Zaradi njih je prišlo sem več duhovnikov, ki so obvladali njihov jezik, ali pa so bili tudi sami Slovenci (Vendi). V svoji duhovniški praksi so uporabljali tudi literaturo, ki je bila napisana v tem jeziku. Na ta način so pospeševali razvoj tega jezika. Temu so priče tudi Küzmičeve knjige in – sicer v manjšem obsegu – dela Mihaela Bakoša. Bakoš je zbiral gradivo za pesmarico, ki jo je začel Küzmič. To delo je končal Janoš Kardoš. Bil je duhovnik v Szepetneku in Hodošu. Slovenci (Vendi), ki so se naselili v okolici Šurda, svojega jezika niso dolgo ohranili. V kratkem času so postali Madžari. Leta 1862 je Béla Bálint pisal: »Nihče več ne obvlada slovenščine (vend).« (János 2005: 241)

Migracija v Šomodsko županijo

Preselitev slovenskih protestantov iz Prekmurja v Šomodsko županijo zbuja še vedno veliko pozornost med slovenskimi in madžarskimi zgodovinarji. Razen dejstva, da so se Prekmurci leta 1718 najprej naselili v vasi Liszó, ostaja marsikaj neznanega, tudi to, iz katerega dela Prekmurja so prišli. Preseljevanje je še najbolj natančno predstavil Trstenjak (1905). Naštevja kraje naselitve in dodaja zemljevid. Navaja, da je v kraju Tarany pri štetju leta 1900 izpovedalo 1.597 prebivalcev, »da je njihov materni jezik slovenski« in čeprav »se ti ljudje ne zavedajo svoje narodnosti v našem zmislu besede, ali ostali so zvesti stari tradiciji v svoji prejšnji domovini« (Trstenjak 1905). V javnosti je prevladovala madžarščina:

[...] kadar so vsi zbrani ob domačem stolu (mizi), molijo Boga taranjski Slovenci v svojem maternem jeziku. Molijo, kakor jih je mati učila, katera je jedina učiteljica slovenskega jezika. Na poljih ali kjerkoli so, pogovarjajo se le slovenski. Videl sem to sam, a zapazil sem tudi, da so vselej obmoknili, kadar sem se jim približeval. (Trstenjak 1905)

Prihodnost taranjskih Prekmurcev mu ni bila obetavna. »Težko je torej reči, kakšna usoda čaka Slovence v Taranju. Ako sodimo po Slovencih in Hrvatih, kateri so živeli in še živijo v Šomodski županiji, potem moram reči, da bodo tudi taranjski Slovenci narodna žrtva, kakor so bili njih sosedje, Slovenci v Šurdski okolici.« (Trstenjak 1905: 15–29)

Izginotje slovenskega jezika, tj. prekmurskega narečja v novi domovini kaže, da protestantizem ni bil garancija za ohranitev slovenske jezikovne in narodne pripadnosti. V času preselitve še ni bilo povezave med jezikom in nacionalnostjo – to vprašanje se pojavi šele v drugi polovici 19. stoletja.

Pojmovanja preselitve prekmurskih protestantov so različna. Prevladuje konfesionalni vzrok, ki migracijo pojmuje kot verski pregon protestantov. »Doma

svoje cerkve niso imeli, a ker bi radi živeli v svoji veri, sklenili so prijeti za popotno palico in poiskati si nove domovine v šurdski okolici.« (Trstenjak 1905: 254) Trstenjak razlaga – ne drži sicer, da je Šurd artikularna cerkev po sklepu deželnega zbora v Šopronu 1681 –, kako so prekmurski priseljenci dobili posest. Krajina jim je bila znana, saj so »štirje zaupni možje odšli k vdovi, grofici Mariji Magdaleni Nádasdi v Brezovico (pri Zagrebu), s prošnjo, da bi se smeli naseliti na kakšni pustoti v okolici Šurda« (Trstenjak 1905: 75). Z darilnim pismom 3. julija 1718 je grofica dovolila naselitev v pustoti Liszó. Pismo je bilo napisano v madžarščini:

Grofica Marija Draškovič, čeprav katoličanka, a po rodu iz protestantske družine Nádasdyjev, jim je dovolila naseliti se na njenem posestvu blizu Šurda in odstopila pusto Liszó, kar se je zgodilo že 3. julija 1718. (Kuzmič 2006: 75)

Še isto leto je odpotovalo tja štirinajst slovenskih evangeličanskih družin, ki »so si napravili čisto enostavne koč, lesene hišice, z ilovico ometane, v katerih so za silo nahajali zavetje pred nevihto in zimo. A prvo je bilo, da so si postavili molilnico«. Sledili so jim še drugi rojaki, »kdaj in kako se je to zgodilo, o tem nimamo zgodovinskih podatkov in dokazil«. Prekmurski priseljenci so tam krčili gozdove, na krčevinah so sejali žito in sadili vinsko trto. Vsaka občina ima še danes svoje vinograde, npr. Liszó, Bükkösd, Porrog, Sand. Vasi so Mihályd, Sánd, Liszó, Szt. Péter, Bükkösd, Szt. Pál, Porrog, Pat, Szent Krály, Vése in Bereny, skupaj 11 slovenskih vasi (Trstenjak 1905: 55–61).

Za Šurd Trstenjak ugotavlja, »da je bil ne samo narodno in cerkveno, nego tudi duševno središče šomadskih Slovencev«. Postal je tudi kraj, v katerem so se srečevali prekmurski protestanti, ki so ob veliki noči in ob žetvi romali v Šurd. Trstenjak poudarja zahtevno romanje v Šurd, vendar pa predstavi tudi pozitivnejšo stran: »Pomikali so se v dolgih procesijah, molili in peli slovenske pesmi.« Ker so prihajali tudi Hrvati in Madžari, »bila je to silna množica naroda, katerega se je vsako leto shajala v Šurdu in kateri je bil Števan Küzmič, okrog katerega se je zbirala, jedina dušna opora« (Trstenjak 1905: 61, 79). Kvaziartikularna cerkev v Šurdu je v celoti odgovarjala dogajanju v drugih artikularnih krajih Ogrske ter verskemu dogajanju v Šleziji.

Pri vrednotenju migracije je v slovenski zavesti glavni poudarek konfensionalna okoliščina – preganjanje protestantov –, medtem ko gospodarske in socialne okoliščine niso v ospredju, čeprav sta nanje opozarjala Franc Šebjanič (1977: 48) in Ivan Zelko (1996: 216).

Verski razlog preselitve poudarjajo avtorji tudi v novejšem času. Protestanti, tj. pripadniki evangeličanske in kalvinske veroizpovedi iz Prekmurja so se morali umakniti, in sicer zaradi premoči katoliške cerkvene in veleposestniške gosposke (Kuzmič 2006: 75).

Novejše poudarjanja konfesionalnega vrednotenja je opredeljevanje preseljevanja prekmurskih protestantov kot posledico pritiska »da so se, potem ko je bilo bogoslužje dovoljeno le v artikularnih krajih in ko se je pritisk nanje povečeval, številne družine odselile v tiste komitate, kjer izvajanja 'akatoliškega' bogoslužja še niso ogrožali« (Dolinar 2017: 418). Evangelikičansko-luteranski Slovenci iz Prekmurja so živeli v eksilu, zato jih Dolinar (2017: 425) imenuje »slovenske verske begunce = Slowenische Glaubensflüchtlinge«. Razlaga ne drži, saj so cesarjevi odloki in sklepi ogrskega državnega zbora veljali enako za vse županije. Če namreč razumemo eksil kot pregon in pribežališče ljudi, kar pomeni, da živijo v drugi deželi (državi), kamor so pribežali ali bili pregnani iz njihove domovine, potem to za prekmurske protestante ne drži. Selili so se namreč po državi. Preselitve prekmurskih slovenskih protestantov tudi ni mogoče enačiti s pregoni protestantov iz Salzburške izven države. Izgnanci so bili doma označeni za upornike, krivoverce in sektaše; v času vladarice Marije Terezije so jih razumeli kot tveganje za javni red (Sicherheitsrisiko) in jih označevali za vstajnike (Aufrührer) ter hujskače (Aufwiegler). (Schwarz 2017: 18, 20)

Naselitev je padla v razdobje, ko so evangeličani imeli v Prekmurju še tri cerkve. Zato samo verski moment pri izselitvi ni mogel biti odločilen, marveč kažejo okoliščine predvsem na socialno ozadje »prej ko ne je naselitev prekmurskih Slovencev v okolici Šurda le del splošnega naseljevanja v po Turkih opustošenih krajih tedanje Madžarske. (Zelko 1996: 216)

Šebjanič piše, da so si zemljiški gospodarji po osvoboditvi Ogrske izpod turške oblasti prizadevali povečati število delazmožnih tlačanov in kočarjev. V tem pogledu so bili še posebej prizadevni lastniki neobdelanih pridelov Šomodske županije z ogromnimi veleposestvi:

Precejšnje tlačanske olajšave in kmetijsko pridelovalne možnosti so tako leta 1718 navedli peščico Prekmurcev, da so z lastelinko Marijo Nádasdy, ki je po svoji rodbinski liniji imela prehodno v posesti prostran okoliš Liszópuszte v bližini Šurda, sklenili pismen dogovor o priselitvi svojih rojakov. (Šebjanič 1977: 48)

Prekmurski Slovenci niso odhajali v »tuyo« deželo oziroma državo, temveč so se selili v isti državi, tako kot množica drugih ogrskih državljanov, na primer Slovaki. Izseljevali pa so se tudi katoliški Prekmurci. Na preseljevanje v okolico Šurda je nedvomno lahko vplival Andrej Árvai iz Petanjcev, ki je med letoma 1714 in 1742 deloval tam kot učitelj in opravljal tudi cerkveno službo (Zelko 1996: 216).

Preselitev prekmurskih slovenskih protestantov bi bilo potrebno razumevati podobno kot današnje migracije iz Prekmurja in v širšem časovnem obdobju. Preseljevanje ni bilo omejeno le na takratne protestante, temveč so Prekmurci iz ekonomskih razlogov zapuščali domače kraje tudi v naslednjih stoletjih, vse

do danes. Prekmurski Slovenci so se naselili že po letu 1624 v vaseh južno od Taranya: Agarév, Háromfa in Tavony, ki pa so bile za razliko od drugih slovenskih naselij v šomodski županiji katoliške in ne protestantske (Murko 1961: 101). »Veliko prekmurskega prebivalstva, predvsem katoličanov, pa se je v letih najhujših turških plenjen preselilo v zaledje Somogyske županije.« (Fujs 2006: 40)

Odhod prekmurskih protestantov v Šurd je primerljiv s takratnimi migracijami na Ogrskem. Na zapuščena področja zaradi turških vojn so se naseljevali protestanti in katoličani. Takrat so se selili tudi Kranjci. Roman Kriszt in Hubert Bergmann poročata, da so se okoli leta 1700 Kranjci iz okolice Šenčurja naselili v kraju Pama (Novo Selo) na Gradiščanskem (Kriszt, Bergmann: 2023: 20).

Protestantov niso naseljevali le protestantski zemljiški gospodje, temveč tudi katoliški. Navada je bila, da glede na konfesijo naseljujejo skupaj ljudi iste vere in istega jezika. To je gospa Nádasdy tudi storila. Protestante je na škofijski zemlji naseljeval celo škof v Pécsi, kljub temu da je prihajalo do nesoglasij, ker je bilo po škofovem mnenju število protestantov previsoko (Csepregi 2009: 322). O velikem številu nemadžarskih priseljencev pričajo evangeličanski šematizmi, ko navajajo jezike v cerkvi. Naseljevanje protestantov je spodbujal celo sam cesar, ko je vabil koloniste iz protestantskih dežel in jim obljubljal versko svobodo. Žal pa je prihajalo do nesoglasij in sporov med različnimi konfesijami.

Kolonizacijo je vzpodbudilo tudi naraščanje prebivalstva, ki je na prelomu 17. in 18. stoletja izravnavalo izgube iz turških časov. Prebivalstvo je naraščalo v že naseljenih krajih. Slabe letine na Ogrskem so povzročale lakoto, npr. leta 1718 se je selilo predvsem revnejše prebivalstvo iz prenaseljenih področij (Kaposi 2010: 103–105).

Prekmurski Slovenci so pridobljeno zemljo tudi vidno gospodarsko preoblikovali, tako da so pokrajino spremenili v vinorodno. To je npr. razvidno tudi na kartah in opisih Jožefinske izmere iz leta 1783 in 1784. Protestantska vizitacija v Prekmurju leta 1627 kaže, da je župnišču pripadal vinograd, ali pa je bil mošt del dajatvene obveznosti – to dokazuje, da so bili prekmurski protestanti večji vinogradniki.

Pri Sv. Juriju se omenja vinograd na bregu »gori na Pečnu«, prav tako pri Sv. Heleni župnijski vinograd; vinograd pri cerkvi pri Sv. Benediktu – tam so kočarji plačevali predikantu letno vsak šest pintov vina; soboška cerkev je imela vinograd v sebeborskem hribu, Martjanska cerkev v Vučji gomili, Sv. Nikolaj (Selo), v vinorodni okolici na hribu Veliki Betlehem; pri dolénski cerkvi je bil v neki oporoki predikantu prepuščen vinograd in je dobival še 25 pintov vina; vinogradi so na vinorodnem področju poleg drugih lastnikov pripadali tudi cerkvi sv. Trojice, predikant pa je prejemal vinsko desetino; tudi podružnica sv. Ane je imela dva vinograda; župnijski vinograd je imela gornjelendavska

(graška) cerkev, kjer je pripadal župniku vinograd na hribu Dolinski Vidonci; vinograd je imel na preužitek predikant v Gornjem Seniku, pri Sv. Marija v Čepincih pa je moral vsak imetnik vinograda dati vrč vina.⁶ Znanje in navade o vinogradništvu in vinarstvu so prekmurski priseljenci v novi domovini odlično izkoristili in prazno deželo spremenil v vinorodno pokrajino. Preseljevanje je pospeševalo naraščanje prebivalstva v Prekmurju, ko ni bilo več smrtnih žrtev iz časa turške nevarnosti.

Veliki migracijski premiki so se dogajali tudi na severovzhodu Slovaške – grkokatoliški Ukrajinci so zapolnili prostor, ki so ga izpraznili protestantski podložniki, ko so se v začetku 18. stoletja izselili na gospodarsko obetavnejša področja. Grkokatoličani v novih krajih niso bili priljubljeni niti med protestantski niti v katoliški cerkveni hierarhiji (Šoltes 210: 120).

Knjižno obdobje

Resolucija Karla III. leta 1731 ni prinašala le negativnih posledic, temveč je pospeševala rabo in pomen knjig. Omejevanje bogoslužja na maloštevilne kraje in omejene možnosti poslušanja pridig so povečale potrebo po knjigah, ki jih je bilo dovoljeno brati le v družinskem krogu. Pred tem so bile knjige namenjene predvsem predikantom, da so lahko dobro pripravili svoje pridige. Csepregi (2017: 385) ugotavlja, da je materinska jezikovna identiteta imela na Ogrskem primarni pomen še v 17. stoletju. Ljudje so bili večinoma nepismeni in ker niso znali brati, ni bilo večjih potreb po knjigah. Protestanti in katoličani so medsebojno prirejali potrebna verska besedila v madžarščini. János Mihálykó, predikanta v Prešovu, je leta 1609 izdal molitvenik, v katerem je dve tretjini besedil prevzel iz molitvenika jezuita Pétra Pázmánya, kasnejšega esztergomskega nadškofa. Molitve je rahlo predelal, verskega nasprotnika in odličnega madžarskega pisca pa ni navedel. Podobno je rimskokatoliška pesmarica *Cantus catholici* (1651) prevzela več kot deset kalvinskih pesmi, vendar jih je označila za stare madžarske pesmi (Csepregi 2017: 385).

Knjige so imeli tudi prekmurski pridigarji, vendar sprva predvsem madžarske in nemške. Poznali in uporabljali so seveda tudi vse kajkavske tiske, predvsem pa pridigarski priročnik Antona Vramca *Postilla* (1586), Krajačevićev lekcionar *Sveti Evangelijomi* (1651), ki je bil namenjen »cerkvenim pastirjem zagrebške škofije 'slovenske' dežele« in jezikovno uporabno rokopisno *Markišavsko cerkveno pesmarico* (1632). (V. Škafar 2005: 112–113, 120).

⁶ Prim. Zelko (1996: 193–194, 196–197, 199–203, 205, 207).

Omejevanje svobode bogoslužja na oddaljene kraje in oženje v družinski krog je povzročilo, da so ogrskih protestanti začeli prevajati in izdajati knjige. Branje nabožnih knjig je zapolnilo praznino v cerkvenem življenju in ga ne smemo pripisovati »pobožnjakarstvu«. Izhajati so začele številne knjige z versko vsebino: katekizmi, pesmarice, molitveniki in nabožne knjige. Natisnjene so bile največkrat ilegalno na Ogrskem, tj. v Šopronu, Győru, Bratislavi in Kőszegu (Kiseg), na naslovnica pa so bili zapisani izmišljeni kraji natisa: Frankfurt, Jena ali Nürnberg. S tiskanjem knjig so se začeli uveljavljati različni jeziki v državi, ki so dajali nacionalni videz tudi šolam – Bratislava in Šopron sta veljali za nemški, Banská Bistrica (Neusohl) in Banská Štiavnica (Schemnitz) za češki, Győr (Raab) in Prešov (Eperjes) za madžarski jezikovni šolski prostor (Csepregi 2009: 315–316).

Knjige so postale pomembne tudi za prekmurske slovenske protestante. Csepregi (2009: 318) omenja njihove največje dosežke: *Mali Katechismus* (1715), ki ga je Franc Temlin natisnil v Halleu, katekizma Mihaela Severja in Števana Küzmiča ter Küzmičev prevod *Nouvega Zákona* (1771). Küzmič je imel dobro izobrazbo – šolal se je na luteranskih licejih v Šopronu (1733), Győru (1739) in Bratislavi (1744).

Jezik nekdanjih priseljencev se je obdržal dlje, kot se poskuša dokazovati danes. Predikant Pavel Szabó, župnik v Šurdu (1833–1862), je »čital v cerkvi slovenskim ovčicam slovenske formule. In tako smemo reči, da se je še pred šestdesetimi leti glasila slovenska beseda v šurdanski cerkvi, potem pa umolknila za večne čase« (Trstenjak 1905: 87). Težko je zato razumljivo, kot je pripovedoval Trstenjaku sam župnik Aleksij Szalóky, da leta 1862 ni več našel Slovencev v svoji župniji in da sta tega leta bila »v vasi Liszó le še dva starčka, katera sta znala slovenski« (Trstenjak 1905: 88). Verjetno jih župnik Szalóky »ni našel«, ker ni razumel slovenskega jezika. Popisovalci so celo pri štetju prebivalcev leta 1900 našli nekoga, ki so ga prišteli med slovensko govoreče (tót) (MSK 1902: 108, štev. 13). Slovence v Šomodski županiji je obravnaval tudi Vladimir Murko in zaključil s pozivom, ki še vedno velja:

Seveda bi bilo potrebno proučiti razmere natančneje na mestu: verjetno imajo naši poznavalci Prekmurja še precej tehtnega gradiva, ki naj nam prikaže stanje teh Slovencev v resnični luči (Murko 1961: 102).

V evangeličanskem šematizmu iz leta 1838 sta obstajali še dve fari, v katerih sta se uporabljali madžarščina in slovenščina. Prva župnija je bila Iharos Berény (Lingva: Hung. et slavo-vendica) – v artikularni cerkvi je bilo za tamkajšnje prekmurske Slovence dovoljeno protestantsko bogoslužje; filiale so bile Kutsán (šola), Páth (šola), Szand, Antalfalu, Bagola, Barts, Csicsó, Galambok, Iharos, Inke, Mihályd, Sz. Jakab (Zalaszentjakab), Sz. Péter. Druga župnija je bila Szent

Király (Lingva: Hungarica et slavo-vendica) – filiale so bile Alsok, Csurgó, Porog (Porrog), Szenta, Nagy Márton, Sz. Pál (Porrogszentpál, Schomodei in Udvarhely (Kollár 1838: 87).

Sombotelska škofija

Franc Kuzmič je o ustanovitvi škofije v Sombotelu (1777) zapisal:

Namesto, da bi Marija Terezija prekmurskim protestantom uresničila željo po vsaj eni župniji, je raje ustanovila leta 1777 na novo škofijo v Sombotelu, ki je pokrivala celotno Prekmurje. Prvi škof János Szily je prekmurskim katoličanom celo oskrbel najosnovnejše knjige, da bi tako preprečil vpliv oz. uporabo prekmurskih protestantskih knjig. (Kuzmič 2006: 76)

Opozarjam, da so na razmere v Prekmurju vplivali mejni spori med tamkajšnjimi škofijami. Ustanovitev nove katoliške škofije in neustanovitev protestantske župnije nista bili konkurenčno povezani. Cesar Jožef II. je štiri leta kasneje s tolerančnim patentom (1781) omogočil, da so bile v Prekmurju ponovno organizirane slovenske protestantske občine in cerkve v Puconcih, Križevcih in na Hodošu. Novi molilnici v Puconcih in Križevcih sta bili leta 1784 vneseni tudi v Jožefinsko izmero kot »novi kamniti molilnici« (Rajšp 2001: 20, 40).

Škofijske meje v vseh habsburških deželah (tudi na Ogrskem) je začela urejati Marija Terezija. Leta 1751 je ustanovila goriško nadškofijo, njeno pobudo pa je nadaljeval cesar Jožef II. s temeljito reorganizacijo škofijskih meja.

Zagrebska škofija in sosedje

Novoustanovljena škofija v Sombotelu je rešila spor zaradi škofijskih meja med škofijo Zagreb in Veszprém. Med turško zasedbo sta vpliv in delo zagrebske škofije segala preko njenih nekdanjih meja. V upravi zagrebske škofije je bila tudi cerkev Marije Vnebovzete v Veliki Kaniži, ki so jo Turki spremenili v mošejo (Zelko 1996: 312). Po osvoboditvi izpod Turkov se je med škofijama Veszprém in Zagreb vnel spor glede meja in izvajanja vizitacij. Leta 1740 je vesprenski škof Márton Bíró zahteval ozemlje beksinskega arhidiakonata ter prekmurskih župnij Lendava, Turnišče, Bogojina in Dobrovnik. V mejnem sporu z zagrebsko škofijo je bila tudi škofija Pécs. Škofiji Veszprém in Pécs (Peč) sta zahtevali meje, ki so veljale pred turško zasedbo, zagrebska škofija pa je zagovarjala pravico zatečenega stanja. Škofiji, ki sta po pregonu Turkov na novo zaživele, sta želeli vzpostaviti nekdanje škofijske meje, vrniti izgubljene farne postojanke in neaktivne fare, gradnjo cerkva, spreobračanje nekatoličanov in

opravljanje vizitacij na tem področju. Vizitacije je na jugu Šomodske in Zalske županije v vmesnem času opravljala zagrebška škofija. Cilj spreobračanja je bilo tudi protestantsko področje ob Dravi (Csurgó, Berzence, Babócsa, Lakócsa, Nagybjom in Szigetvár), kjer naj zagrebška škofija ne bi bila »dovolj uspešna« (Góczsy 2010: 44–46).

Za sporne dele obeh škofij je bilo odločilno jezikovno vprašanje. V južnih delih Zalske, Šomodske in Baranjske županije so bili naseljeni pretežno Hrvati in do sredine 18. stoletja so med njimi delovali hrvaški duhovniki iz zagrebške škofije. Kandidati za duhovniški poklic so se izobraževali na Teološki Akademiji v Zagrebu, ki je bila ustanovljena leta 1606, medtem ko sta bili semenišči v Veszprému in Pécsu ustanovljeni šele v štiridesetih letih 18. stoletja (Góczsy 2010: 54). Po letu 1740 so hrvaško govoreči duhovniški kandidati iz južnih delov Zalske, Šomodske in Baranjske županije morali študirati v škofijskih šolah v Veszprému in Peču (Góczsy 2010: 59).

Zaključek

Habsburžani so do protestantov v Šleziji in na Ogrskem postopali na podoben način. Protestantizem so dopuščali, vendar pa je bilo bogoslužje krajevno omejeno. V Šleziji je bilo to dovoljeno v cerkvah miru, cerkvah po milosti, izven deželnih meja pa v obmejnih in pribežališčnih cerkvah, po altranstadski konvenciji (1707–1709) tudi v vrnjenih cerkvah.

Protestantske verske obrede na Ogrskem je omejil državni zakon leta 1781. 25. in 26. člen (artikul) sta poimensko določila artikularne kraje, kraljeva in privilegirana mesta ter mejne trdnjave za kraljevo Ogrsko, po osvoboditvi izpod Turkov pa so bili na teh področjih dodani še t. i. kvaziartikularni kraji, ki so jih ustanavljali županije, namestništva ali celo posamezni zemljiški gospodje. Med temi je bil tudi Šurd, kamor so prekmurski slovenski protestanti odhajali po letu 1733, ko so jim bile odvzete še zadnje tri cerkve. Kvaziartikularni Šurd je bil privlačnejši kot artikularni Čobin (Nemescsó), ker je bil nekoliko bližji in ker je tam deloval prekmurski duhovnikov Števan Küzmič. Pomembno je bilo tudi, da so v Šurdu in okolici še živeli prekmurski priseljenci.

Prekmurski slovenski protestanti so kot prekmurski slovenski katoličani trpeli vse tegobe v državi Ogrski, predvsem turške vpade, na verskem področju pa omejitve in svoboščine, ki so tam vladale. Po letu 1718 so si poskušali izboljšati ekonomski in socialni položaj s preselitvijo na opuščena področja, ki so jih kultivirali in si tako ustvarili boljše pogoje življenja, kot so jih imeli v Prekmurju. Za razliko od Slovakov, ki so na severu Ogrske pustili za seboj prazno področje (naselili so ga grkokatoliški Ukrajinci) (Šoltes 2010: 105), se vsi prekmurski

protestanti niso izselili iz Prekmurja. Prekmurski protestanti so novo naseljeno pokrajino tudi jezikovno preobrazili. Na verskem in kulturnem področju so skladno z razvojem v državi izkoristili možnost in začeli tiskati verske knjige v prekmurskem knjižnem jeziku. Šlo je za zelo pomemben kulturnozgodovinski dosežek. Madžarski avtorji so omenjali njihove knjige kot spričevalo večkulturnosti na Ogrskem, čeprav se v kasnejšem nacional(ističnem) obdobju jezikovno niso obdržali – protestantizem ni bil garancija za ohranitev jezika in narodnosti v nacionalističnem obdobju druge polovice 19. in 20. stoletja.

Literatura

Jan–Andrea BERNHARD, 2010: Calvins Wirkung und Einfluss in Ungarn und Siebenbürgen vor 1551. *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata, Anton Schindling. Münster: Aschendorf Verlag. 25–62.

Robert BIRELEY, 2007: Jesuiten und der heilige Krieg 1615–1635. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hgg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller–Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 87–100.

Zoltan CSEPREGI, 2009: Das königliche Ungarn im Jahrhundert vor Toleranz (1681–1781). *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*. Hg. Rudolf Leeb. Wien: Böhlau. 299–329.

Zoltan CSEPREGI, 2010: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau. *Kirchen als Integrationsfaktor*, Hgg. Rainer Bendel, Norbert Spannenberger. Berlin: LIT Verlag Dr. W. Hopf Berlin. 99–113.

Zoltan CSEPREGI: 2010a: »Artikularorte« im Königreich Ungarn. https://www.academia.edu/8446863/_Artikularorte_im_K%C3%B6nigreich_Ungarn

Zoltán CSEPREGI, 2017: Ethnische versus konfessionelle Identitätsbildung im Königreich Ungarn von der Reformation bis zu Ende des 18. Jahrhunderts. Überlegungen zur Mehrsprachigkeit, muttersprachlichen Identität und Übersetzungspraxis. *Luther und die Evangelisch–lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsbургisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata, Anton Schindling. Münster: Aschendorf Verlag. 377–403.

France M. DOLINAR, 2017: Konfession und Sprache bei den Slowenen im Übermurgebiet von der Reformation bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. *Luther und die Evangelisch–lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsbургisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata, Anton Schindling. Münster: Aschendorf Verlag. 407–428.

Márta FATA, 2010: Vorbemerkung. *Calvin und reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata – Anton Schindling. Münster: Aschendorff Verlag. V–XVI.

Metka FUJS, 2006: Prekmurški katoličani od početkov rekatolizacije do prvega slovenskega narodnega programa. *Škofija Murska Sobota. Zgodovinski oris krščanstva v Pomurju. Almanah ob ustanovitvi škofije Murska Sobota*. Murska Sobota: Župnijski zavod sv. Miklavža. 39–45.

Zoltán GÖZSY, 2010: Grenzen und Wirkungsradius der Rekatolisierung in Südtransdanubien nach der Osmanenzeit. *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. Hgg. Rainer Bendel, Robert Spannenberger. Münster: Lit Verlag. 43–63.

Bogo GRAFENAUER, 1961: O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju. *Prekmurški Slovenci v zgodovini. Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*. Ur. Bogo Grafenauer. Murska Sobota: Pomurska založba. 79–90.

GTH = György THURZÓ, 1567–1616: <https://en.wikipedia.org/wiki/>

Imre GYENGE, 1981: Der ungarische Landtag zu Ödenburg 1681 und die Artikulargemeinden. *Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Josephs II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*. Hg. Peter F. Barton. Wien: Institut für protestantische Kirchengeschichte. 33–58.

Jan HARASIMOWICZ, 2011: Die Reformation in Schlesien. *Die Reformation in Mitteleuropa / Reformacija v Srednji Evropi*. Hgg. Vincenc Rajšp, Karl W. Schwarz. Wien–Ljubljana: Založba ZRC. 173–199.

HHSt = HHSt Archiv Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung IXa, 527. Königreich Ungarn (1782–1785) – Josephinische Landesaufnahme | Arcanum Karten.

Martin HORVAT, 2006: *Licenciati v distriktu, sedaj imenovanem Gornje Prekmurje*. Diplomatska naloga. Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta.

Andrej HOZJAN, 2011: Abriss der reformatorischen und gegenreformatorischen Ereignisse in Prekmurje vom 16. bis 18. Jahrhundert. *Die Reformation in Mitteleuropa / Reformacija v Srednji Evropi*. Hgg. Vincenc Rajšp, Karl W. Schwarz. Wien–Ljubljana: Založba ZRC. 97–106.

JD = Juraj DRAŠKOVIĆ, 1515–1587: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/draskovic-juraj-ii>

Jáni JÁNOS, 2005: *A somogy-Zalai Evangelikus Egyházwegye és gyülekezeteinek története*. Budapest: Petit Real.

Zoltan KAPOSI, 2010: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Ansiedlung in Ungarn. *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit*. Hgg. Gerhard Seewann, Peter–Karl Krauss. München: R. Oldenburg Verlag. 101–123.

Thomas KAUFMANN, 2007: Protestantischer Konfessionsantagonismus im Kampf gegen die Jesuiten. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hgg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller–Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 101–114.

Marko KERŠEVAN, 2012: *Protestanti(sti)ka*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Harm KLUETING, 2007: *Das Konfessionelle Zeitalter. Europa zwischen Mittelalter und Moderne. Kirchengeschichte und Allgemeine Geschichte*. Darmstadt: Primus Verlag.

Joannes KOLLÁR, 1838: *Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum evang. Aug. Conf. in Hungaria*. Pest: typis Trattner–Károlyianis.

Aleksander KOLLER, 2007: Der Hl. Stuhl und die protestantischen »Häresien«. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hgg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 68–82.

László KONTLER, 2005: *Tisočletje v Srednji Evropi. Madžarska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica.

Eva KOWALSKÁ, 2017: Evangelische Exulanten aus dem Königreich Ungarn und der frühe Pietismus. Migration, Krisenbewältigung und religiöser Wissenstransfer zwischen ungarischen und deutschen Zentren des Luthertums im 17. Jahrhundert. *Luther und die Evangelisch-lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsbургisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata, Anton Schindling. Münster: Aschendorf Verlag. 277–314.

Roman KRISZT, Hubert BERGMANN, 2023: Carniolus ex Simsuria – Spuren slowenischer Zuwanderung in Pama/Bijelo Selo um 1700. *Burgenländische Heimat Blätter 85 Jahrgang, Heft 4*. 3–28.

Franc KUZMIČ, 2006: Prekmurski protestanti v 18. stoletju in njihova izselitev v artikularne kraje na Madžarskem. *Podravina* 5/10, 74–79.

Volker LEPPIN, 2007: Memoria und Aggression im Reformationsjubiläum 1617. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hgg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 115–131.

MSK 1902 = Magyar Statisztikai Közlemények, 1902: A Magyar Korona országainak 1900. évi külkereskedelmi forgalma. Népszámlálása. Első rész / Ungarische statistische Mitteilungen. Volkszählung in den Ländern der Ungarischen Krone vom Jahre 1900, I. Teil. Budapest: Pester Buchdruckerei-Aktien-Gesellschaft. <https://adt.arcanum.com/hu/collection/Magyar-StatistikaiKozlemenyek/>

Sandor MESTERHÁZI, 1932: *A Somogyi Ágostai Hitvallásu Evangélicus Keresztyén Egyház-megye története*. Nagykanisza: Gutenberg és délzalai nyomda.

Vladimir MURKO, 1961: O neznanih in pozabljenih Slovencih na Madžarskem. *Prekmurski Slovenci v zgodovini. Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*. Ur. Bogo Grafenauer. Murska Sobota: Pomurska založba. 91–102.

Vincenc RAJŠP, 2001: Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 7. zvezek. Transliteracija in prevod Aleksandra Serše. Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije.

SB 1557–1606 = Stephan BOCSKAI: https://de.wikipedia.org/wiki/Stephan_Bocskai

István SZIJÁRTÓ, 2011: Der ungarische Landtag und seine Entscheidungsprozeduren im 18. Jahrhundert: von der Institutionsgeschichte zur Kulturgeschichte. Methodologische Überlegungen. *Geteilt – Vereinigt. Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit (16.–18. Jahrhundert)*. Ungarischen geschichte. Studien Band I. Hg. Krisztián Csapár-Degovics, István Fazekas. Berlin: Osteuropa-Zentrum. 356–368. https://www.academia.edu/977290/Der_ungarische_Landtag_und_seine_Entscheidungsprozeduren_im_18_Jahrhundert_von_der_Institutionsgeschichte_zur_Kulturgeschichte_Methodologische_Uberlegungen

Heinz SCHILLING, 2010: Calvin und Calvinismus in europageschichtlicher Perspektive. *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hgg. Márta Fata, Anton Schindling. Münster: Aschendorf Verlag. 1–21.

Winfried SCHULZE, 2007: Konfessionsfundamentalismus in Europa um 1600: Zwischen discordia und compositio. Zur Deutung des konfessionellen Konflikts im katholischer Lager. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 135–148.

Karl W. SCHWARZ, 2017: *Der österreichische Protestantismus im Spiegel seiner Rechtsgeschichte*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Reiner SÖRRIES, 2008: *Von Kaisers Gnaden. Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.

Franc ŠEBJANIČ, 1977: *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev (Od začetka reformacije do obdobja dualistične ureditve Avstro-Ogrske)*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Ivan ŠKAFAR, 1981: Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 3, 81–165.

Vinko ŠKAFAR, 2005: Prekmurski katoličani in kajkavske verske knjige do leta 1677. *Pisec sedmerih luči*. Zbornik simpozija o Miklošu Küzmiču. Ur. Lojze Kozar. Moravske Toplice: Občina; Murska Sobota: Pomurski naddekanat; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. 110–126.

Peter ŠOLTES, 2010: Migrationen und Konfessionen im nordöstlichen Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert. *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*. Hgg. Rainer Bendel, Robert Spannenberger. Münster: LIT Verlag. 115–132.

István György TÓTH, 2005: *Geschichte Ungarns*. Budapest: Corvina Osiris.

István György TÓTH, 2007: Religiöser Fundamentalismus und Toleranz im Habsburg–Ungarn und Siebenbürgen um 1600. *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hgg. Heinz Schilling unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner. München: R. Oldenburg Verlag. 273–283.

Anton TRSTENJAK, 1905: *Slovenci v Šomodski županiji na Ogrskem. Zgodovinska, narodopisna in književna črtica*. Ljubljana: Narodna tiskarna.

Anton TRSTENJAK, 2006: *Slovenci na Ogrskem. Narodopisna in književna črtica*. Maribor: Pokrajinski arhiv.

Gabriela WAS, 2002: Religionsfreiheiten der schlesischen Protestanten. Die Rechtsakte und ihre politische Bedeutung für Schlesien. *Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum I*. Hgg. Joachim Köhler, Rainer Bendel. Münster: LIT Verlag. 451–482.

Ulrich Andreas WIEN, 2017: Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und die Wirkungen der Reformation. Bonn-Hermannstadt: Schiler Verlag.

Ivan ZELKO, 1996: *Zgodovina Prekmurja*. Ur. Vilko Novak. Murska Sobota: Pomurska založba.

FRIEDENSKIRCHEN IN SCHLESIEN UND ARTIKULÄRE KIRCHEN IN UNGARN

Zusammenfassung

Der Beitrag befasst sich mit evangelischen Religionsgemeinschaften in den von den Habsburgern beherrschten Gebieten. Mit dem Westfälischen Frieden nach dem Dreißigjährigen Krieg im Jahr 1648 wurden in Schlesien protestantische Gemeinden, sogenannte Friedenskirchen, mit drei berühmten Kirchen zugelassen: Głogów (Glogau), Jawor (Jauer) und Świdnica (Schweidnitz). Aufgrund verschiedener historischer Umstände entstanden später mehrere Arten zugelassener protestantischer Kirchen: Gnadenkirchen und gemäß der Altranstäd-Konvention von 1707/09 wiederhergestellte Kirchen (Rezesskirchen).

Nach Aufständen und als Ergebnis mehrerer Friedensverträge erlangten die Protestanten in Ungarn Freiheit. Nach der sog. Trauerdekade (1671–1681) wurden laut des XXV. und XVI. Artikels des von der Nationalversammlung in Sopron im Jahr 1681 verabschiedeten Gesetzes die Durchführung und die Teilnahme an öffentlichen Gottesdiensten in sogenannten artikulären Orten, fürstlichen und privilegierten Städten und Grenzfestungen erlaubt. Dies galt nur für das königliche Ungarn, nicht aber für das von den Türken besetzte Gebiet und für Siebenbürgen, wo für Calvinisten, Lutheraner, Katholiken und Trinitarier die Religionsfreiheit gesetzlich geregelt war; dies galt allerdings nicht für die Orthodoxen, die nur geduldet wurden. Nach dem Jahr 1733, nachdem die letzten protestantischen Kirchen in Prekmurje geschlossen wurden, betraf die Protestanten von Prekmurje die Einschränkung der Teilnahme an öffentlichen Gottesdiensten. Sie durften nur an bestimmten artikulären Orten daran teilnehmen. Die nächstgelegenen waren der artikuläre Ort Čoba (Nemescsó) und der quasi artikuläre Ort Šurd. Erneut wurde die Religionsfreiheit erst nach der Veröffentlichung des Toleranzpatents Kaiser Josephs II. erreicht, und zwar im Jahr 1781, als die protestantischen Gemeinden und Kirchen auch unter den Slowenen in Prekmurje, nämlich in Puconci, Križevci und Hodoš neu organisiert wurden.

Hibridne zbirke besedil v prekmurskem jezikovnem prostoru

Nina Ditmajer

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Novi trg 2,
SI 1000 Ljubljana, nina.ditmajer@zrc-sazu.si

Prispevek predstavlja prekmurske katekizme in molitvenike 18. in 19. stoletja. Posebej se osredotoča na njihovo žanrsko raznolikost, ki se je v različnih izdajah lahko tudi spreminjala. Protestantški katekizem Mihaela Severja in Števana Kūzmiča je vseboval tudi molitve in pesmi, medtem ko dodajanje slednjih za katoliški katekizem Mikloša Kūzmiča ni značilno, saj jih je objavil v *Knigi molitveni*. Molitvenik je v svojih 159 letih izhajanja tako povečal svoj pesniški repertoar, da ga lahko upravičeno imenujemo za prvo katoliško prekmursko natisnjeno pesmarico.

Ključne besede: molitveniki, katekizmi, Mikloš Kūzmič, Števan Kūzmič, Jožef Borovnjak

This article presents Prekmurje catechisms and prayer books of the 18th and 19th centuries. It focuses primarily on the diversity of genres, which may vary in different editions. The Protestant catechism of Mihael Sever and Števan Kūzmič contained prayers and poems. The inclusion of poems is atypical of Catholic catechism, however, which is why Mikloš Kūzmič published them in his *Kniga molitvena* (Book of Prayers). During the 159 years of its publication, this prayer book expanded its poetic repertoire to such an extent that it can rightly be called the first printed Catholic poetry book of Prekmurje.

Keywords: prayer books, catechisms, Mikloš Kūzmič, Števan Kūzmič, Jožef Borovnjak

Uvod¹

Zbirke literarnih in neliterarnih besedil v zgodovini Cerkve niso nobena redkost. Tudi *Sveto pismo* je v novejših raziskavah prepoznano kot antologija² različnih literarnih vrst oz. žanrov in literarnih oblik (Nabergoj 2021: 119). V njem so namreč zbrana besedila, ki jih je Cerkev v določenem obdobju prepoznala za najpomembnejša sveta besedila oz. kanon. Vendar pa svetopisemske knjige niso same po sebi literarno enotne, prav nasprotno, to lahko trdimo le za nekatere,

¹ Prispevek je nastal v okviru podoktorskega raziskovalnega projekta Recepcija starejšega pesništva v panonskem jezikovnem prostoru (Z6-3227), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

² Sinonimi so zbornik, cvetnik, izbor najboljših besedil.

npr. evangelije,³ apostolska pisma, Knjigo psalmov. Tudi znotraj posameznih svetopisemskih knjig lahko najdemo različna žanrska prepletanja, t. i. literarne hibride. Pisci svetopisemskih knjig so uvedli dve veliki inovaciji tistega časa in transformirali nekatere literarne vrste: poetično prozo so historizirali (npr. 1 Mz 2–11), ali pa so historično pripoved prepletli z zakonskimi predpisi (npr. 3 Mz) (Damrosch 1991: 119, 261–263).

Tudi za knjige, ki so jih krščanski duhovniki uporabljali za poučevanje ljudstva in liturgično rabo pri cerkvenem obredu, je značilno, da so že v srednjem veku vsebovale različna žanrska besedila. Ker ta nimajo značilnosti antologije, jih v prispevku imenujem hibridne zbirke besedil. Kot didaktični pripomoček so duhovnikom služili abecedniki in katekizmi, v cerkvi pa so poleg *Svetega pisma* uporabljali še evangelistarje in lekcionarje, molitvenike, rimski misal ter pesmarice. Tudi ta dela so bila velikokrat žanrsko raznovrstna, to pomeni, da so vsebovala različna literarna in neliterarna besedila. Med literarnimi najdemo npr. cerkvene pesmi, evangelij, blagoslov, psalme, molitve, asketična besedila, križev pot, prerokovanja, rožni venec in litanije. Ta besedila so bila namenjena kot dodatek besedilu, ki ga je nakazoval sam naslov dela. Obseg teh dodatkov pa se je iz različnih razlogov (npr. pomanjkanje knjig) lahko tako zelo povečal, da bi tovrstne knjige morali že zvrstno preimenovati. To velja predvsem za katekizme in molitvenike, ki jih predstavljam v tem prispevku.

Katekizmi

Po verski obnovi v 16. stoletju označuje katekizem knjigo, ki povzema krščanski verski nauk in moralo v obliki vprašanj in odgovorov ter je večinoma namenjen poučevanju v cerkvi in družini, pozneje tudi v šoli (Mayer 1933: 880). Katekizmi so vsebovali različna besedila, npr. Luterjev *Der Kleine Catechismus* (1529) vključuje deset Božjih zapovedi, veroizpoved, molitev Očenaš, zakramente svetega krsta in obhajila (Bertholet 1962: 282) ter spoved, sledijo jutranje in večerne molitve ter molitve pri jedi. Besedila so praviloma podana in razložena po posameznih vrsticah. Pesmi niso bile vključene v njegov katekizem, saj so luterani pesmarico *Achtliederbuch* natisnili že leta 1524. Nasprotno pa je iz zgodovine slovenskega slovstva znano, da so katekizmi Primoža Trubarja, Jurija Dalmatina in Felicijana Trubarja tudi prve slovenske natisnjene pesmarice. Že prvi Trubarjev (veliki) katekizem (1550) vsebuje šest pesmi, v *Ta celem katekizmu* (1574) jih je že 36. Dalmatinova druga izdaja katekizma (1584) je še

³ Glede problematike literarnega žanra evangelijev prim. Dawson (2019).

povečala repertoar na 75 pesmi, Trubarjev sin Felicijan jih je leta 1595 dodal še 23 (Smolik 2011: 60–128).

Če se sedaj ozremo v prekmurski prostor in k protestantskim izdajam Lutrovega katekizma, lahko takoj opazimo, da ti ne vsebujejo pesmi. *Mali katechismus*, ki ga je leta 1715 izdal Franc Temlin, je po sestavi besedil enak Lutrovemu. V šestih poglavjih najdemo deset zapovedi, veroizpoved, Očenaš, zakrament krsta, spoved in zakrament obhajila, sledijo štiri jutranje in večerne molitve. V pismu nemškimi pietistom, v katerem jih je Temlin prosil za finančno pomoč, je omenil, da je katekizem prevedel iz nemškega, madžarskega in latinskega jezika, vendar je razvidno, da se je najbolj oprijel madžarske predloge *Győri Katechismus* (Halle, 1709) (Jesenšek 2018: 56–57, Novak 1976: 41–42). Ta katekizem je ponovno izšel leta 1796 v prevodu Mihaela Bakoša (Jesenšek 2018: 75). Tudi drugi in tretji prevod prekmurskega malega katekizma, ki sta ga pripravila Števan Küzmič leta 1752 (Küzmič 1984: 234–238) in Janoš Kardoš leta 1837 (ponatisi 1875, 1902) (Jesenšek 2018: 77–78), ne vsebujeta pesmi.

Drugačna je sestava iz nemščine prevedenega *Reda zveličanstva* (1747) Mihaela Severja, ki že v razširjenem naslovu nakazuje vsebino: »Poleg ednoga znamenüvanya toga nai poglaviteifega recsenya jedro szvetoga pifzma, vu kterom te vöre nai vékfi artikulusi grüntani jefzo, ravno i tak niftere krátke molitve, i pefzmi, vön dán.« (Sever 1747: naslovnica) Knjiga poleg poučnega dela (strani 3–42) vsebuje še 19 molitev (strani 43–64) in 18 pesmi (strani 64–91), na koncu so dodani trije psalmi (strani 91–96) (Jesenšek 2019: 247, Smej 2005: 219, Novak 1976: 46). Poučni del je sestavljen iz vprašanj in odgovorov, npr. »Kai je bil Cslovik po szvojem sztvorjenyi? Eden leipi keip Bosji szvojega sztvoritela« (Sever 1747: 4), ki jim za potrditev povedanega sledijo še odlomki iz *Svetega pisma*. Sledi »znamenüvanje« oz. pomen naukov krščanske vere, ki ponovno prinaša vprašanja in odgovore nanje. V naslednjem delu knjige najdemo jutranjo molitev in Očenaš, vero, deset Božjih zapovedi in zahvalno molitev. Sledijo tematski sklopi molitev (večerne, spokorne, pred in po obhajilu, molitev bolnega itd.) in pesmi (jutranja, večerna in spokorna pesem, pesem o desetih Božjih zapovedih itd.). Med pesmi sodijo tudi prevodi treh psalmov (1., 25., 32.) na koncu knjige.

Vere krščanske kratki navuk (1754) Števana Küzmiča prav tako že v razširjenem naslovu napoveduje vsebino: »Pouleg nifteri szem szpodobni molitev ino pejszen, nazaj gori poczimprani.« (Küzmič 1754: naslovnica) Sestavljen je iz poučnega dela (Küzmič 1754: 1–222), osmih molitev (Küzmič 1754: 223–244) in 19 pesmi (Küzmič 1754: 245–275) (Jesenšek 2019: 247, Novak 1976: 48). Katekizemski del prinaša vprašanja in odgovore nanje, npr. »Ka je Szveto Pifzmo? Szveto Pifzmo je Bo'za szveta rejcs nam po szveti lidejh na naffe zvelicsanye vö naz vejfztsena, ftero Szveto Pifzmo fze i Biblia zove.« (Küzmič 1754: 1) Odgovore podkrepi s citati iz *Svetega pisma*. Poučni del je zelo obširen in ga

sestavlja klasičnih šest poglavij s »pridavkom od vszakoga csloveka cseszti«. Krajši končni del knjige prinaša molitve (jutranje, večerne, pokorne itd.) in pesmi (jutranje, večerne, pokorne, o smrti, sodbi itd.).

Vprašanje je, ali lahko v primeru Š. Küzmiča in Severja že govorimo o prvih natisnjenih prekmurskih pesmaricah in molitvenikih. Pesniški repertoar je pri njiju sicer manj obsežen kot pri kranjskih protestantih, ki so v svojih katekizmih poleg molitev tiskali še litanije. Vemo, da je Števan Küzmič posebej pripravljajl izdajo cerkvene pesmarice, ki jo je uspel izdati šele njegov naslednik v Šurdu Mihal Bakoš leta 1789, prvi molitvenik pa je natisnil Števan Sijarto leta 1797. To je prav gotovo vplivalo na to, da protestantski tiski poslej niso več prinašali toliko pesmi in molitev; to potrjuje recimo Küzmičeva druga izdaja *Nouvega Zákona* iz 1817, ki nima več molitev kot jih je imela prva iz leta 1771.

V času, ko so se v notranjeavstrijskih deželah že tiskali terezijanski katekizmi, ki niso več vsebovali pesmi in molitev, je izšla tudi prva izdaja *Kratke šume velikoga katekizmuša* (1780) katoliškega prekmurskega duhovnika Mikloša Küzmiča. Gre za izvleček velikega katekizma z vprašanji in odgovori, ki je bil namenjen šolarjem višjega razreda (Kuzmič 1998). Ponatisnjen je bil kar trinajstkrat.⁴ Katekizemski del je sestavljen iz petih poglavij (Od Vöre, Od Vüpanya, Od Lübeznofzti, Od Szveti Szakramentomov, Od Krfztsanzke Praviczte). Sledi dodatno poglavje o štirih poslednjih stvareh: »Od Csetveri szlejdnyi dejk« in »Kratki pridavek niki molitv« z 11 molitvami (str. 100–112), npr. jutranja in večerna molitev, molitev pred in po spovedi itd. Nekatero novejšo izdaje (npr. 1873), ki jih je natisnilo Društvo sv. Štefana, so dodajale še latinsko besedilo *Modus ministrandi* (Način ministriranja). Isto prilogo so vsebovale tudi druge njihove izdaje, npr. *Zgodbe Sztároga i Nóvoga Zákona* (1873) Štefana Selmarja (Trstenjak 2006: 179).

Na Kranjskem je v Küzmičevem času katekizem izdal Jurij Japelj (1779), ki je prvi od slovenskih duhovnikov prevzel petdelno vsebinsko zasnovo terezijanskega katekizma. Tudi on ni dodajal pesmi in molitev, pač pa posebno poglavje o štirih poslednjih stvareh človeka, ki so ga prekmurski katoličani dodajali v svoje molitvenike. Za Japljem in M. Küzmičem so tudi štajerski Slovenci dobili svoj prevod, ki je izšel v Gradcu leta 1783. Prevzel je vsebinsko zasnovo Japljevega katekizma in na koncu dodal še poglavje o štirih poslednjih stvareh v obliki vprašanj in odgovorov.

Tudi v kajkavskem jezikovnem prostoru so imeli svoja katekizemska besedila, objavljena v evangelistarju (1651, 1694, 1730, 1759) (Škafar 2005: 114). Tega so lahko uporabljali prekmurski katoličani pred Küzmičevim katekizmom iz leta

⁴ Vse izdaje (1780, 1796, 1804, 1833, 1845, 1852, 1853, 1864, 1868, 1873, 1883, 1892, 1906) so popisane v Škafar (1978).

1780 in tudi štajerski, ki so svoj prvi Parhamerjev katekizem dobili leta 1758 (sledili sta izdaji 1764 in 1777). Krajačevičev kajkavski katekizem (1651) prinaša obrazce molitev Očenaša, Zdravamarije, vere, desetih zapovedi, pet cerkvenih zapovedi in mašnega kesanja. Sledijo vprašanja o križu, odrešenju, nauku o izvirnem grehu, nato razlaga deset Božjih zapovedi, zakrament spovedi in obhajila s posebnim poudarkom na češčenju svete evharistije in obhajilu. Krajačević nato razlaga vero v Kristusa, poveličanje in češčenje Marije, sledijo vprašanja o štirih poslednjih stvareh človeka in možnostih zveličanja izven Cerkve. Katekizem se konča z nabožno poučnimi vsebinami, pastoralnimi navodili in pesmijo *Te deum laudamus* (Škafar 2005: 116).

Petdelno vsebinsko sestavo katekizma je po Miklošu Kūzmiču najprej prevzel vzhodnoštajerski duhovnik Peter Dajnko, ki je izdal *Veliki katekizem* leta 1826. Drugi prevajalec, ki se je zgledoval po M. Kūzmiču, je prekmursko-gradiščanski duhovnik Jožef Ficko, ki je leta 1836 v Šopronu izdal *Razlaganje velikoga katekizmuša*. Delo vsebuje zgoraj omenjenih pet poglavij z dodatkom »Kratko razlaganje czirkveni czeremoniov«. Dajnko in Ficko v svoja prevoda nista uvrstila molitev. Nasprotno pa je osem molitev vseboval mali katekizem Jožefa Borovnjaka (*Mali katekizem za občinske ljudske šole*, 1880), ki jim je sledil še poučni del (7–52). Nihče od omenjenih prevajalcev v svoje katekizme ni uvrstil pesmi, saj so jih vsebovali njihovi molitveniki.

Molitveniki

Molitveniki so bili že v benediktinskem obdobju (do 13. stoletja) žanrsko raznovrstne knjige; sprva so vsebovali le psalme, ki so jim lahko dodajali še druga besedila, npr. biblične kantike, himno *Te Deum*, veroizpoved *Quicumque*, litanije vseh svetnikov, molitve ob prejemu zakramentov itd. Pod vplivom frančiškanov in dominikancev so se v obdobju od 13. do 16. stoletja pojavili bolj raznovrstni molitveniki, ki so vsebovali oficije in so bili namenjeni poslušanju (Marijin oficij, oficij za umrle, Sveto trojico, sveti Križ, Svetega Duha). Od konca 16. stoletja naprej pri izdaji molitvenikov prednjačijo jezuiti, ki so v času protireformacije poskušali okrepiti vero s poučnimi navodili (npr. Canisius, Nakatenus). V 18. stoletju je tudi v molitvenike poseglo razsvetljenstvo. Tako je Brunnerjev molitvenik *Neues Gebetbücher für aufgeklärte Christen* (Kiene 1932: 316–317) vseboval molitve, ki so poglobljale verske resnice (npr. »Gott ist ewig«, »Gott ist allweise«).

Obstaja več kriterijev za razvrstitev molitvenikov, npr. po obsegu (mali, srednji, veliki), glede na ciljnega bralca (npr. ljudski, bratovščinski, romarski, za žene, bolnike), zgodovinski razvoj (ljudski misali, brevirji, obredniki, zasebni

molitveniki, škofijski molitveniki) ali glede na pisca (redovniški, posvetnoduhovniški, laiški). Glede na to da je molitvenik zbirka različnih besedil, je bolj smiselno razlikovati med naslednjimi tipi molitvenikov (po Šundalić 2001): čisti molitvenik (molitve za zasebno pobožnost, npr. Katarina F. Zrinska, *Putni tovaruš*, 1661) in mešani molitvenik (zasebnim molitvam so bila dodana besedila krščanskega nauka, pesmi, zgodbe, predloge za pridige, abeceda, kronologija itd.). V drugo skupino sodi več tipov molitvenikov:

- molitveno-katekizemski tip (prevladujočemu molitvenemu delu je dodan krščanski nauk, npr. Antun Kanižlić, *Pobožnost molitvena*, 1893),
- pesniško-molitveni tip (prevladujočemu pesniškemu delu je dodan molitvenik, npr.: Juraj Mulih, *Bogoljubne pisme*, 1736),
- molitveno-retorski tip (določeni molitveni deli služijo hkrati kot predloge za pridige, npr. Jerolim Lipovčić, *Dušu čuvajuće pohođenje*, 1750),
- molitveno-abecedniški tip (molitvenik se prične ali konča z abecedo, npr. Matija Antun Relković, *Slavonske libarice*, 1761; Petar Jurić, *Način pravi kako karstjani imadu Boga moliti*, 1763),
- bolj kompleksni molitveniki združujejo več zgornjih tipov, npr. molitveno-katekizemsko-pesniški tip (Nikola Krajačević Sartorius, *Molitvene knjižice*, 1640; Antun Kanižlić, *Nauk karstjanski*, 1762; Antun Kanižlić, *Mala i svakomu potribna bogoslovica*, 1773),
- molitveno-brevirski tip, imenovan oficij (izbor molitev, beril, hvalnic, psalmov, značilna je osemdelna kompozicija, npr. Antun Kanižlić, *Primogući i sardce nadvladajući uzroci*, 1760),
- molitveno-svetniški tip (kompozicijsko podoba molitvenika določa lik svetnika, npr. Antun Kanižlić, *Bogoljubstvo na poštenje svetoga Frančeška Saverije*, 1759; Antun Kanižlić, *Utočište Blaženoj Divici Marii*, 1759),
- molitveno-pasijonski tip (molitvenemu delu je dodano poglavje s križevim potom),
- bolj kompleksni molitveniki združujejo več zgornjih tipov, npr. molitveno-brevirsko-katekizemsko-pasijonski tip (npr. Šimun Mecić, *Cvitak pokornih*, 1726) ali molitveno-brevirsko-katekizemsko-pesniški tip (npr. Lavre Bogović, *Hiža zlata*, 1754).

V prekmurskem jeziku ne zasledimo čistih molitvenikov, saj so praviloma nastajali v razvitem literarnem in kulturnem življenju privilegiranega plemiškega sloja. Zato so prekmurski protestantski ali katoliški duhovniki pisali molitvenike, ki so imeli hkrati funkcijo poučevanja ljudstva.⁵

⁵ Podobno ugotavlja Zlata Šundalić (2001) za Slavonijo, ki se je ob koncu 17. stoletja osvobodila turške nadoblasti in bila gospodarsko zaostala.

V Prekmurju je bila največkrat ponatisnjena *Kniga molitvena* katoliškega duhovnika Mikloša Küzmiča.⁶ Poleg molitev je vsebovala še dva dodatka, kot nakazuje podnaslov prve izdaje iz leta 1783: »V-steroj sze nahájajo rázlocsne ponizne molitvi, z-dvojim pridavekom, na haszek szlovenszkoga národa sz-pobosnim sztroskom niki plemenitih dobrocsinitelov szvetloszt dána.« Na podlagi tega opisa bi ga lahko uvrstili v molitveno-pesniški tip molitvenika, vendar podrobnejši vpogled v vsebino molitvenika razkriva bolj kompleksno vsebinsko zasnovo.⁷ To je Küzmič opisal v pismu svojemu dobrotniku sombo-telskemu škofu Janosu Szilyju (13. februarja 1783):

Ker pa bo ta tolikokrat omenjena knjižica obsegala jutranje molitve k presveti Trojici, nato molitve k Bogu Očetu, k Bogu Sinu in k Svetemu Duhu posebej, se pravi k vsaki božji osebi, dalje češčenje presvetega oltarskega zakramenta, pa molitve pred spovedjo in po njej ter prav tako molitve pred svetim obhajilom, po njem še molitve, navadne med vsem svetim opravi-lom, ter končno večerne molitve in še nekaj raznoterosti, s pesmimi, ki se po navadi pojejo v adventu, ob štiridesetdnevem postu in ob drugih svetih časih, ker bo torej, ponavljam, knjižica obsegala vse to, bo narasla, kot predvidevam, kar na 15 ali še več pol, ustrezno pa se bodo dvignili tudi stroški na 100 ali več florenov, čeprav bi natisnili samo 600 izvodov. (Škafar 1975: 278)

Na začetku knjige je objavljen koledar praznikov (»Tablicza niki gibajoucsih szvetkov«), kar je posebnost prekmurskih molitvenikov. Koledar, pratika oz. »tabla svetnikov« je bila sestavni del slovenskih lekcionarjev vse od Paglovca naprej, v kajkavskem prostoru pa že od Petrečičevih *Svetih evangeliomov* iz 1651 (Orožen 1998: 17–18). Prvo poglavje Küzmičevega molitvenika (1–108) vsebuje jutranje molitve, razne litanije⁸ (npr. litanije Presvete trojice, sladkega Imena Jezusovega, Svetega Duha), razlago Atanazijeve veroizpovedi, razne priprošnje (npr. »Preporacsanye k-Szvetomi Dühi«, »Preporacsanye k-Petim Jezusovim Ra-nam«) in pesem o sv. Rešnjem telesu. Drugo poglavje (109–159) vsebuje mašne in spovedne molitve, pesem pred povzdigovanjem, berilo iz evangelija, izpraševanje vesti (spoved) in eno priprošnjo. Tretje poglavje (160–187) se pričinja z večerno molitvijo (oz. molitveno pesmijo) in priprošnjo, npr. »Vecserasnye k-Bougi zdihavanye i Preporocsanye«. Glagolnik »zdihavanje« označuje izražanje različnih čustev vernika, ki jih namenja Bogu, npr. »ah bojim sze jako one fzlejdneye võre!« (Küzmič 1796: 194). Ta besedila lahko poimenujemo molitve-ne pesmi, saj imajo značilnosti obeh literarnih žanrov. Priprošnja pa označuje

⁶ Vse izdaje (1783, 1796, 1813, 1821, 1838, 1843, 1846, 1847, 1853, 1855, 1864, 1868, 1869, 1877, 1891, 1904, 1907, 1909, 1910, 1914) so popisane v Škafar (1978). Po letu 1814 so izšle še tri izdaje (1931, 1941, 1942) (Kozar 2005: 59–60).

⁷ O vsebini in pomenu M. Küzmičevega molitvenika tudi Kozar (2005: 55–60).

⁸ Litanije so molitev, za katero je značilno večkratno ponavljanje vzklikov in refrenov.

prošnjo vernika, da Bog ali Marija uslišita njegove prošnje, želje, npr. »profzlim te ponizno Ocsa moj dragi Nebefzki, vlejczi i mene nevolnega grejsnika k-tebi fztvojom fz. miloscsom.« (Küzmič 1796: 208) Sledijo psalmi in priprošnje. Prvi dodatek (Küzmič 1796: 188–209) vsebuje asketično besedilo premišljevanje o štirih poslednjih stvareh človeka (smrti, sodbi, nebesih in peklu), ki jim sledi »zdihavanye i preporacsanye«. Premišljevanja o štirih poslednjih stvareh ima tudi Japljev katekizem, litanije in pesmi pa je uvrstil v molitvenik. Tudi drugi dodatek Küzmičevega molitvenika vsebuje nabožne pesmi na 68 straneh (Küzmič 1796: 209–277). Kasnejše izdaje molitvenika do leta 1855 so praviloma ohranile vsebinsko sestavo besedil, se je pa povečal pesniški repertoar. Tako izdaja iz leta 1847 (podobno tudi izdaja 1853) dodaja še mašne pesmi, izostale pa so pesmi o desetih Božjih zapovedih, smrti in večnosti. Ta dodatek sedaj obsega že 80 strani (Küzmič 1847: 212–292), vendar molitveni del še prevladuje. Küzmičev molitvenik lahko sedaj uvrstimo v molitveno-pesniško-asketični tip.

Izdaje Küzmičevega molitvenika od leta 1864, ki jih je oskrbel Borovnjak (Novak 1976: 79), že vsebujejo podobno število pesmi kot molitev. Predvsem se je število pesniških besedil povečalo na račun marijanskih, prazničnih (tudi Volkmerjevih) in mrtvaških pesmi ter pesmi za procesije, romanja in blagoslove, dodana sta še rožni venec in križev pot. Tako drugi dodatek vsebuje že 207 strani (str. 212–419). Borovnjakove izdaje lahko uvrstimo v molitveno-pesniško-asketično-pasijonski tip molitvenikov.

Izdaje *Knige molitvene* Jožefa Sakoviča od 1909 naprej že vsebujejo vsebinsko razvrstitev besedil v molitveniku. Prvi del je razdeljen na molitve in litanije. Tako je med molitve uvrstil tudi veroizpoved in priprošnje, ne pa tudi litanij. Pesniški del, ki sedaj obsega že 212 strani (Sakovič 1909: 202–414), deli v devet skupin: svete pesmi pri sveti maši, v adventu, za božič, v postu, za veliko noč (»vüzem«), pred najsvetejšim svetim zakramentom, k blaženi Devici Mariji in pri pridigi.

Tudi štajerski, gradiščansko-hrvaški, kajkavski in kranjski molitveniki tega časa so dopolnjeni s pesmimi in nekaterimi drugimi literarnimi žanri. Najbolj znan gradiščanskohrvaški molitvenik Lovra Bogovića *Hiša zlata* (1778) ima kar 500 strani. Večji del knjige je posvečen molitvam in litanijam (Bogović 1778: 1–374), sledijo križev pot (374–400) in 91 pesmi (401–499). Kasnejša izdaja *Nova hiša zlata*,⁹ ki jo je leta 1829 pripravil prisički (Peresznye) župnik Jožef Ficko, je sestavljena iz koledarja, navodil (»Upominanye«) z molitvami, veroizpovedi, litanij, pesmi *Te Deum laudamus*, antifon in križevega pota. Molitveni del je v tej izdaji skoraj istoveten pesniškemu; konča se na strani 259, nato se prične obširen pesniški del (Ficko 1829: 260–504). Palkovičeva *Duhovna kitica* (1778)

⁹ Gre za predelan Bogovičev molitvenik iz leta 1755.

sodi v drug tip molitvenika, kot ga srečujemo pri Bogoviću in Küzmiču. Gre za molitveno-brevirsko-pesniški tip. Sestavljen je iz molitev in litanij (3–103), oficija blažene Device Marije (105–178), sedmih pesmi za mrtve in litanij (179–208) ter še 40 cerkvenih pesmi (209–288). Molitvenik Simona Knefaca *Vrata nebeška* (1804) je že razsvetljensko obarvan in vsebuje molitve, 13 litanij, premišljevanja (»Molitve za Dufse Purgatoriumfzke, y premifsljavanya od muknyhovi«), nauk o dolžnostih (»Nauk potriban pred teskim delom«) ter 34 pesmi (Knefac 1804: 362–438). Uvrščamo ga v molitveno-katekizemsko-pesniški tip molitvenika.

Najbolj znan kajkavski molitvenik, ki bi lahko vplival na Küzmiča, so Krajačevičeve *Molitvene knjižice* (1640). Uvrščajo se v molitveno-katekizemsko-pesniški tip molitvenika. Sestavljene so iz več delov: nauku o molitvi sledijo molitve, nato nauk o rožnem vencu, nauk o pokori, »dussno obsinanje« (očiščevanje duše), Božje zapovedi, »grehi misslenja«, spoved, nauk o evharistiji (»pricsescsanje«), nauk o zadoščenju (»zadovolyscsine«), orožja proti grehom, priprava na smrt, litanije, Marijine himne in druge cerkvene pesmi. Ker je ta molitvenik katekizemsko oz. poučno obarvan, lahko zaključimo, da ni vplival na sestavo Küzmičeve *Knige molitvene*, saj je ta še najbolj podobna gradiščanskemu molitveniku *Hiša zlata* Lovra Bogovića.

Tudi štajerski molitvenik Petra Dajnka *Opravilo svete meše* (1824) je sestavljen iz svete maše z odlomki iz *Svetega pisma*, nato sledijo molitve, rožni venec, litanije in pesmi (329–382). Njegov drugi molitvenik *Molitbe za katolške keršenike* (1829) sicer ne vsebuje pesmi, pač pa litanije, spovedni obrazec in rožni venec. Tudi najbolj znan kranjski molitvenik Jurija Gollmayerja *Sveta maša* vsebuje sveto mašo, molitve in mašne pesmi, psalme, litanije vseh svetnikov, berila in izpraševanje vesti ter druga spovedna besedila (»Okfanje grehov in gnušenje nad njimi«).

Eden najbolj znanih molitvenikov v 19. stoletju je *Jesus, mein Verlangen. Ein katholisches Gebetbuch* (1841), ki ga je napisal Alojz Schlör, spiritual graškega bogoslovja. V prekmurščino ga je prevedel Jožef Košič in ga naslovil *Jezus moje poželenje*.¹⁰ Ena prvih izdaj iz leta 1852 se pričinja s koledarjem, ki mu sledi pesem »Jezus moje poželenje«. Molitveni del uvaja splošno uvodno besedilo o molitvi. Navodilu o jutranji pobožnosti sledi jutranja molitev. Podobna navodila z molitvami najdemo tudi v nadaljevanju. Na strani 53 se pričnejo besedila svete maše in spovedi ter obhajilne molitve. Sledijo razlage prazničnih časov z molitvami in litanijami. Poleg teh se v molitveniku nahajajo tudi druga prozna besedila, npr. »Premišlavanje od ružnosti grejha pri sv. grobi« je katehetično

¹⁰ Vse izdaje (1851, 1852, 1853, 1856, 1861, 1875, 1885, 1892, 1898, 1903, 1909, 1910, 1916) so popisane v Škafar (1978).

besedilo o škodljivosti greha, besedilo »Poštüvanje prečiste Divice ino Matere bože Marie« spodbuja vernike k pobožnosti molitve »čisla« oz. rožnega venca, izpovedno molitveno besedilo je »Dühovni Testamentom«. Na strani 195 se pričnejo pesmi, ki se končajo z večernicami na strani 244. Med pesmimi je tudi znana »Pesem od naj slajšega serca Jezus Kristusa« Marka Glaserja: »Na nebi i na zemli / Na vse kraje svejta, / Mi v-svetom zakramenti / Dičimo Jezuša.« (Košič 1852: 209) Drugi izdaji je privezana še Sabarjeva *Sveta križna pout*, ki je prva izdaja nima. Sedma izdaja iz leta 1885 vsebuje še besedilo vplivu planetov na vreme in pridelek: »Lejta ona, vu steri Merkur kralüje 1886, 1893, 1900, 1907, Sztarec ete malo dobra premore za szvejt. Rad dugo pri pecsi ležecs drgcesse; zato li keszno i malo privertiva.« Pred pesmimi (Košič 1852: 284–375) in litanijami (str. 376–404) je še Sabarjeva *Sveta križna pot* (str. 249–283). Pesniški repertoar se je povečal v zadnjih izdajah molitvenika. Tako izdaja iz leta 1910 vsebuje še dodatne Marijine pesmi. Pesniški del se je v primerjavi s prvimi izdajami že podvojil in tako obsega 112 strani (Košič 1852: 292–383, 415–436).

Prvi prevajalec zgoraj omenjenega molitvenika v slovenščino je štajerski duhovnik Andrej Gutman (1841). Molitveni del njegovega prevoda obsega večino knjige (Gutman 1841: 3–191), litanije so natisnjene posebej (str. 163–191). Sledita krajši pesniški (str. 192–202) in katekizemski del (str. 203–222). Gutman je objavil samo osem pesmi oz. devet, če prištejemo še začetno pesem »Jezus moje poželenje«, od tega so tri Volkmerjeve (K tihi meši, Velikonočna, Te Deum laudamus). V katekizemskem delu najdemo veroizpoved, molitvi Očenaš in Zdravamarija, deset zapovedi, sedem zakramentov, razne nauke in zapovedi, pripomočke proti grehom, štiri poslednje reči. V primerjavi s prekmurskim molitvenikom lahko opazimo, da nima koledarja in da vsebuje precej manj pesmi. Po drugi strani pa Košič ni prevzel marsikatero molitve, npr. »Molitva za 7 darov Svetega Duha«, »Molitva svete Jederti«, »Molitva pred križom«, »Molitva na čast čistega spočetja«, »Molitva k sv. Mihaeli«, »Litanije od najsladkejšega srca Jezusa«, »Litanije k najčistejšem srci Marije«. Od besedil zadnjega dela štajerskega molitvenika pa je objavil samo »Pristavek od rimske katoliške vere«.

Molitvenik *Jezus moje želje*, ki je izhajal v Ljubljani (1846, 1850, 1854), prav tako kot štajerski ni imel koledarja. V primerjavi s prekmurskim vsebuje še dodatna besedila, ki jih je prevzel iz štajerskega prevoda, npr. »Od poslušanja pridige«, »Od duhovniga branja«. Po pesniškem razdelku (str. 277–320) prav tako sledi še dodatek z raznimi besedili, ki so po navadi del katekizma, npr.: veroizpoved, Oče naš, deset zapovedi, štiri poslednje stvari. Teh besedil prekmurski molitvenik ni vključil. Četrta in sedma izdaja ljubljanskega molitvenika (1858, 1868) sta obdržali samo še dva dodatka: »Prav dober in lahak pomoček se polnama poboljšati« in »Poslednje reči«.

Borovnjakova *Duhovna hrana*¹¹ je podnaslovljena kot »knižica puna lepih navukov, molitvic i pesmic«. Zato ga lahko uvrstimo v molitveno-katekizemsko-pesniško-pasijonski tip molitvenika. Pričenja se s koledarjem, nato sledijo jutranje molitve. Katekizemski del prinaša devet Božjih lastnosti, deset Božjih zapovedi, pet cerkvenih zapovedi, šest dolžnosti, štiri glavne čednosti, sedem zakramentov in sedem darov Svetega Duha. Dnevnim in večernim molitvam sledijo sezname grehov, dobrih del in štirih poslednjih stvari. Molitvenik se nadaljuje z mašnimi besedili in molitvami. Sledi spoved z izpraševanjem vesti, nato pa še molitve pri sv. obhajilu. Tudi Borovnjakov molitvenik vključuje litanije, psalme, rožni venec, križev pot, na straneh 150–248 pa najdemo cerkvene pesmi. Tretja izdaja (1892) v primerjavi z drugo (1871) dodaja še štiri dodatne pesmi. Tudi Borovnjakov *Sveti čuvar*¹² ima podobno sestavo, le da ne vsebuje poučnega dela. Izdaja iz leta 1875 je sestavljena iz sedmih delov: vsakdanje molitve, molitve pri sveti maši, molitve pri sveti spovedi, mnogovrstne molitve Borovnjak (1875: 3–38), litanije (str. 39–53), križev pot (str. 54–65) in pesmi (str. 66–106).

Zaključek

Nabožno-poučna literatura, kamor uvrščamo katekizme in molitvenike, je imela predvsem namen posredovati temeljno znanje, verske resnice in moralo preprostemu, tedaj še nepismenemu prebivalstvu. Literarna besedila, ki jih te knjige vsebujejo, so večinoma prevodi že obstoječih besedil, saj duhovniki niso imeli literarnih ambicij, temveč so želeli predvsem izobraziti svoje vernike. Temeljni deli sta bili najprej katekizem in abecednik. Prekmurski evangeličanski duhovnik Franc Temlin, avtor prve natisnjene prekmurske knjige, v svoj katekizem ni sprejel pesniških besedil, kot kranjski protestanti v 16. stoletju. Tega zahtevnega dela sta se lotila šele Mihael Sever in Števan Küzmič, ki sta torej avtorja prve katekizemsko-molitveno-pesniške knjige v prekmurskem jeziku. S tem dejanjem sta postala nadaljevalca kranjske protestantske tradicije. Prekmurski katoliški katekizmi so vsebovali dodatek z molitvami in se s tem oddaljili od štajerskih in kranjskih razsvetljenskih katekizmov, ki tega dodatka niso imeli. Dodajanje pesmi je bilo značilno za prekmurske katoliške molitvenike, ki sodijo v posebno tradicijo molitveno-pesniško-asketičnega molitvenika, ki se razlikuje od kajkavskih katekizemskih molitvenikov. Takšen tip molitvenika so v Prekmurju prevzeli šele leta 1851 s Košičevim prevodom knjige *Jezus moje poželenje*, vendar

¹¹ Izdaje 1868, 1871, 1892.

¹² Izdaji 1875, 1890.

so katekizemska besedila zavestno izločali. V polnosti je molitveno-katekizemsko-pesniški tip molitvenika uvedel šele Jožef Borovnjak leta 1871.

Literatura

Irena AVSENIK NABERGOJ, 2021: *Literarne oblike v Svetem pismu in odmevi v poznejši judovsko-krščanski kulturi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Alfred BERTHOLET, 1962: *Wörterbuch der Religionen*. Stuttgart: Kröner.

Lovre BOGOVIĆ, 1778: *Hisa zlata*. Sopron.

Jožef BOROBNJAK, 1871: *Dühovna hrána ali knizsica puna lepih návukov molitev i peszem za kath. kerscsenike*. V-Radgoni: Weitzinger J.

Jožef BOROBNJAK, 1880: *Mali katekizem za obcsinszke lüdszke sole*. V Radgoni: Weitzinger J. knigara.

Peter DAJNKO, 1824: *Opravilo svete meße, spovedne ino dryge prilične molitbe za katolßke kristjane*. V' Radgoni: pri Alojzji Wajcingeri, knigari.

David DAMROSCH, 1991: *The Narrative Covenant. Transformations of Genre in the Growth of Biblical Literature*. Ithaca: Cornell University.

Zachary K. DAWSON, 2019: The problem of gospel genres: unmasking a flawed consensus and providing a fresh way forward with systemic functional linguistics genre theory. *Biblical and Ancient Greek Linguistics* 8, 33–77.

Jožef FICKO, 1829: *Nova hisza zlata*. Sopron.

Jožef FICKO, 1837: *Razlaganje velikoga katekizmuša*. Sopron.

Jurij GOLMAYR, 1813: *ßveta maßha ino kerßhansko premißhlovanje is ßvetiga pißma sa vßak dan meßza, tudi druge lepe molitve*. V' Lublani: natisnil Janes Retzer.

Andrej GUTMAN, 1841: *Jesus moja poshelenje*. V Gradzi.

Marko JESENŠEK, 2019: Prekmurske protestantske pesmarice od Mihaela Severa do Janoša Kardoša. *Slavia centralis* 1, 239–262.

Marko JESENŠEK, 2018: *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze.

Jesuß moje sheljë. Katóljßhke molitne bukve s nauki in napeljevanjem k poboshnimu shivljenju. V Ljubljani: na prodaj in v salóshbi J. Giontinita, 1858.

Jesuß moje sheljë. Katóljßhke molitne bukve s nauki in napeljevanjem k poboshnimu shivljenju. V Ljubljani: na prodaj in v salóshbi Janesa Giontinita, 1850.

France KIDRIČ, 2013: Gutman, Andrej (1784–1850). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi220536/#slovenski-biografski-leksikon>

Hieronymus KIENE, 1932: Gebetbücher. *Lexikon für Theologie und Kirche* 4. 316–318.

Simon KNEFAC, 1804: *Vrata nebeszka*. Soproni.

Jožef KOŠIČ, 1852: *Jezus moje po'selejnye*. Najde se v-Lendave: pri Balogh Endre Knigovezari.

Jožef KOŠIČ, 1910: *Jezus moje poželenje ali r. kr. katholicsanszka molitvena kniga*. V-Lendavi; v-Szoboti: Balkányi E.

Lojze KOZAR ml., 2005: Pastoralni pomen Knige molitvene. *Pisec sedmerih luči. Zbornik s simpozija o Miklošu Küzmiču*. Ur. Lojze Kozar ml. Moravske Toplice: Občina; Murska Sobota: Pomurski naddekanat; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. 55–60.

Nikola KRAJAČEVIĆ, 1640: *Molitvena knji'zicza*. Vu Posene.

Franc KUZMIČ, 1998: Pedagoško delo Mikloša Küzmiča. *Kronika Pomurja: glasilo Zgodovinskega društva za Pomurje* 7, 17–20.

Mihael KÜZMIČ, 1984: Mali katekizem Števana Küzmiča. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 55/2, 233–247.

Mikloš KÜZMIČ, 1780: *Krátká summa Velikoga katekizmusu z-szpítávyem i odgovárjan-yem mladostti na návuk vu czaszarszki, i králeszki dr'sányaj*. V Soproni: stampana zpiszkmi József Jánosa.

Mikloš KÜZMIČ, 1796: *Kniga molitvena*. Stampana v-Szombotheli: pri 'Siess Antoni.

Števan KÜZMIČ, 1754: *Vöre krsztsanszke kratki navuk*. V Halli.

Števan KÜZMIČ, 1771: *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa*. V Halli Saxonskoj.

Števan KÜZMIČ, 1817: *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa*. Vu Posoni [i. e. Murska Sobota]: stámpani z píszkmi Belnajevoj Jerbasini.

Heinrich MAYER, 1933: Katechismus. *Lexikon für Theologie und Kirche* 5, ur. Konrad Hofmann. Freiburg im Breisgau: Herder & Co. 880–884.

Vilko NOVAK, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.

Martina OROŽEN, 1998: Svetniška imena v Küzmičevi Knigi molitveni. *Slovensko-madžarski jezikovni stiki od Košiča do danes*. Ur. Istvan Nyomarkay in Stjepan Lukač. Budimpešta: Košičev sklad. 13–38.

Mihael SEVER, 1747: *Red zveličanstva*. V Halli.

Jožef SMEJ, 2005: O prevodih psalmov v prekmurščino od Martjanske pesmarice II do Pusztaijeve pesmarice 1893. *Slavistična revija* 53/2, 211–227.

Marijan SMOLIK, 2011: *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja. Druga, elektronska, pregledana izdaja*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU.

Ivan ŠKAFAR, 1975: Iz dopisovanja med škofom J. Szilyjem in Miklošem Küzmičem v zvezi s sedmimi Küzmičevimi knjigami (Ob 170-letnici Küzmičeve smrti). *Slavistična revija* 23/2, 269–288.

Ivan ŠKAFAR, 1978: *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*. Ljubljana: SAZU.

Vinko ŠKAFAR, 2005: Prekmurski katoličani in kajkavske verske knjige do leta 1777. *Pisec sedmerih luči*. Ur. Lojze Kozar ml. Moravske Toplice: Občina; Murska Sobota: Pomurski naddekanat; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. 110–126.

Zlata ŠUNDALIĆ, 2001: Molitvenici u Slavoniji u 18. stoljeću. *Kolo. Časopis Matice hrvatske* 4. <http://www.matica.hr/kolo/284/molitvenici-u-slavoniji-u-18-stoljecu-19818/>

Anton TRSTENJAK, 2006: *Slovenci na Ogrskem. Narodopisna in književna črtica*. Maribor: Pokrajinski arhiv.

HYBRIDE TEXTSAMMLUNGEN IM SPRACHRAUM VON PREKMURJE

Zusammenfassung

Bücher, die von christlichen Priestern zur Belehrung des Volkes und zum liturgischen Gebrauch im kirchlichen Zeremoniell verwendet wurden, enthielten Texte unterschiedlicher Gattungen. Dies gilt insbesondere für den Katechismus von Mihael Sever und Števan Küzmič, der neben dem didaktisch-aufklärenden Teil ebenso Gebetstexte und Gedichte umfasst und somit die krainische protestantische Tradition fortführt. Für andere protestantische Autoren aus Prekmurje (Temlin, Kardoš) ist charakteristisch, dass sie die textuelle Struktur des Katechismus von Luther bewahrten. Katholische Katechismen (M. Küzmič) zeichnen sich durch den Zusatz von Gebetstexten aus und unterscheiden sich dadurch von den Krainer und steirischen thesesianischen Katechismen. Gedichte wurden nicht hinzugefügt, zumal dies ein Merkmal katholischer Gebetbücher war. Die Originalität des Konzeptes katholischer Gebetbücher von Prekmurje besteht in der Hinzufügung eines Kalenders und asketischer Texte. Das Gebetbuch von Mikloš Küzmič kann somit dem gebetsdichterich-asketischen Typus zugeordnet werden. Da seine Gebetbücher keine Katechismustexte enthalten, können sie nicht auf die kajkavische sondern eher auf die burgenländische Tradition bezogen werden.

Mit der Übersetzung von Schlörs *Jesus, mein Verlangen. Ein katholisches Gebetbuch* (1841) wurde in der Steiermark der Katechismus-Typus des Gebetbuchs eingeführt, obgleich Jožef Košič, Übersetzer aus Prekmurje, didaktisch-aufklärende Texte weglies. So wurde das erste echte Katechismus-Gebetbuch in Prekmurje erst von Jožef Borovnjak eingeführt.

Teološka antropologija Števana Küzmiča med izvirnostjo in tradicijo

Fanika Krajnc-Vrečko

Sokolska ulica 38, SI 2000 Maribor; fanika.vrecko@gmail.com

Razprava osvetljuje Küzmičev odnos do Boga in človeka, kot ga je mogoče razbrati iz njegovih avtorskih in prevodnih del, ki jih je kot protestantski dušni pastir izdal za pastoralno rabo. S posredovanjem temeljnih verskih resnic je avtor skušal vzgajati svojega vernika, hkrati pa ga je podučeval o vrlinah, potrebnih za človekov odnos do samega sebe, do sočloveka in do presežnega v njegovem bivanju.

Ključne besede: Števan Küzmič, teološka antropologija, Bog, človek, prekmursko slovstvo

The discussion sheds light on Küzmič's relationship to God and humans. This can be inferred from the works, both his own and translated ones, that he chose to publish and use for pastoral care as a Protestant spiritual shepherd. By conveying fundamental religious truths, he tried to educate his believers, while at the same time teaching them about the virtues necessary for their relationship to themselves, to their fellow human beings and to the transcendental in their existence.

Keywords: Števan Küzmič, theological anthropology, God, humans, the Prekmurje literature

Uvod

Števan Küzmič, oče prekmurske književnosti, je ob svojem prevajalskem delu zapustil manjši opus svojih besedil v obliki predgovorov, iz katerih moremo danes razbrati njegovo teološko misel oziroma njegovo teološko usmeritev. K odločitvi za obravnavo teološke vsebine njegovih besedil me je spodbudil svojevrsten fenomen v raziskovanju slovenske protestantske ustvarjalnosti, ki obravnava v največji meri jezikovna, narodnostna, literarnozgodovinska in sorodna vprašanja protestantskih piscev, manj pa srečamo razprav s področja teologije, čeprav so avtorji najprej in predvsem teologi. Pri pregledu zbrane literature o Števanu Küzmiču (Brumen 1974: 136–148) zasledimo krajše zapise o duhovnem pomenu avtorjevega literarnega ustvarjanja, redki raziskovalci pa se dotaknejo temeljnega vprašanja avtorjevega odnosa do Boga in človeka, ki nam ga pomaga razjasniti teološka antropologija. Če se naslonimo na »prvega med našimi protestanti«, Primoža Trubarja, moremo z gotovostjo trditi, da mu njegovo duhovništvo in njegov živeti protestantizem vse do smrti daje pečat dušnega pastirja, ki je poudarjal človekovo grešnost, obnovitev njegove bogopodobnosti po Kristusu,

milosti in veri. Trubarju je bil človekov greh povod Kristusovega učlovečenja, opravičenje po veri »sola fide« pa je mogoče samo zaradi neskončne Božje milosti. Človek je v središču, vendar vedno odvisen od božje naklonjenosti, milosti in z njo računa, ko spoznava sebe kot slabotnega grešnika (Krajnc-Vrečko 2008). Duhovnik je poklican, da svojega vernika seznanja s temeljnimi resnicami vere, zato se poslužuje ljudskega, razumljivega jezika, v katerem posreduje božjo besedo. V tem duhu bom predstavila Küzmičev odnos do Boga in človeka, ki mu posreduje božjo besedo.¹

Küzmičeva skrb za duhovni blagor prekmurskega človeka

V predgovoru h katekizmu *Vöre krsztsánszke krátki návuk* (v nadaljevanju *Kratki nauk krščanske vere*, 1754) avtor oriše okolje in glavne značilnosti prekmurskega vernika v svojem času, kar nam tudi z vidika kulturne antropologije omogoči, da si ustvarimo podobo takratnega življa. Ta, kakor dobrih dvesto let kasneje ugotavlja pastor sodobne evangeličanske Cerkve, še vedno »nima potrebe in želje po visoki stopnji pobožnosti ali duhovnosti, ki bi ga odvajala od tega sveta. Imel pa je in ima določen odnos do svojega Stvarnika« (Jošar 1971: 37). Küzmiča je pri pripravi katekizma vodilo spoznanje, da v okolju, ki mu služi, vlada veliko pomanjkanje duhovne literature. Vzrok temu ni le v težavnosti in neznanju jezika, ampak v pomanjkanju podjetnosti in v lenobi prednikov, ki se niso potrudili in pripravili »slovenskega duhovnega pisanja« (Mihael Küzmič 1981: 13). Vsemogočni Bog se je sklonil k temu ljudstvu in mu po svoji neizrekljivi milosti dal modre in izobražene ljudi, vendar ljudstvo v svojem blagostanju – »v obilnosti zemlje« – ni čutilo potrebe po duhovni hrani. Kakor ljudstvo Stare zaveze (prim. 2 Mz 32,6; Ezk 18,2; 1 Kr 22,17; Am 8,11–12) je tudi prekmurski človek stremel za zemeljskimi dobrinami in ni čutil potrebe po božji besedi. Küzmič meni, da med ljudstvom ni prisotna le lenoba in pokvarjenost temveč tudi hudobija, ki človeka hromi v potrebi po duhovnih dobrinah. Zadovolji se z zemeljskimi dobrinami, z jedjo in pijačo, ne stremi pa za tem, da bi se poučil v veri in v stvareh, ki so potrebne za zveličanje (Mihael Küzmič 1981: 14).

Uvod v Predgovor h katekizmu kaže na dušnega pastirja, ki je kritičen in strog do svojih vernikov. Precej drugače zvenijo njegove besede, kot jih zasledimo pri Trubarju. Tukaj ne srečamo Trubarjevega ubogega neukega ljudstva, ki mu grozijo različne nevarnosti, ampak se srečamo z lenobo, pokvarjenostjo in hudobijo, ki

¹ Pri delu sem uporabila naslednje vire: transkribirana besedila predgovorov, ki jih je pripravil Mihael Küzmič (1981) in predgovora Števana Küzmiča (*Vöre krsztsánszke krátki návuk*, 1754a; *Nouvi Zákon*, 1771a).

hromi žejo po božji besedi. Čeprav z dvestoletno odmaknjenostjo, pa vendarle zasledimo tudi podobnost v opozarjanju na neljube okoliščine med verniki.

Vendar je bil največji vzrok ne samo prirojena nam pokvarjenost, [...] ampak še bolj velika hudobija, ki so jo mnogi pripravili v tem blodnem času z grdo navado, da se ubogo ljudstvo hvali samo s suhim krščanskim imenom in s svojo prazno vero. (Mihael Kūzmič 1981: 13–14)

Števan Kūzmič graja svoje rojake in nezdravo vero med njimi, medtem ko Trubar opozarja na nevarnost, ki preti od nasprotnikov prave stare krščanske vere (katoličanov). V prvi slovenski knjigi *Katekizem* (Trubar 1550) bralca informira o verskih razmerah v deželi, kjer živijo »vsi Slovenci«, katerim je knjiga namenjena. Trubar poudarja, da je katekizem »pustil prepisati v ta naš jezik«, da bi svoje neuko ljudstvo poučil v veri, hkrati pa sporoča, da bo tako pomagal svojemu slovenskemu človeku »spoznati tiga antikrista, kir zdai povsod po sveidtu hodi v eni človeiski andahtlivi štalti inu hoče s človeskimi postavami, s falš pridigo inu z obljubami tar prytežom te ludi odpelati od prave vere« (Trubar 1550: 14–15).

Pri obeh avtorjih srečamo ogroženost verskega nauka zaradi človeške hudobije in zato je toliko večja potreba po katekizmu, ki bo ljudi poučil o pravi veri.

Nauk o veri in dobrih delih

Kūzmič je katekizem, kratki nauk krščanske vere, pripravil zato, da bi ljudje imeli v svojem jeziku orodje, ki je potrebno za zveličanje. V katekizmu najprej govori o *Svetem pismu*, o zakonu ali (Mojzesovi) postavi, ki jo vzporeja s Kristusovim evangelijem. Za pravo spoznanje oziroma spreobrnjenje mora človek poznati tudi nauk o grehu, pokori in dobrih delih, zato je temu namenil posebno poglavje, medtem ko v drugem poglavju katekizma govori o Bogu, stvarjenju, Kristusovi osebi in sploh o teološkem bistvu vere. V nadaljevanju Predgovora predstavlja vsa nadaljnja poglavja katekizma. Na bralca, ki ga imenuje »moj lübléni Litarán«, se obrača z vprašanjem, kaj neki mu manjka za zveličanje: »Zakaj se ne bi mogel zveličati, če vztrajno živiš v tej veri po tem nauku? Hočeš se zveličati samo po milosti, brez vsakega zasluženja zaradi vrednosti Jezusa Kristusa.« (Mihael Kūzmič 1981: 16) Kristus je porok in zgled, da bi se mogel zveličati vsak, ki vanj veruje, tudi luteran, čeprav ga zaničujejo. Katekizem mu je v pomoč, da bo znal spoznavati svojega Boga in z njim vstopati v odnos, ki mu bo omogočal zatirati telesne potrebe, sprejemati vsakdanje križe in težave, živeti trezno, pravično in pobožno življenje. Zelo pomembna je tukaj ugotovitev, da človek na svetu ne živi sam, temveč je v nenehnem odnosu z Bogom, svojim

bližnjim in s samim seboj: »/V/ vsakem dobrem delu rasteš in cveteš Bogu na slavo kakor dobro rodno drevo, svojemu bližnjemu na korist, sebi pa na dušno zveličanje.« (Mihael Küzmič 1981: 16)

Ugotavljam, da glede dobrih del povsem sledi protestantskemu nauku oziroma se nagiba h pietizmu (Novak 1976: 48). V katekizemskem členu 217 o dobrih delih na vprašanje »Ali moramo delati dobra dela?« pojasnjuje: »Mi fšzámí od fšzébe znaffš moucfí nemremo: nego Boug je more vnami zacséti i doprnefšzti.« V členu 224 odgovarja na vprašanje, ali so dobra dela vedno s pravo vero:

Ifšztina je; ár práva vóra brezi dobri dejl nigdár nemre biti, csi je prava vóra: ali ta dobra dela Boug, gda náfz znepravicsni pravicsne vcsini i zvelicsa, nigdár vracsun gori ne vzeme; nego fšzamo vóro po lúbezni delajoucso, fštera je Bo'zi dár, ifšterov Krifšztufšvevo vrejdnofšt knám prikápcfímo. (Števan Küzmič 1754a: 82)

Dobra dela sama po sebi ne zadoščajo. V nas delujejo le v pravi veri zaradi neskončne božje ljubezni po Jezusu Kristusu. V tej razlagi Küzmič nedvomno sledi Lutrovemu nauku, kar potrdi tudi v predgovoru Pismu Rimljanom, kjer skorajda dobesedno navaja Lutrov nauk o veri, po kateri so dobra dela zgolj sestavina vere, sama po sebi pa nimajo vrednosti za zveličanje:

O, vera je resnično živa, dejavna in tako močna, da je nemogoče, da ne bi neprestano dobro delala. Ne vpraša, če je potrebno neprestano dobro delati, ampak že prej, preden se sploh vpraša, je že naredila dobro delo in je stalno v delu. Kdor pa ne dela takih del, je brez zlate vere. Ogleduje se za vero in dobrimi deli in ne ve, kaj je vera, kaj so dobra dela, ampak samo dosti čivka in blebata o veri in dobrih delih. (Mihael Küzmič 1981: 54–55)

Popolnoma skladen nauk dveh protestantov, pastora Küzmiča in začetnika protestantizma Lutra se kaže v naslednjem besedilu:

O, to z vero je živa, delujoča, dejavna, mogočna reč, tako da je nemogoče, da ne bi brez prestanka narejala dobro. Vera tudi ne vpraša, ali je treba narediti dobra dela, temveč preden kdo vpraša, jih je že naredila in jih vselej dela. Kdor pa ne dela takšnih del, ta je brezveren človek, tipa in gleda okoli sebe za vero in dobrimi deli, pa ne ve niti, kaj je vera, niti kaj so dobra dela, govori pa in čveka obilo besedi o veri in dobrih delih. (Luther 2002: 22)

Obe besedili kažeta, da Küzmič verno posnema Lutra in se hkrati zgleduje po pietistih svoje dobe, kot predvideva Mihael Küzmič (1981: 8).

Ko govorim o Predgovoru k Pismu Rimljanom, sklepam, da je besedilo samo višek Küzmičeve teologije, a v primerjavi z Lutrovim predgovorom ugotavljam, da je zelo verodostojen prevod, ki se povsem ravna po izvirniku. Glede razlage telesa in duha na koncu predgovora ugotavljam, da gre za lapsus v prevodu Mihaela Küzmiča (1981), saj je nemogoče, da bi v govoru o telesnem in duhovnem življenju Küzmič zamenjal časno / zemeljsko in večno / posmrtno življenje:

Telo je torej človek, kateri zunaj in znotraj živi in dela tisto, kar je v korist telesa in služi za večno življenje (*fzveczkomi* 'žitki'). Duh pa je tisto, kar od zunaj in znotraj živi in dela ter pripada duhu in *prihajajočemu življenju* (*kprisefzkomi* 'žitki'). (Mihael Küzmič 1981: 56)

/Tako je meso človek, ki navznoter in navzven živi in dela tisto, kar služi koristi mesa in časnemu življenju. Duh je oni, ki navznoter in navzven živi in dela tisto, kar služi duhu in *prihodnjemu življenju*. (Luther 2002: 22)

Čeprav nekateri raziskovalci poudarjajo, da je Števan Küzmič na koncu nekoliko omilil Lutrov predgovor (Smej 2004: 336), podrobnejša analiza ne kaže na omilitev, saj enako kot Luter bralca / vernika opozarja na »krivo vero«, ki jo učijo drugi učitelji, med njimi tudi cerkveni očetje: »Zato se varuj vseh učiteljev, kateri drugače učijo te besede, pa čeprav bi bili Origen, Ambrozij, Avguštin, Hieronim in njim enaki, ali še večji.« (Mihael Küzmič 1981: 56) S tem zaključí svoj predgovor oziroma prevod Lutrovega predgovora in ne nadaljuje z razlago zgradbe pisma. Lutrov predgovor k Pismu Rimljanom je vsaj dvakrat obsežnejši kot Küzmičev. Sklepam, da se je Števan Küzmič zadovoljil s prvim delom predgovora, ker se je zavedal, da njegov bralec / vernik ne potrebuje dogmatične razlage Pavlovega Pisma Rimljanom. Zadostuje katekizemsko besedilo, ki mu bo pomagalo izpolnjevati božje zapovedi, da bi razumel bistvo vere in živel po njej ter v svojem odnosu do Boga in sočloveka zorel za posmrtno življenje.

Bog in človek

Odnos med Bogom in človekom v katekizmu (člen 248) postavlja na začetek sveta. Na vprašanje, kako je Bog ustvaril človeka, odgovori, da ga je ustvaril, in to po svoji podobi v svoji modrosti, pravičnosti in svetosti za gospodarja, »na gofzpoduivanje«. Z navedbo 1 Mz 1,26.27 postavi stvar in Stvarnika v primaren odnos, ki ga je človek podrl, ko je z Evo in Adamom prelomi bogopodobnost in nase vzel podobo hudega duha. Prva človeka sta s svojimi sinovi in hčeraми vred vse izgubila, zapravila božjo podobo v sebi in nas pogubila. Božjo podobo pa si more človek znova pridobiti z vsakdanjim prerojevanjem in Bog mu bo dal novo srce in novega duha v njegovo notranjost. Odstranil mu bo kamnito srce in mu dal meseno srce (Ez 36,26). To je po zaslugi Jezusa Kristusa, ki je naš zveličar in odrešenik, pravi Bog in pravi človek. Njegova božja narava daje človeku upanje, da bo odrešen grehov. V katekizmu (člen 253) se tudi sprašuje, kaj pomeni Kristusovo odrešenje za človeka:

Jafz vörjem, ka je Jezus Krifztus pravi Boug od Otsép pred vekouma narodjen ino i právi cslovik porodjen zdévicze Marie; bojdi moj Gofzpoud, fteri je mené pogublénoga ino fkvarjenoga

csloveka odküpo i od vřzej grejhov, od řzmrti i vřaj'ze obláfzti ofzloubodo, nej zlátom, ali řzrebrom: nego řzvojov řzvétov i drágov krvjouu ino řzvojov nedú'znov mokouu i řzmrtyov. Da bi jafz czilou nyegov bio i vu nyegovom Kraleřtvi pod nyini 'řivo i nyemi řzlu'zo vu nepřefřtanoj praviczí, nedu'znofřti i bla'zenřtvi, kako je i on od řzmrti gori řztano, 'řive i kraluje vekivekouma. Tou je zařřřtino tak. (řtevan Küzmič 1754a: 98)

Nauk o Kristusu in njegovi bořji ter človeřki naravi je řtevan Küzmič lahko zapisal po predlogi v obliki Temlinovega katekizma iz leta 1715, ki je nastal po Lutrovem Malem katekizmu:

Vörjem kaje Jefus Kristus právi Boug od veke od ocsé řzvojega norodgyen, ino i právi cslovik od Dévicze Márié uu vreimeni porodgyen, moi Gofřpoud ino moi odküpitel, řterie mené řzkvárjenoga ino pogüblénoga csloveka odküpo od vřzega greiha i od řzmerti, zvrailfega gerla ino vládanya vónka ofzloubodo, nei řzrebrom ali zzlátom; nego řzvojov drágov kervjov ino neduřnov mokov i řzmertyov, zátó kaibi jafz nyegov lařřtivni biu, ino vnyegovom Orřzági ponyem řivel, nyemi řzľüfo ino dvoro, uu neřzkoncsanoi diki ino hváli, kako je i on od mertvi gori řztano, řivé ino kraluje vekivekouma. Tou je zařřřtino tak. (Temlin 1715: 22–23)

Znova lahko trdim, da je Küzmič zvest Lutrovemu nauku o odreřenju in njegovi kristologiji.

Odnos do sočloveka in do samega sebe

Küzmičev odnos do sočloveka in do samega sebe je mogoče razbrati v razlagi desetih bořjih zapovedi, ko se sprařuje, kdo je nař bliřnji, in kako ga moramo ljubiti. Sprařuje se torej o medčloveřkih odnosih. Vprařanju o nařem bliřnjem, torej sočloveku, sledi odgovor:

Nas bliznyi je tak vřzaki cslovik znani i nezni, dobri i hudi, priateu i ne prijateu kakti mi řľami. Kakda moremo nařľega bli'znyega ľübiti? (Mt 22,39). Lubi bli'znyega tvojega, ka'o řam řzebe. Nařľa knam lubezen pa vetom řztoji: najze naj prvo i verno za düřo řzkrbimo i tak toga řztároga csloveka vnami zadavľajmo, drugoucs pa, naj i teľjo řzpodobnim talom hranimo. Mat. 16,28. Efez. 5,29. Tak csinmo i zbľi'znyim nařľim. Mat. 7, 12. ino 5, 44. naj bole řzprielom i nařľe vöre dr'zinom. (řtevan Küzmič 1754a: 28)

ře starozavezni Bog zapoveduje ľubezen do bliřnjega (5 Mz 20,12–17), novozavezni evangelij (Mt 22,39) pa je sam po sebi evangelij ľubezni, zato evangeljska zapoved ľubezni ostaja temeljno vodilo za razumevanje medčloveřkih odnosov in če je ne izpolnjujemo, lahko bliřnjega umorimo, kot govori v 112. členu katekizma: »Szkim nařľega bli'znyega vmorímo? řz-řzrczom, řpogledom, řzejikom i zrokami.« Umor sočloveka s řrcem, s pogledom, z jezikom in z rokami, obřirneje razlaga in pojasnjuje celotni spekter medčloveřkih odnosov v svojem okolju.

Bližnjega umorimo v srcu ali v mislih, če mu hudo želimo, se nanj srdimo, ga sovražimo (odürjavamo) ter smo njegovi notranji in skrivni sovražniki (neprijatelji). S pogledom ga ubijemo, če ga nespodobno opazujemo, škripamo z zobmi in podobno. Z jezikom pa ga ubijemo, če ga psujemo in preklinjamo, ga tožimo drugim, z njim lepo govorimo, v srcu pa ga sovražimo in ga napeljujemo na kaj takega, kar bi mu moglo škodovati (Števan Küzmič 1754a: 37–38).

Razlaga desetih božjih zapovedi Küzmiču služi tudi za poduk človekovega odnosa do samega sebe. V razlagi pete božje zapovedi *Ne ubijaj!* se opredeli do, danes bi rekli, samomora. Človek lahko sam sebe umori telesno ali duhovno. Telesno se lahko notranje umori, če se preveč žalosti, srdi in skrbi, pa tudi veseli. Na zunaj se človek telesno umori, če dela ali si nalaga več, kot zmore, če preveč jé in pije, si zaradi skopuštvá ničesar ne privoščí, se zavestno prepusti pogubi, se obesi ali drugače pokonča. Tudi duhovno lahko človek sam sebe umori notranje ali na zunaj, če hudo misli ali želi ter pozabi na Boga, pa tudi, če svet bolj ljubi kot Boga, prekupčuje ter zavedno ali nezavedno greši proti deseti božji zapovedi (Števan Küzmič 1754a: 35–37).

Küzmičeva razlaga naslednjih zapovedi vse do zadnje, desete, nas uvaja v njegovo razumevanje odnosa med Bogom in človekom.

Čeprav dosledno navaja svetopisemske primere in izvaja protestantsko katehezo, je izviren v opisu medčloveških odnosov. Podobnih tako obsežnih razlag ne najdemo v Lutrovem kratkem katekizmu, pri Temlinu ali Trubarju, čeprav v primeru sklepa desetih zapovedi vsebinsko sledi predhodnikom. Na vprašanje, ali lahko človek v celoti izpolnjuje zapovedi, po protestantsko odgovarja, da tega ne more noben človek zaradi izvirnega greha, vendar s Svetim Duhom po veri v Jezusa Kristusa in neskončni božji milosti more doseči božje usmiljenje (Števan Küzmič 1754a: 68, Trubar 1555: 423, Trubar 1575: 62, Temlin 1715: 18–19).

Zaključek

Števana Küzmiča moremo preko njegovih tiskanih besedil prepoznati v vlogi kritičnega in strogega dušnega pastirja, ki izpričuje svoj odnos do evangeličanskega vernika, prekmurskega človeka, in mu posreduje božjo besedo v njemu razumljivem jeziku, da bi ta lažje vzpostavil svoj odnos do te besede in do Boga, ki ga spremlja v njegovih stiskah od rojstva pa vse do smrti. Poglavitni razlog v odločitvi za prevodna dela temeljnih krščanskih besedil, kot sta katekizem in sveto pismo, vidi avtor v pomanjkanju slovenskega duhovnega pisanja sredi 18. stoletja zaradi težavnosti jezika, vendar pa tudi zaradi lenobe, ki človeku onemogoča potrebo po duhovnih dobrinah, saj je v duši pokvarjen in vreden pomilovanja. Prekmurski človek je – po Küzmiču – neuk, len, glavna skrb so mu

telesne dobrine, o duhovnem življenju in pravi veri pa ne ve ničesar. Prav zato ne more vzpostaviti pristnega odnosa z Bogom, ki ga lahko odreši in mu po svoji neskončni milosti da nesmrtno življenje. Z vzpostavitvijo pravega odnosa z Bogom more človek vzpostaviti tudi pristnejši odnos do sebe in do sočloveka, zato je toliko bolj potrebno globlje razumevanje vere in temeljnih teoloških resnic, ki jih razlaga skladno s protestantskim naukom začetnika protestantizma Martina Luthra in svojih predhodnikov, slovenskih protestantov Primoža Trubarja in Franca Temlina. Deloma pa k uradnemu nauku dodaja svoje izvirne razlage ter s tem kaže na tenkočuten odnos do evangeličanskega vernika svojega časa.

Literatura

Niki BRUMEN, 1974: Bibliografija Števana Küzmiča. *Zbornik Štefana Küzmiča*. Murska Sobota: Pomurska založba. 130–148.

Jurij DALMATIN, 1584: *Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta*. Wittenberg.

Ludvik JOŠAR, 1971: Evangeličanska duhovnost. *V edinosti* 26. 37–38.

Fanika KRAJNC-VREČKO, 2008: Antropološka sporočilnost Trubarjevih sporočil in predgovorov. *Locutio* 9/42 (30. maj 2008). <https://www.locutio.si/index.php?clanek=999&no=42>

Mihael KÜZMIČ, 1981: *Predgovori Števana Küzmiča*. Ljubljana (i.e.) Zagreb: Teološka fakulteta Matija Vlačić Ilirik.

Števan KÜZMIČ, 1754: *Vöre krsztsánszke krátki návuk*. V Halli.

Števan KÜZMIČ, 1754a: Predgovor iz Kratkega nauka krščanske vere. *Predgovori Števana Küzmiča*. Ljubljana (i.e.) Zagreb: Teološka fakulteta Matija Vlačić Ilirik. 13–19.

Števan KÜZMIČ, 1771: *Nouvi Zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa*. V Halli Saxsonskoj.

Števan KÜZMIČ, 1771a: Predgovori k posameznim knjigam Nove zaveze. *Predgovori Števana Küzmiča*. Ljubljana (i.e.) Zagreb: Teološka fakulteta Matija Vlačić Ilirik. 37–91.

Martin LUTHER, 2002: Predgovor k Pavlovemu pismu Rimljanom. *Tukaj stojim: teološko politični spisi* (Temeljna dela), Ljubljana: Krtina. 18–32.

Vilko NOVAK, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.

Jožef SMEJ, 2004: Nouvi zákon Števana Küzmiča (1771) v luči sodobnega ekumenizma. *Bogoslovni vestnik* 64/2. 331–342.

Franc TEMLIN, 1715: *Mali Katechismus, touje tou krátki návuk vöre kerschanszke dávno nigda po D. Luther Martonni z fžvétoga pířzma vküp zebráni ino za droune Deczé volo řzpířzani. zdai pak na szlovenszki jezik prelofeni*. V Halle.

Primož TRUBAR, 1550: Katekizem 1550. *Zbrana dela Primoža Trubarja I*. Ur. Fanika Krajnc-Vrečko. Ljubljana: Rokus 2002.

Primož TRUBAR, 1575: Katekizem 1575. *Zbrana dela Primoža Trubarja II.* Ur. Fanika Krajnc-Vrečko. Ljubljana: Rokus 2003.

DIE THEOLOGISCHE ANTHROPOLOGIE BEI ŠTEVAN KŪZMIČ ZWISCHEN ORIGINALITÄT UND TRADITION

Zusammenfassung

In den Vorworten zu seinen gedruckten Werken und ebenso im Katechismus bekannte sich Števan Kūzmič zu seiner Haltung gegenüber dem Menschen in Prekmurje, dem er das Wort Gottes in einer verständlichen Sprache übermitteln wollte. Dadurch würde er eine gute Beziehung zum Glauben und Gott herstellen, der die Menschen in ihren Drangsalen von der Geburt bis zum Tod begleiten sollte. Die Entscheidung, grundlegende christliche Texte wie den Katechismus und die Bibel zu übersetzen, war im Mangel an slowenischen geistlichen Schriften begründet. Diese fehlten wegen der schwierigen Sprache, aber auch wegen der Faulheit, die einen daran hindert, notwendige geistliche Güter wahrzunehmen. Laut Kūzmič war der künftige Leser des Katechismus unwissend und faul, sein Interesse galt lediglich materiellem Gut, während er über die Geistigkeit und wahre Religion nicht viel weiß, obgleich er sich für einen Christen hält. Aus diesem Grund konnte er keine authentische Beziehung zu Gott aufbauen, der ihn aber durch seine unendliche Gnade erlösen und ein unsterbliches Leben schenken könnte. Durch den Aufbau einer richtigen Beziehung zu Gott können Menschen auch eine authentischere Beziehung zu sich selbst und zu den Mitmenschen herstellen, weshalb ein tieferes Verständnis von Religion und grundlegenden theologischen Wahrheiten notwendig ist. In den Vorworten zu einzelnen Büchern des Neuen Testaments kommt Kūzmič meist die Aufgabe zu, historische Umstände der Entstehung einzelner Texte zu erläutern. Den Höhepunkt seiner Theologie bildet das Vorwort zum Brief des Paulus an die Römer, in dem er die grundlegenden religiösen Wahrheiten, notwendig für ein wahres Verständnis der Religion und eine richtige Beziehung des Menschen zu Gott erläutert. An den beobachteten Texten sind inhaltliche Ähnlichkeiten mit ihren Vorgängern nachvollziehbar, dies sowohl mit dem Begründer des Luthertums, zu dem Kūzmič zweifellos anhing, als auch mit den slowenischen Reformatoren Trubar und Temlin. Man nimmt an, dass das Verhältnis zu Gott und zu den Menschen auf eine originelle Art theologisch begründet wird.

Semantično polje božje in človeške ljubezni v Küzmičevem prevodu *Nove zaveze* (1771)

Irena Avsenik Nabergoj

Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, Inštitut za Sveto pismo, judovstvo in zgodnje krščanstvo, Poljanska cesta 4, SI 1000 Ljubljana; ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino, Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana, irena.avsenik-nabergoj@zrc-sazu.si

Prispevek obravnava semantično polje ljubezni v izbranih besedilih Küzmičevega prevoda *Nove zaveze* iz leta 1771: zapoved ljubezni kot največja zapoved (Mt 22,34–40; Mr 12,28–34; Lk 10,25–28), vez ljubezni v vinski trti (Jn 15,1–17), hvalnica ljubezni (1 Kor 13). V metodološkem pogledu predstavlja primerjalno analizo Küzmičevega prevoda v odnosu do grškega izvirnika, latinske Vulgate, Trubarjevega prevoda, Dalmatinove Biblije in Japljevega prevoda ter zadnjega slovenskega prevoda *Nove zaveze* (2010).

Ključne besede: Števan Küzmič, Nova zaveza v starogrškem izvirniku, latinska Vulgata, Nova zaveza v slovenskih prevodih, semantično polje ljubezni

The article deals with the semantic field of love in selected texts of Küzmič's translation of the *New Testament* (NT) from the year 1771: the commandment of love as the greatest commandment (Mt 22:34-40; Mr 12:28-34; Lk 10:25-28); the bond of love in the vine (Jn 15:1-17); and the hymn of love (1 Cor 13). Methodologically, it is a comparative analysis of Küzmič's translation with the Greek original, the Latin Vulgate, Trubar's translation, the Dalmatin's Bible translation, Japelj's translation and the latest Slovene translation of the New Testament (2010).

Keywords: Števan Küzmič, New Testament in the original Greek, Latin Vulgate, New Testament in Slovene translations, semantic field of love

Uvod

Marko Jesenšek (2013: 62–71) je v članku *Trubarjeva in Küzmičeva različica slovenskega knjižnega jezika* pokazal na visoko jezikovno in literarno stopnjo prevoda Küzmičevega prevoda Svetega pisma *Nove zaveze* (*Nouvi Zákon*, 1771). Pomembna Jesenškova ugotovitev je, da je slovenščina do sredine 19. stoletja imela »dvojno normo – Trubar in Küzmič sta ustvarila nadnarečna jezikovna sestava, izhajajoča iz govornega in predknjižnega izročila, središčnih narečij in mestne (pri Trubarju) oz. pokrajinske govorice (pri Küzmiču). Temeljno načelo njune stilistike je bila splošna razumljivost, s preseganjem narečnih posebnosti pa sta svojima jezikoma zagotovila knjižni status ter določila normo in predpis za osrednje- in vzhodnoslovenski knjižni jezik« (Jesenšek 2013: 64). Prevod

Nouvega Zákona je Küzmičevo življenjsko delo in omogoča presojo posebnosti njegovega prevajalskega pristopa po načelih, ki jih upošteva sodobna teorija o prevajanju Svetega pisma.

Vodilni teoriji prevajanja *Svetega pisma*

Prevajanje *Svetega pisma* je kompleksen proces, ki zahteva globoko razumevanje izvornih jezikov in kultur ter občutljivost za ciljni jezik in kulturo. Strokovnjaki si v novejšem obdobju intenzivno izmenjavajo mnenja o pristopih v prevajanju *Svetega pisma*. Uredniki, prevajalci in drugi raziskovalci svoje poglede pogosto opredeljujejo kot zavzemanje za dobeseden ali za »dinamičen« prevod. Dobesedno prevajanje *Svetega pisma* pomeni, da želi prevajalec čim bolj natančno prenesti besede, stavčne strukture in slog izvirnega besedila. Ta pristop ohranja izvirne oblike besedila, tako da vključuje izvirne besedne strukture, leksikalne enote in celo slog. Dinamična ekvivalenca pa si prizadeva, da bi bil prevod bolj razumljiv sodobnim bralcem, tudi če to pomeni odmik od doslednega sledenja izvirnemu besedilu. Cilj je, da bi bralci v prevodnem jeziku doživljali in razumeli besedilo na enak način, kot so ga doživljali in razumeli prvotni bralci. Gre za prevajalski pristop, ki se osredinja na prenos celotnega pomena izvirnega besedila v ciljni jezik, ne da bi se dosledno držal izvirne besedne strukture ali leksikalnih enot.

Leland Ryken (2002: 17–18), ameriški literarni stilist angleške standardne različice *Svetega pisma* (ESV¹ 2001) ter avtor številnih knjig o bibličnem literarnem slogu, na visoki znanstveni ravni predstavlja svojo kritiko prevoda po načelu dinamične ekvivalence in se zavzema za dobesedni prevod *Svetega pisma* po izvirnem besedilu, »ki ohranja natančnost in literarno odličnost velike tradicije angleškega prevajanja Biblije«. Verjame, da je cilj prevajanja *Svetega pisma* pripeljati bralce čim bližje dejanskim besedam, ki so jih napisali sveto-pisemski pisci. Zavzema se za pristop t. i. verbalne ekvivalence, po katerem se vsaka beseda v izvirnem hebrejskem ali grškem besedilu prevede z ekvivalentno angleško besedo ali frazo. Cilj prevajanja *Svetega pisma* je biti transparenten do izvirnega besedila, da bi tako čim bolj jasno videli, kaj so dejansko napisali avtorji *Svetega pisma* (Ryken 2002: 71).

¹ Angleška standardna različica (ESV) se uvršča v klasični tok angleških prevodov *Svetega pisma* v zadnjega pol tisočletja. Izvor tega toka je bila Nova zaveza Williama Tyndala iz leta 1526, njegovo pot pa so zaznamovali prevodi *King James Version* iz leta 1611 (KJV), *English Revised Version* iz leta 1885 (RV), *American Standard Version* iz leta 1901 (ASV) ter *Revised Standard Version* iz let 1952 in 1971 (RSV).

Med letoma 1990 in 1995 je bil v angleščini izdan novi revidirani standardni prevod *New Revised Standard Version* (NRSV), ki je v dobesedni prevod Svetega pisma na osnovi KJV, ene najbolj znanih in vplivnih različic Svetega pisma.² Vse redakcije – RV,³ RSV in NRSV – temeljijo na zvestobi izvirnemu besedilu in so zavezane njegovi literarni odličnosti.⁴

Od tega pristopa se bistveno razlikuje teorija »dinamične ekvivalence«, ki se pri prevajanju Svetega pisma osredinja na odziv bralca na prevedeno besedilo in ne na prevod samih besed in besednih zvez. Poenostavljeno rečeno, dinamična ekvivalenca se v primerjavi z »dobesednim« prevodom pogosto imenuje prevod »misli za mislijo« (Ryken 2002: 13).

Teorijo »dinamične ekvivalence«, znano kot »funkcionalna ekvivalenca«, je sredi 20. stoletja razvil vplivni teoretik Eugene Nida. Verjel je, da je prevajanje tako znanost kot tudi umetnost in da bi morali večji poudarek nameniti kulturnemu kontekstu, pomenu in duhu besedila, namesto njegovemu dobesednemu prevodu. Znana primera tega pristopa med angleškimi protestantskimi prevodi Svetega pisma sta *The Living Bible* iz leta 1971, ki ima v naslovu parafrazo, in prevod *New International Version* (NIV), objavljen leta 1978. Oba prevoda sta doživela pravo zmagoslavje, toda Ryken meni, da njuna priljubljenost ne dokazuje njune superiornosti, ampak inferiornost v primerjavi z večinsko dobesednimi prevodi Svetega pisma. Čeprav je bilo v zadnjih desetletjih veliko bralcev Svetega pisma in znanstvenikov nezadovoljnih s prevlado teorije in prakse dinamične ekvivalence, pa po Rykenovem mnenju nestrinjanja niso predstavili organizirano (Ryken 2002: 16).

Ryken se je proti prevladi prevodov po načelu dinamične ekvivalence boril vse od leta 1978, ko je objavil negativno kritiko »dinamičnega« prevoda NIV. V uvodu knjige *The Word of God* je zapisal:

Vedno sem si prizadeval le za to, da bi določil prava merila za odličnost v prevajanju in da bi prevode ocenjeval po teh merilih. Ko sem svoje iskanje pripeljal do logičnega konca, sem končal tam, kjer si nisem zamislil – z vso srčnostjo sem zagovarjal v bistvu dobesedne prevode v tradiciji *King James Version* in kot kritik dinamične ekvivalence. Ta knjiga predstavlja sadove mojega dela. Pri pisanju sem se zavedal, da se mnogo evangeličanov ne bo strinjalo z mano, vendar to ni omajalo mojega navdušenja nad v osnovi dobesednim angleškim Svetim

² KJV je hitro postala standard za angleško govoreče protestante ter je s svojim tekočim jezikom in ritmično prozo močno vplivala na angleško literaturo.

³ RV je angleška popravljena različica KJV iz konca 19. stoletja.

⁴ NRSV je priljubljena različica Svetega pisma, ki sledi tradicijam KJV in RSV. Nastala je, da bi ohranjala najboljšega iz starejših različic, hkrati pa je vključevala sodobno angleščino. Prevod je tako dobeseden, kot to omogoča upoštevanje starejših besedil, in tako svoboden, kot je potrebno, da je pomen jasen in razumljivi v angleščini.

pismom, ki ohranja natančnost in literarno odličnost velike tradicije angleškega prevajanja Svetega pisma. (Ryken 2002: 17–18)

Vsebinsko kazalo Rykenove knjige nazorno kaže tehtnost vidikov, ki jih obravnava:

- Uvod: Trenutna razprava o prevajanju Svetega pisma
- PRVI DEL: LEKCIJE IZ SPREGLEDANIH VIROV
 - 1 Lekcije iz literature
 - 2 Lekcije iz običajnega diskurza
 - 3 Lekcije iz zgodovine prevajanja
- DRUGI DEL: NAJPOGOSTEJŠE NAPAKE PRI PREVAJANJU
 - 4 Pet zmot o Svetem pismu
 - 5 Sedem zmot o prevajanju
 - 6 Osem zmot o bralcih Svetega pisma
- TRETJI DEL: TEOLOŠKA, ETIČNA IN HERMENEVTIČNA VPRAŠANJA
 - 7 Teologija in etika prevajanja Svetega pisma
 - 8 Prevajanje in hermenevtika
- ČETRTI DEL: SODOBNI PREVODI: PROBLEMI IN NJIHOVO REŠEVANJE
 - 9 Ignoriranje literarnih lastnosti Svetega pisma
 - 10 Zamegljevanje sveta izvirnega besedila
 - 11 Destabilizacija svetopisemskega besedila
 - 12 Redukcionizem
- PETI DEL: MERILA ZA ODLIČNOST ANGLEŠKEGA SVETEGA PISMA
 - 13 Zvestoba besedam izvirnika
 - 14 Učinkovita dikcija: Jasnost, živahnost, konotacija, dvoumnost
 - 15 Spoštovanje načel poezije
 - 16 Učinkovit ritem
 - 17 Vzvišenost in lepota
- ZAKLJUČEK: Kaj naredi najboljši prevod Svetega pisma?
- DODATEK: Brez oblike izgubiš smisel (C. John Collins)

Ryken v sklepnem delu knjige *Kaj naredi najboljši prevod Svetega pisma?* povzema svoje poglede: »V tem sklepu bom poudaril, kaj bi po mojem mnenju moralo biti značilno za angleški prevod Svetega pisma. Na koncu so pomembna načela in ne konkretni svetopisemski prevodi. Ta sklep je povzetek tega, kar sem trdil v knjigi; tu ne poskušam dokazovati svojih stališč.« (Ryken 2002: 287) Prvo Rykenovo načelo je natančnost prevajanja, ki je samoumevno: »Natančnost je kot kvalifikacijski izpit: Prevod mora zadostiti temu merilu, preden je upravičen do kakršne koli nadaljnje obravnave.« (Ryken 2002: 287) Naslednje načelo je

zvestoba besedam izvirnika, »kolikor to dopušča postopek prevajanja. Prevajanje idej ali misli *namesto besed* je logična napaka in jezikovna fantazija. Poleg tega morajo bralci vedeti, kaj Sveto pismo pomeni, preden spoznajo, kaj v njem piše.« (Ryken 2002: 287–288)

Ker je Sveto pismo literarno delo, ki je napisano v različnih literarnih vrstah, zvrsteh in žanrih, je logično, da Ryken kot zelo pomemben kriterij poudarja spoštovanje načela poezije:

Kar tretjina Svetega pisma je pesniška. To velja tako za pesniško obliko, znano kot paralelizem, kot tudi za sam idiom, v katerem se pesniki izražajo. Pesniški idiom je sestavljen iz osnovnih elementov, kot so podoba, metafora, podobnost, personifikacija, aluzija, apostrofa in paradoks. Ti niso omejeni le na pesniške knjige Svetega pisma, temveč se obilno pojavljajo v skoraj celotnem Svetem pismu. Obstaja več razlogov, zakaj mora biti angleški prevod zvest poetičnim delom izvirnika. Za začetek, poezija in govorne figure so tisto, kar so avtorji, ki so jih napisali, nameravali. Spreminjanje tega, kar so napisali, pomeni zanemarjanje avtorskega namena. (Ryken 2002: 292)

To načelo vključuje upoštevanje ritma, dostojanstvo in lepoto izvirnika: »Dober prevod vsebuje dostojanstvo in lepoto, ki ju Sveto pismo ima in si ju zasluži. Ohranja aforistično iskristnost, ki je ena najbolj značilnih lastnosti Svetega pisma. Ohranja vzvišenost, ki je značilna za večino Svetega pisma.« (Ryken 2002: 293) Rykenova sklepna sodba je, da smo danes »od zanesljivega in stabilnega besedila oddaljeni bolj kot kadar koli prej. Edini bralec Svetega pisma, ki ni v zadregi, je tisti, ki se drži le ene različice in se ne sprašuje širše o tem, kaj se dogaja. Angleški bralci Svetega pisma si zaslužijo prevod, ki mu lahko zaupajo in ga občudujejo, ker predstavlja standarde odličnosti in dostojanstva.« (Ryken 2002: 293)

Sveto pismo ima v judovstvu in krščanstvu veliko avtoriteto. Samoumevno je pričakovati, v okviru verskih skupnosti pa tudi zahtevati, da poskušajo prevajalci natančno prevesti Sveto pismo na jezikovni, semantični in literarni ravni. Vsaka napaka ali netočnost v prevodu lahko vpliva na razumevanje in interpretacijo naukov, zato je natančnost pri prevajanju *Svetega pisma* ključnega pomena. Zaradi aktualizacije starozaveznih dogodkov, besedišča in literarnih oblik v Novi zavezi pa so zahteve po zvestobi v prevajanju Nove zaveze še strožje kakor pri prevajanju Stare zaveze. Nova zaveza vsebuje številne reference na Staro zavezo, vključno z dogodki, besediščem in literarnimi oblikami, zato je zelo pomembno, da so prevodi Nove zaveze zvesti izvirniku, saj lahko vsaka napaka ali netočnost v prevodu vpliva na razumevanje teh referenc. Nova zaveza je temeljni del krščanske vere, zato je natančnost pri prevajanju še posebej pomembna. Prevajalci morajo biti zelo previdni, da ohranijo pravilno interpretacijo in kontekst izvirnega besedila. Metoda kristološke aktualizacije Stare zaveze v Novi zavezi omnožča, da nekateri osrednji teološki pojmi v Novi zavezi stopijo v ospredje bolj izrazito kakor v Stari zavezi. To velja predvsem za pojme resnice, sočutja,

ljubezni in zvestobe, ki predstavljajo »najvišjo zapoved« v njenem eksistencialnem pomenu in edinosti.

Najvplivnejša antična prevoda *Svetega pisma*, grška Septuaginta za Staro zavezo in latinska Vulgata za Staro in Novo zavezo, kažeta relativno enotnost v prevajanju temeljnega izvirnega svetopisemskega besedja. Vulgata je med antičnimi prevodi za razvoj evropske duhovne kulture izjemno pomembna, ker gre za prevod s posebno avtoriteto. Glede na Rykenova načela sta oba prevoda zvesta izvirniku, saj sta bila namenjena čim natančnejšemu prenosu pomena izvirnih besedil, hkrati pa vsebujeta tudi učinkovito dikcijo, jasnost in živahnost. Napisana sta v jeziku, ki je bil dostopen in razumljiv ciljni publiki njunega časa. Septuaginta in Vulgata nista popolna in imata omejitve kot vsi drugi prevodi, vendar pa sta pomembno prispevala k razumevanju in širjenju *Svetega pisma* v različnih kulturah in časovnih obdobjih.

Števan Küzmič in njegovi kriteriji pri prevajanju *Nouvega Zákona*

Števan Küzmič, pastor v Šomodski županiji, je prvi prevajalec Svetega pisma Nove zaveze iz stare grščine v slovenščino, tj. v knjižno prekmurščino. Karel Štrekelj (2012)⁵ je v predavanjih med letoma 1899 in 1901 poudaril Küzmičev pomen za razvoj slovenskega jezika in uveljavljanja knjižne prekmurščine:

V osemnajstem stoletju so začeli rabiti v knjigi svoje narečje tudi ogrski Slovenci ali Prekmurci. Kot najstarši književnik slovi Küzmič Števan Šurdanski, ki je bil luteranski predigar v Surdu v Somogyjski stolici, danes že pomadjarjenem kraju. Po Božidarju Raiču v Letopisu 1869, str. 61, je živel Küzmič že med 1600–1700. letom, pa knjige, ki jih je spisal, so bile izdane šele v osemnajstem stoletju, leta 1771. Namreč »Nouvi zákon ali testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa zdaj oprvics z Grecskoga na na sztari szlovenszki jezik obrnjeni po Števani Küzmiczi Surdanzskom farani v Halli Saksonskej«. Predgovor je napisal Torkoš Jožef, predigar v Šopronju, ki je pač tudi izdal knjigo. Drugič je bila knjiga tiskana v Požunu 1817. (Štrekelj 2012: 432)

Božidar Raič je v *Letopisu* takole predstavil Števana Küzmiča:

Najstarši prekmurski knjižnik slovi Küzmič Števan Surdanski, bivši luteranski propovednik v Surdu, šomodjke stolice med 1600–1700, ondi se je tisto dobo slovenski govorilo; za rodišče se mu ne ve.

⁵ Štrekcljeva literarna zgodovina obsega več kot 1200 strani. Uredil jo je Matija Ogrin. Izšla je leta 2012 pri založbi ZRC SAZU v počastitev 100. obletnice Štrekcljeve smrti. Objavljena so njegova predavanja o slovenski literaturi, ki jih je imel na univerzi v Gradcu v štirih semestrih med letoma 1899 in 1901.

V Šurdu pastirjuje prestavil je sv. pismo nove zaveze na slovenski jezik, naslov mu je ta-le: Novi zakon, zdaj oprvič z grčkoga na stári slovenski jezik obrnjeni po Stevan Küzmiči Šurdanskom. Ta knjiga je prvokrat na svetlo dana 1771. 1. v Hali, s predgovorom napisanim po Torkoši Jožefu, propovedniku v Šopronu. Drugi natisk se je ovršil v Požoni 1817. Štámpani s piskmi Belnajevoj Jerbčini. Čudna prikazen v tem delu je, ka je mestoma spolnik posnet po grškem, Premurec ga ne pozna v svojem govoru, in onda še madjarščina gotovo ni toliko delovala na slovenščino, da bi se na njo bil jemal ozir. Ta knjiga je najstárša med dosle znanimi tiskopisi prekmurskimi, služeča za vodilo potlanjim piscem; le toliko so se spametili poznejši knjižniki, ka se je opustil nepotrební spolnik. Slog ovaja, ka Küzmič ni vedel za Dalmatinovo prestavo, takisto Japel za Küzmičevo ne, a prestavljavec novega izdanja slovenskega sv. pisma⁶ ni imel niti duha ne sluha o kakšem Küzmiči, in odtod toliko lagodno delo; pisalo in krpalo se je brez prilične podloge in brez ozira na vzajemno pomoč na svoj kan, o jezikoslovni omiki niti misliti. Da Küzmič ni znal za Dalmatina, ni kvar, kajti več bi si bil v spisu skvaril, nego popravil in olepšal, a nesreča je, ka novejši naši prestavljavci niso vedeli za Küzmiča. (Raič 1869: 61)

Štrekelj je bil prepričan, da je Küzmič prevajal neodvisno od drugih slovenskih prevodov. V predavanju *Ogrski Slovenci* je zapisal, da je Raičeva ugotovitev o njegovi neodvisnosti od Dalmatina ustrezna, držalo naj bi tudi to, da poznejši slovenski prevajalci niso vedeli za Küzmičev prevod, zato nanje ni vplival. Küzmičev prevod je označil za izvrstnega: »Preloga Küzmičeva je naravnost rečeno izvrstna. Tako lepega jezika ni pisal takrat noben slovenski pisatelj.« (Štrekelj 2012: 433) Štrekelj je zavrnil Raičevo trditvi, da je Kuzmič ponekod »posnel spolnik (člen) po grškem«, saj da ga »Premurec ne pozna v svojem govoru« (Štrekelj 2012: 432): »Küzmič rabi člen pri določenih adjektivih in tam ga rabi Premurec tako kakor Kranjec, katero tele?, to pitánu.« (Štrekelj 2012: 432)

Anton Breznik je v članku *Literarna tradicija v 'Evangelijih in listih'* (1917) na podlagi natančnih jezikovnih in primerjalnih analiz poročal o svojih ugotovitvah glede virov in drugih del, iz katerih so zajemali najstarejši slovenski prevajalci *Svetega pisma*. Evangelije in liste (od najnovejše ljubljanske in lavantinske izdaje iz leta 1912 do najstarejše Hrenove) je primerjal s prevodi *Svetega pisma* (Krek, britanska družba, Wolf, Japelj, Küzmič, Dalmatin, Trubar) in z viri, ki so jih uporabljali slovenski prevajalci (Luter, Allioli⁷ idr.) ter z grškim izvirnikom, latinsko Vulgato idr.:

Rezultat preiskovanja je ob kratkem ta-le: Vse izdaje evangelijev in listov, izvzemši Dajnkovich v sekovski škofiji (ogrskoslovenskih nisem mogel dobiti, pa so najbrž samostojne, kakor je tudi

⁶ Tu je Raič meril na Wolfovo Sveto pismo, kot navaja že Štrekelj (2012: 432).

⁷ Joseph Franz von Allioli (1793–1873), nemški teolog in prevajalec, je bil znan po prevodu *Svetega pisma* v nemščino, ki je bil prvič objavljen leta 1830. Prevod, ki je bil zelo priljubljen in večkrat ponatisnjen, je temeljil na latinski Vulgati, vendar je upošteval tudi hebrejsko in grško besedilo.

Kūzmičev prevod novega zakona (1771) neodvisen od Dalmatina), so med seboj v zvezi. Vse so nastale iz izdaj ljubljanske škofije in te izvirajo iz prvotne Hrenove izdaje. Vsak prirejevalec se je naslanjal na prejšnjo izdajo evangelijev in listov ali pa na prejšnji prevod sv. pisma. Isto je storil tudi Hren, ki je z malimi izjemami prevzel evangelije in liste iz Dalmatinove »Biblie«. Dalmatin pa je dobesedno, ali bolje, po črki prevel Lutra in uporabljal pri tem Trubarja in nekaj malega tudi [Sebastijana] Krelja in Jurišiča [Jurija Juričiča]. Tako imamo od Trubarja, Dalmatina ter Lutra pa do najnovejših izdaj nepretrgano tradicijo. Isto razmerje nahajamo tudi pri celotnih prevodih sv. pisma – tu govorim le o novem zakonu, toda posamezni poskusi, ki sem jih naredil pri starem zakonu, nam pričajo isto: Japelj je popravljeni Dalmatin, Wolf popravljeni Japelj – Kūzmič je, kakor rečeno, neodvisen od slovenskih predlog – in prevod dr. Kreka v družbi sv. Mohorja se poleg prevoda britanske družbe in ruske izdaje sv. sinoda močno naslanja na Wolfa. (Breznik 1917: 170–171)

Breznik je presojal vse prevode glede na jezikovno tradicijo ter v primerjavi z grškim izvirnikom in latinsko Vulgato:⁸

Tradicija je posebno z jezikovno-formalne strani jako močna. Vsi so večinoma le frazeologično in stilistično izpopolnjevali prejšnje prevode, vsega besedila na podlagi grškega izvirnika in latinske vulgate pa ni nihče izboljšal. Tako je ostalo še iz Dalmatinove biblije mnogo pomanjkljivosti in stvarnih napak, ki so se od pisatelja do pisatelja prepisovale. Ker se je vsak tako tesno oklepal svojega prednika, je tudi slovenski jezik v njih precej zaostal in ne dosega visokega napredka zadnjih 70–80 let. Končno je ob teh okoliščinah tudi umljivo, da ni nihče študiral svetopisemske grščine, katere umevanje se je v zadnjih desetletjih jako poglobilo. (Breznik 1917: 171)

Breznik je v presoji starejših slovenskih prevodov ugotovil, da se je vsak naslednji prevod močno naslanjal na prejšnjega. Nekateri prevajalci so kot vir preveč poudarili izvirnik, čeprav natančna primerjalna jezikovno-slogovna analiza marsikdaj razkrije drugačno podobo. Za Dalmatinov prevod je primerjal s Trubarjevim:

Trubar je prevajal, kakor je dokazal že Grafenauer, deloma po Lutru, deloma po vulgati, kakor mu je bilo všeč – popoln Lutrovščak v življenju in mišljenju nikoli ni bil in takega se kaže tudi v prevodu –, Dalmatin pa se je suženjsko oklepal Lutra. V uvodu sicer pravi, da je prevajal tako iz izvirnikov in drugih prevodov kakor tudi iz Lutrovega sv. pisma (in tako se o tem še danes sodi, prim. Walter Šmid), ali temu ni tako. Poleg več drugih mest novega zakona sem kolikor toliko natančno primerjal vse nedeljske in prazniške evangelije in liste z grškim izvirnikom in latinsko vulgato ter z Lutrom, pa nisem našel mesta, kjer bi se količkaj videlo, da je Dalmatin rabil ali izvirnik ali vulgato in ne samo Lutra, nasprotno – vse do pičice se ujema samo z Lutrom. To se posebno dobro vidi tam, kjer je pri Dalmatinu kako mesto ravnotako izpuščeno kakor pri Lutru (nekaj mest je še danes izpuščenih, česar ni noben prireditelj evangelijev in sv. pisma opazil!) ali pa dodano (in še danes je mnogo takega, kar bomo iz razprave videli). (Breznik 1971: 171–172)

⁸ Prim. Breznik, Voglar (2014: 383–393).

Vulgata je pomembno vplivala na zgodnje protestantske ali katoliške prevode *Svetega pisma*. Breznik in Štrekelj nista natančneje analizirala *Nouvega Zákona*, ki ga je Küzmič prevedel iz grškega izvirnika.

Za natančnejšo analizo prevajalčevih načel in metode prevajanja sem izbrala odlomke iz evangelijev, ki vsebujejo semantično polje ljubezni kot ključne teme v Novi zavezi. Zanimalo me je, ali je Küzmič sledil pristopu (1) dobesednega prevajanja, ali se je zavzemal za (2) dinamičen način prevajanja, ali pa je (3) svobodno prevajal, tako da je povzel in znova formuliral izvorno besedilo s svojimi besedami. Za izhodišče primerjalne analize Küzmičevega prevoda Nove zaveze služi grški izvirnik, zelo močan vpliv latinske Vulgate v zahodni tradiciji prevajanja *Svetega pisma* pa zahteva tudi primerjavo z latinskim prevodom. Reformatorji so zelo poudarjali pomen prevajanja *Svetega pisma* iz izvirnih jezikov. Primož Trubar in Jurij Dalmatin sta se kljub temu zgledovala po Vulgati, enako tudi katoliški prevajalec Jurij Japelj, Za ugotovitev, ali se je Küzmič opiral na Vulgato ali ne, je potrebno podrobno primerjati njegov prevod z Vulgato in grškim besedilom, zlasti na mestih, kjer se Vulgata razlikuje od izvirnega grškega besedila.

Jožef Smej (2004: 333–334) navaja nekaj primerov, iz katerih je razvidno, da je Števan Küzmič res prevajal iz grškega izvirnika. Na strani 334 npr. primerja prevode Lutra, Dalmatina in Števana Küzmiča za odlomek, ki govori o odzivu Judov na Štefanov govor. Gre za Apd 7,54, ki se v SSP glasi: »Ko so to slišali, so se razsrdili v svojih srcih.« Grški izvirnik se glasi: *Akouontes de taûta diepri-onto taïs kardiais autôn*. Na osnovi pomena grškega glagola *diapriô*, »prepilim, prežagam«, utemeljuje točnost Küzmičevega prevoda: *pre'zagala fzo fze nyim fzcza*. Smej ugotavlja: »Tako radikalnega prevoda menda ni najti drugje, kot je tu pri Š. K. Glagol 'diaprio' pomeni najprej 'z žago prežagam' (tako že pri Platonu) in šele potem 'razsrdim'.« (Smej 2004: 334) O veljavnosti Smejeve analize govori razlaga grške besede »diaprio« v slovarju grškega izvirnika, v katerem je definicija glagola »diaprio«: 1. razžagati ali prerezati na dva dela, razdeliti z žago; 2. biti duševno razžagan, tj. biti razdejan od razdraženosti.⁹

Latinska Vulgata, ki je Smej ne navaja, ima na tem mestu pomensko zelo podoben glagol *disseco* (*audientes autem haec dissecabantur cordibus suis*), ki ga slovar latinske Vulgate prav tako razlaga v prvotnem dobesednem in tudi

⁹ *New Testament Greek Lexicon*: »1. to saw asunder or in two, to divide by a saw / 2. to be sawn through mentally, i.e. to be rent with vexation«. Gl. <https://www.biblestudytools.com/lexicons/greek/nas/diaprio.html> (12. 12. 2023). Tak dvojni pomen ima tudi leksikon *Blue Letter Bible*, ki kot primere rabe navaja Platona, Aristofana, Apostolska dela, mdr. tudi mesto iz Apd 7,54. Gl. <https://www.blueletterbible.org/lexicon/g1282/nasb20/mgnt/0-1/> (12. 12. 2023).

v drugotnem prenesenem pomenu: 1. razkosati; 2. v pasivu: biti prerezan (do srca), Apd 5,33; 7.54.¹⁰

Tudi drugi primeri kažejo na zelo točen prevod v Vulgati. Primerjava med izvirnikom in Vulgato je lahko argument v primerih, ko se kakšno mesto v Vulgati vsebinsko razlikuje od izvirnika, pa je prevajalec sledil eni ali drugi različici. Če bi Smej za primerjavo uporabil tudi prevod v Vulgati, bi bilo njegovo utemeljevanje še bolj prepričljivo. Drugi prevodi, ki jih Smej navaja, so prevzeli drugotni pomen obeh navedenih glagolov: Luter ima: *giengs inen durchs hertz*, Dalmatin: *je nym fhlu fkuzi ferce*.

Za presojo Küzmičevega pristopa in stopnje morebitnega vpliva Vulgate v njegovem prevodu v nadaljevanju predstavljam najpomembnejše odlomke Nove zaveze, ki v središče postavljajo temo ljubezni. Morebiten vpliv Vulgate najlažje preverimo na mestih, na katerih se Vulgata razlikuje od grškega izvirnika. Zaradi prostorske omejenosti lahko predstavim le posamične izmed večjega števila odlomkov, ki sem jih obravnavala. Hkrati bom preverila tudi načela prevajanja v prej navedenih starejših slovenskih prevodih.¹¹

Zapoved ljubezni kot največja zapoved (Mt 22,34–40; Mr 12,28–34; Lk 10,25–28)

Slovita Jezusova razlaga, katera je največja med vsemi zapovedmi, je vključena v vse tri sinoptične evangelije (Matej, Marko, Luka). Nanaša se na dve zapovedi, ki sta po Jezusovem mnenju najpomembnejši: ljubiti Boga z vsem srcem in ljubiti bližnjega kakor samega sebe.

V analizi izbranih odlomkov, ki tematizirajo ljubezen, sledim zaporedju evangelijev v SPJ 2020. Za prikaz Küzmičevega načina prevajanja besedišča ljubezni, zlasti v primerih odmikov od grškega izvirnika, v oklepajih navajam

¹⁰ *Dictionary of the Vulgate New Testament* (ur. Harden): »disseco, i, cut asunder; in pass., be cut (to the heart), A.5,33: 7.54«. Gl. Harden 1921: 38.

¹¹ Za objavo slovenskih prevodov prim. tudi Krašovec, Merše in Rothe 2006. Gre za del monumentalne mednarodne zbirke *Biblia Slavica*, ki je namenjena izdaji faksimilov najstarejših slovanskih in baltskih biblijskih prevodov. Izdaja iz leta 2006 vključuje devet najstarejših slovenskih biblijskih prevodov od skupaj enajstih, ki so izšli med letoma 1555 in 1582, med njimi prevodi Trubarja in Dalmatina.

grški izvirnik (Greek NT)¹² in latinsko Vulgato (Vg),¹³ v komentarjih pa tudi nekatere druge novejšje standardne prevode, zlasti RSV, NRSV in BJ.¹⁴

Izmed analiziranih besedil predstavljam le Matejevo različico (Mt 22,34-40). Najprej si bomo ogledali to besedilo v zadnjem slovenskem prevodu Nove zaveze (SPJ 2010). Ob besedah za ljubezen navajam gr. in lat. različico iz izvirnika in Vulgate. Nato bom preverila Küzmičev prevod istih odlomkov in ob besedah za ljubezen za primerjavo navedla še besede iz Trubarjevega prevoda Nove zaveze: *Ta prvi deil tiga Noviga testamenta* (v nadaljevanju: Trubar 1557), iz Trubarjevega prevoda *Svetiga Pavla ta dva listy htim Corintariem* Svetega (v nadaljevanju: Trubar 1561), iz Dalmatinove Biblije (v nadaljevanju: DalBib 1584) in iz Japljevega prevoda Nove zaveze iz let 1784 do 1786 (v nadaljevanju: Japelj).

Besedilo v Mt 22,34–40

V prikazu besedila iz SPJ 2010 gre za dobeseden prevod iz grškega izvirnika (Greek NT), v Vulgati (Vg) pa odkrivam nekaj odstopanj od izvirnega grškega besedila. V vrstici 37 izvirnik npr. uporablja zaimek *ho* (on) v zvezi *On pa mu je rekel*; v Vulgati je namesto zaimka *on* lastno ime *Jezus*, opazen pa je tudi drugačen besedni red *Rekel mu je Jezus*:

SPJ 2010 (odlomek iz SPJ sta prevedla Maksimilijan Matjaž in Miran Špelič)

³⁴ Ko pa so farizeji slišali, da je saduceje prisilil k molku, so se zbrali na istem kraju. (Greek NT *Hoi de Pharisaioi akousanes hoti ephimōsen tous Saddoukaious synēchthēsan epi to auto*; Vg *Pharisaei autem audientes quod silentium inposuisset Sadducaei convenerunt in unum*).³⁵ Eden izmed njih, učitelj postave, ga je vprašal, da bi ga skušal: ³⁶ »Učitelj, katera zapoved je največja v postavi?« (Greek NT *poia entolē megalē en tō nomō*; Vg *quod est mandatum magnum in lege*).³⁷ Rekel mu je (Greek NT *ho de ephē autō*; Vg *ait illi Iesus*): »Ljubi Gospoda, svojega Boga, z vsem svojim srcem, z vso svojo dušo in z vsem svojim mišljenjem.³⁸ To je največja in prva zapoved (Greek NT *hautē estin hē megalē kai prōtē entolē*; Vg *hoc est maximum et primum mandatum*).³⁹ Druga pa je njej podobna (Greek NT *deutera de homōia autē*; Vg *secundum autem simile est huic*): *Ljubi svojega bližnjega kakor samega sebe*.⁴⁰ Na teh dveh zapovedih stoji vsa postava in preroki.«

¹² Za primerjalno analizo besedil uporabljam vplivno tretjo izdajo grške Nove zaveze Združenih svetopisemskih družb, objavljeno leta 1975.

¹³ Za primerjalno analizo sem uporabila tretjo izdajo Stuttgartske Vulgate, znane tudi kot Weber-Grysonova Vulgata. Gre za kritično izdajo, ki je bila prvič objavljena leta 1969.

¹⁴ *Bible de Jérusalem* (BJ) je francoski prevod Svetega pisma, ki ga je izdala École biblique v Jeruzalemu. Znan je po obsežnih opombah pod črto, ki vsebujejo razlago Svetega pisma.

Nouvi Zákon 1771 (prevedel Števan Küzmič)

³⁴ Gda bi pa Farizeuske csüli; kaj je zatekno vüfzta Szadduceufom: vküp fzo fze fšpravili prouti nyemi. ³⁵ I eden 'znyih právdenik opíta ga fšküsávajoucsi i govorécsi:

³⁶ Vucsíteo, štera je tá velika zapovid vu právdi?

³⁷ Jezus pa ercsé nyemi: *lubi* (Trubar 1557 *Ti imafh lubiti*, DalBib 1584 *ti imafh lubiti*, Japelj *Ti imafh lubiti*) *Gofšpodna Boga tvojega z-czejloga fšrczá tvojega i zcejle duše tvoje, i zcejle moucsi tvoje*

³⁸ Eta je ta prva i velika zapovid.

³⁹ Ta druga je pa prifšpodobna ketoj: *lubi* (Trubar 1557 *ti imafh lubiti*, DalBib 1584 *ti imafh lubiti*, Japelj *Ti imafh lubiti*) *bli'znyega tvojega, liki fšamoga fšebé*. ⁴⁰ Vu etivi dvej zapouvidaj vífží czejla právda i proroczke.

Primerjava med izvirnikom in prevodi kaže, da je Küzmič besedilo v Mt 22,34-40 na splošno prevajal skladno z grškim izvirnikom tako na jezikovni kot tudi na slogovni ravni, pri čemer je v nekaterih primerih iskal rešitve tudi v Vulgati. V vrstici 34 je k besedni zvezi »vkup fzo fze fšpravili« dodal še prislovno določilo kraja: »prouti nyemi«, ki v grškem izvirniku je, ni pa ga v Vulgati (prim. Greek NT *epi to auto*; Vg *convenerunt in unum*). Opazimo, da Küzmič na začetku vrstice 37 sledi Vulgati, saj doda ime Jezus, ki ga v izvirniku ni, imamo pa ga v Vulgati: »Jezus pa ercsé nyemi« (Greek NT *ho de ephē autō*; Vg *ait illi Iesus*). V 38. vrstici Küzmič besedni red izvirnika obrne: »Eta je ta velika i prva zapovid« v »Eta je ta prva i velika zapovid« – kar je drugače tako od izvirnika kot tudi od Vulgate (prim. Greek NT *hautē estin hē megalē kai prōtē entolē*; Vg *hoc est maximum et primum mandatum*).

Besedilo v Mr 12,28–34

SPJ 2010 (odlomek iz SPJ prevedla Maksimilijan Matjaž in Miran Špelič)

²⁸ Pristopil je eden izmed pismoukov, ki je slišal, kako razpravljajo, in videl, da jim je dobro odgovoril, in ga vprašal: »Katera zapoved je prva med vsemi? (Greek NT *epērōtēsen auton, Poia estin entolē prōtē pantōn*; Vg *interrogavit eum quod esset primum omnium mandatum*)«

²⁹ Jezus je odgovoril: »Prva je (Greek NT *apekrithē ho Iēsous hoti Prōtē estin*; Vg *Iesus autem respondit ei quia primum omnium mandatum est*): Poslušaj, Izrael, Gospod, naš Bog, je edini Gospod. ³⁰ *Ljubi Gospoda, svojega Boga, iz vsega svojega srca, iz vse svoje duše, z vsem svojim mišljenjem in z vso svojo močjo*.

³¹ Druga pa je tale (Greek NT *deutera hautē*; Vg *secundum autem simile illi*): *Ljubi svojega bližnjega kakor samega sebe*. Večja od teh ni nobena druga zapoved.« ³² In pismouk mu je rekel: »Dobro, učitelj. Po resnici si povedal: *On je edini in ni drugega razen njega*, ³³ in ljubiti njega iz vsega srca, z vsem umom in z vso močjo ter ljubiti bližnjega kakor samega sebe je več kakor vse žgalne daritve in žrtve.« ³⁴ Ko je Jezus videl, da je pametno odgovoril, mu je rekel: »Nisi daleč od Božjega kraljestva.« In nihče si ga ni upal še kaj vprašati.

Nouvi Zákon 1771 (prevedel Števan Küzmič)

²⁸ I prifztoupi eden zpifzácsöv, kí je je pofzlüfao, gda fzo fze ftükili, vidoucsi, kaj nyim je dobro odgouvoro, pítáo ga je: ftera je ta prva vfzej zapovid?

²⁹ Jezus nyemi pa odgovorí: kaj je prva vfzej zapovid; *pofzlüfaj Izrael, Gofzpodin Boug nas, je eden Gofzpoud.*

³⁰ I; lübi (Trubar 1557 Ti imash tui lubiti. DalBib 1584 *Inu ti imafh lubiti. Japelj Inu ti imafh lubiti*) *Gofzpodna Bogá tvojega zcejloga fzrczá tvojega, i zcejle düfe tvoje, i zcejle pámeti tvoje, i zcejle moucsi tvoje.*

³¹ I ta druga je któj prifzpodobna: lübi (Trubar 1557 Ta druga ie leti glih, Ti imash lubiti. DalBib 1584 *Inu ta druga je le tej glih: Ti imafh lubiti. Japelj Inu ta druga je njej enaka: Ti imafh lubiti*) *bliznyega tvojega; kako fzamoga fzebe.* Vékse od eti druge zapovidi nega.

³² I ercsé nyemi te pifzács: dobro, Vucsíteo, ifztino fzi erkao, *kaj je eden Boug, i nejga drugoga zvun nyega.*

³³ I lübiti ga (Trubar 1557 Inu ti imash lubiti. DalBib 1584 *Inu tigaisftiga lubiti. Japelj Inu njega lubiti*) *zcejloga fzrczá i zcejle pámeti i zcejle düfe i zcejle moucsi: i lübiti bli 'znyeга (Trubar 1557 Ti imash lubiti tuiga blishinga. DalBib inu fvojga blishniga lubiti. Japelj inu lubiti tiga blisniga), liki fzamoga fzebe,* je vecs od vfzej gorécsi i ftifani áldovov.

³⁴ I Jezus gda bi ga vido, ka je fzpametno odgouvoro, erkao nyemi je: nej fzi dalecs od králefztva Bo'zega. I nifse ga je nej fzmeo vecs pítati.¹⁵

Nekaj sprememb v primerjavi z grškim izvirnikom je Küzmič napravil tudi v Markovi različici (Mr 12,28–34). Na začetku vrstice 31 Küzmič ne sledi izvrniku, temveč Vulgati, ko doda, da je druga zapoved podobna prvi vseh zapovedi – »któj prifzpodobna« (Greek NT *deutera hautē*; Vg *secundum autem simile illi*). To kaže, da se je med prevajanjem gotovo naslanjal tudi na Vulgato.

Besedilo v Lk 10,25–28

SPJ 2010 (odlomek iz SPJ prevedla Maksimilijan Matjaž in Miran Špelič)

²⁵ Tedaj je vstal neki učitelj postave, in da bi ga skušal, mu je rekel: »Učitelj, kaj naj storim, da prejmem v delež večno življenje?« ²⁶ On pa mu je dejal: »Kaj je zapisano v postavi? Kako bereš?« ²⁷ Ta je odgovoril in rekel: »*Ljubi Gospoda, svojega Boga, iz vsega svojega srca, z vso svojo dušo, z vso svojo močjo in z vsem svojim mišljenjem, in svojega bližnjega kakor samega sebe.*« ²⁸ Rekel mu je: »Prav si odgovoril; to delaj in boš živel.«

Nouvi Zákon 1771 (prevedel Števan Küzmič)

²⁵ I ovo pravdeník níki je gori fztano f'kúsávajoucsi nyega i govorécfi: vucfíteo, ka mi je cfiniti, naj 'zítek vekivecsni öroküjem?

¹⁵ *Slovar stare knjižne prekmurščine* (SSKP) za pojem »ljubezen« uporablja štiri besede: ljubav -i ž; ljubézen -zni ž; ljubénost -i ž; ljubléjnje -a s, ljubljenje (Novak 2014).

²⁶ On pa ercsè nyemi: vu právdi ka je pífzano ? kakda ftés?

²⁷ On pa odgovorécsi velí: *lūbi Gofzpodnoga Bogà tvojega* (Trubar 1557 *Lubi tuiga Gospudi Boga*, DalBib 1584 *Ti imafh Gospuda tvojsa Boga lubiti*, Japelj *Ti imafh lubiti Gospóda tvojsa Bogá*) *zczejloga fžrczá tvojega, i zczejle duje tvoje, i zczejle moucsi tvoje, i zczejle pámeti: i bli'znyega tvojega, liki fžamoga fžebe*.

²⁸ Ercsé pa nyemi Jezus: prav fzi odgovoro; tak csíni i 'zivo bos.

Primerjava prevodov v vseh treh različicah kaže, da je Küzmič na splošno prevajal skladno z grškim izvirnikom. Njegov prevod je na splošno točen tako na jezikovni kot tudi na slogovni ravni, pri čemer ohranja lepoto slovenskega jezika. Zato presenečajo njegovi zgoraj navedeni posegi v izvirno besedilo, predvsem v Matejevi različici (Mt 22,34–40). Nekaj odmikov od grškega izvirnika opazimo tudi v Markovi različici (12,28–34), v Lukovi različici (Lk 10,25–28) pa ni omembe vrednih odstopanj.

Ugotavljam, da si je Küzmič prizadeval za čim bolj dobeseden prevod Nove zaveze iz grškega izvirnika, pri čemer se je ob iskanju besednih in slogovnih ustreznih v prekmurskem dialektu zavedal težavnosti pri iskanju ustreznih jezikovnih nians. Ob zavedanju, da noben prevod ne more povsem ujeti vseh odtenkov in pomenov izvirnega jezika, je v iskanju točnosti prevoda, ki bi obenem ohranjal lepoto in zvočnost prekmurskega dialekta, uporabil več različnih prevodov. Na podlagi skopega števila primerjanih odlomkov ni mogoče z gotovostjo reči, v kolikšni meri se je opiral na Vulgato in v kolikšni na grški izvirnik. Zanesljivo pa mu je bila Vulgata poglavitno orodje za trdno in verodostojno primerjavo in je večkrat uporabil njene prevodne rešitve, ki se razlikujejo od grškega izvirnika.

Vez ljubezni v vinski trti (Jn 15,1–17)

Odlomek iz Janezovega evangelija, Jn 15,1–17, vsebuje Jezusove nauke o pomenu ostajanja v njegovi ljubezni. V odlomku se Jezus predstavi kot »resnična vinska trta«, Boga pa predstavi kot »vinogradnika«, ki skrbi za trto (vrstici 1–2). Govori o pomenu ostajanja v njem, da bi lahko rodili sadove (vrstice 3–5), poudarja moč molitve (vrstica 7), pomen ljubezni in poslušnosti njegovim zapovedim (vrstici 9–10) ter govori o največji ljubezni, ki je darovanje življenja za prijatelje (vrstica 13). Učence imenuje prijatelje in ne več služabnike (vrstici 14–15) ter odlomek sklene z zapovedjo ljubezni (vrstica 17). Odlomek sestavlja enoto s povezovanjem podobe vinske trte in mladik (vrstice 1–6) ter razlage, da je to podoba ljubezni med nebeškim Očetom, Jezusom in njegovimi učenci (vrstice 9–17).

Besedilo Jn 15,9–17

Beseda *ljubezen* (*agapē*) v sobesedilu ne izraža v prvi vrsti ljubezenskega čustva, ampak bolj metafizično razmerje med Bogom Očetom, Jezusom in njegovimi učenci. Odlomek se konča z Jezusovo spodbudo, izraženo v neposrednem nagovoru: »To vam naročam, da se ljubite med seboj.« (Jn 15,17), ki se pojavi tudi v 12. vrstici.

SPJ, 2010 (odlomek iz SPJ prevedla Maksimilijan Matjaž in Miran Špelič)

⁹ Kakor je Oče mene ljubil, sem tudi jaz vas ljubil. Ostanite v moji ljubezni (Greek NT *kathōs ēgapēsen me ho patēr, kagō hymās ēgapēsa meinate en tē agapē tē emē*. Vg *sicut dilexit me Pater et ego dilexi vos manete in dilectione mea*). ¹⁰ Če se boste držali mojih zapovedi, boste ostali v moji ljubezni (Greek NT *meneite en tē agapē mou*. Vg *manebitis in dilectione mea*), kakor sem se tudi jaz držal zapovedi svojega Očeta in ostajam v njegovi ljubezni (Greek NT *kai menō a uotō en tē agapē*. Vg *et maneo in eius dilectione*). ¹¹ To sem vam povedal, da bo moje veselje v vas in da bo vaše veselje dopolnjeno. ¹² To je moja zapoved, da se ljubite med seboj, kakor sem vas jaz ljubil (Greek NT *hautē estin hē entolē hē emē hina agapāte allēlous kathōs ēgapēsa hymās*. Vg. *Hoc est praeceptum meum ut diligatis invicem sicut dilexi vos*). ¹³ Nihče nima večje ljubezni, kakor je ta, da kdo dá svoje življenje za svoje prijatelje. ¹⁴ Vi ste moji prijatelji, če delate, kar vam naročam. ¹⁵ Ne imenujem vas več služabnike, ker služabnik ne vé, kaj dela njegov gospodar; vas sem imenoval prijatelje, ker sem vam razodel vse, kar sem slišal od svojega Očeta. ¹⁶ Niste vi mene izvolili, ampak sem jaz vas izvolil in vas postavil, da greste in obrodite sad in vaš sad ostane, da vam bo Oče dal, kar koli ga boste prosili v mojem imenu. ¹⁷ To vam naročam, da se ljubite med seboj (Greek NT *taūta entellomai hymīn hina agapāte allēlous*. Vg *Haec mando vobis ut diligatis invicem*).

Vulgata je v tem besedilu točen prevod izvirnika, prav tako zadnji slovenski prevod Svetega pisma (SPJ). Delni odmik od izvirnika pa zasledimo pri Kuzmiču, in sicer v rabi besede *ljubezen*:

Nouvi Zákon 1771 (prevedel Števan Küzmič)

⁹ Liki je lübo menè Ocsa: i jafz fšam tak lübo váfz. Ofztante vu mojoj lübénzofzti (Trubar 1557 *Koker ie ta Ozha mene lubil, taku ieft tudi uas lubim. Ostanite uti mui lubefni*. DalBib 1584 *Raunu kakòr mene moj Ozha lubi, taku jeft tudi vas lubim ostanite v teifti moji lubesni. Japelj Kakòr je mene Ozhe lubil, takú fim tudi jeft vafs lubil. Ostanite v' moji lubesni*).

¹⁰ Csi zapovidi moje bodete zdr'závali, ofztánete vu mojoj lübénzofzti: liki fšam jafz zapovidi mojega Ocsè zdr'zao i ofztánem vu nyegovoj lübénzofzti.

¹¹ Tà fšam gúcsó vām: naj radofzt moja vu vami ofztáne; i radofzt vafa fze fšpuni.

¹² Eta je moja zapovid: naj edendrügoga lübite; liki fšam *jafz* váfz lübo.

¹³ Vékse od ete lübénzofzti niscse nema (Trubar 1557 *Vegshe lubefni niszhe nema, koker ie leta*. DalBib 1584 *Nihzhe néma vekfhe lubesni, kakor je ta*. Japelj *Eno vekfhi lubesèn kakòr je letá, obedèn nima*); liki, csi fdo düfo fšvojo polo'zi za priátele fšvoje.

¹⁴ Ví fzte priátelje moji; csi csínite; ka vām jafz zapovidávam.

¹⁵ Vecs váfz ne právím fzluge zato: kaj fzluga nezna; ka csiní nyegov Gofzpoud. Váfz fzam pa pravo priátele zato: kaj fzam vfza, ftra fzam csuo od Ocsè mojecha, vám na znánye dáo.

¹⁶ Nej fzte me ví odébrali: nego jafz fzam váfz odébrao, i polztavo fzam váfz; naj idete i fžád prináfate, i fžád vas ofztáne; da, kakoli bodete profzili Oceso vu iméni mojem, dà vám.

¹⁷ Tá vam zapovídam: naj edendrügoga lübite.

Izvirno besedilo za besedo *ljubezen* dosledno uporablja glagol *agapân* in samostalnik *agapē*, ki označuje duhovno ljubezen. Beseda se v krščanstvu uporablja za najvišjo obliko ljubezni ter predstavlja ljubezen Boga do človeka in človeka do Boga, zajema pa tudi ljubezen do sočloveka. Vulgata nima besede *caritas*, ki se v krščanskem kontekstu največkrat uporablja v pomenu duhovne ljubezni oz. ljubezni, ki izhaja iz božje ljubezni. Namesto tega ima povsod sinonimen izraz, samostalnik *dilexio*, ki se v slovenščino prevaja kot *ljubezen*, *ljubeznivost* ali *naklonjenost*; v glagolski obliki *diligere* (*ceniti*, *ljubiti* ali *spoštovati*). Prevodi v romanskih jezikih izhajajo iz latinskega glagola *amare* in samostalnika *amor*, ki se uporablja v različnih kontekstih (npr. *amor est vitae essentia* pomeni *ljubezen je bistvo življenja*; *amor omnibus idem* pomeni *ljubezen do vseh je enaka*, *amor patriae* pomeni *ljubezen do domovine* ali patriotizem; *amor vincit omnia* pomeni *ljubezen vse premaga*). V francoščini sta v prevodih *aimer* in *amour*. Trubar in Japelj za pojem ljubezni vedno in povsod uporabljata le eno besedo, in sicer *lubesen*. Küzmič pa preseneča z enotno rabo glagola *lūbiti*, a s poljubno rabo dveh samostalniških oblik: *lūbezen* in *lūbéznofzt*. Beseda *lūbéznofzt* je iz stare knjižne prekmurščine in se je uporabljala v prekmurskih besedilih 18. in 19. stoletja za besedo *ljubezen*, vzporedno s prekmursko besedo *lūbezen*. Vprašanje je, zakaj je Küzmič za *ljubezen* uporabljal dve različni besedi in ne samo ene, kot je v vseh prevodih Svetega pisma in tudi v izvirniku, in kako je med prekmurskima izrazoma za *ljubezen* razlikoval. Prekmurska beseda *lūbéznofzt* označuje v prvi vrsti *ljubeznivost* in *naklonjenost* v pomenu latinske besede *dilexio*, bi to lahko še potrjevalo dejstvo, da se je Küzmič v prevajanju opiral tudi na Vulgato. Toda natančnejše podrobnosti o tem, kako je uporabljal različne vire pri svojem delu, so zapletene in zahtevajo poglobljeno študijo obsežnejšega gradiva in vseh drugih referenc, ki jih je uporabljal pri svojem prevajalskem delu. Ugotavljam pa, da je Vulgata precej vplivala na Števana Küzmiča, saj je skoraj po pravilu uporabil njene prevodne rešitve, kadar se Vulgata odmika od izvirnika.

Hvalnica ljubezni (1 Kor 13)

Apostol Pavel je ustvaril klasično delo hvalnice ljubezni v njeni univerzalni naravi in vrednosti v 13. poglavju Prvega pisma Korinčanom. Besedilo je tematsko

deljeno na tri dele, ki ponazarjajo odličnost ljubezni (vrstice 1–3), dela ljubezni (vrstice 4–7) in trajnost ljubezni (vrstice 8–13). Himnična narava besedila kaže, da je za Pavla beseda *ljubezen* ključni izraz za odnos med Bogom in ljudmi. Vulgata se ujema z izvirnikom, prav tako zadnji slovenski prevod, Küzmič pa tudi v tem odlomku odstopa z rabo besedja o *ljubezni*.

SPJ 2010 (odlomek 1 Kor 13 iz SPJ prevedla Maksimilijan Matjaž in Miran Špelič)

¹ Če bi govoril človeške in angelske jezike, ljubezni (Greek NT *agapēn*; Vg *caritatem*) pa ne bi imel, sem postal brneč bron ali zveneče cimble. ² In če bi imel preroštvo in bi poznal vse skrivnosti in vse spoznanje in če bi imel vso vero, tako da bi gore prestavljal, ljubezni pa ne bi imel, nisem nič. ³ In če bi razdal vse svoje imetje in če bi žrtvoval svoje telo, da bi zgorel, ljubezni pa ne bi imel, mi nič ne koristi.

⁴ Ljubezen potrpi, ravna dobrotljivo, ljubezen ne zavida, se ne ponaša, se ne napihuje, ⁵ ne sramoti, ne išče svojega, se ne pusti razdražiti, ne misli hudega, ⁶ ne veseli se krivice, veseli pa se resnice. ⁷ Vse oprosti, vse veruje, vse upa, vse prenese.

⁸ Ljubezen nikoli ne mine. Če pa so preroštva, bodo prenehala; če so jeziki, bodo umolknil; če je spoznanje, bo prešlo. ⁹ Delno namreč spoznavamo in delno prerokujemo. ¹⁰ Ko pa pride to, kar je popolno, bo to, kar je delno, prenehalo. ¹¹ Ko sem bil otrok, sem govoril kakor otrok, mislil kakor otrok, sklepal kakor otrok. Ko sem postal mož, sem opustil to, kar je otroškega. ¹² Zdaj namreč gledamo v zrcalu, nejasno, tedaj pa iz obličja v obličje. Zdaj spoznavam deloma, tedaj pa bom spoznal, kakor sem tudi bil spoznan.

¹³ Za zdaj pa ostajajo vera, upanje, ljubezen (Greek NT *pistis, elpis, agapē*; Vg *fides, spes, caritas*), to troje. Največja od teh pa je ljubezen (Greek NT *agapē*; Vg *caritas*).

Nuovi Zakon 1771 (prevedel Števan Küzmič)

¹ Csi bi zeslovicsánfzkimi i zangyelfzkimi jezikmi gúcsao; lübeznoftzi bi pa nemeo (Trubar 1561 inu bi te Lubefni ne imel. DalBibl 1584 inu bi neimèl lubesni. Japelj lubesni pak bi ne imel); vcisnyen fzam brnécsi med, ali czinkajoucse czimbole.

² I csi mám proroküvanye i znám vfze fzkriwnofzti i vfze znánye i csi mám vfzo vöro tak, da brigè prenáfam, lübeznoftzi pa nemam (Trubar 1561 inu bi Lubesni ne imel. DalBibl 1584 inu bi lubesni neimèl. Japelj lubesni pak bi ne imel); nikaj fzam nej.

³ I csi fziromákom na hráno dám vfza moja poíftva, i csi tà dám tejlo moje, naj zgorim, lübeznoftzi pa nemam (Trubar 1561 tar be te Lubefni ne imel. DalBibl 1584 inu bi lubesni neimèl. Japelj lubesni pak bi ne imel); nikaj mi ne valà.

⁴ Lübeznoftz je trpliva, dobrotivna, lübeznoftz je nej nevoľcséna, lübeznoftz fze ne hváli, ne nadüva fze (Trubar 1561 Ta Lubefan ie terpeslhüa, inu dobrutliua, ta Lubefan nema nyda, ta Lubesan nei preshera. DalBibl 1584 Lubesan je poterpëshliva inu priasniva: Labesan néma nyda, lubesan nej preshera. Japelj Lubëshen je potérpeshliva, je dobrótliva: Lubëshên ny nevoľhliva, ne ravná napèk, ona fe ne napihuje).

⁵ Ne nefküti fze, ne ífcse fšvoja, ne csemeri fze, ne mífzli hüdo.

⁶ Ne radüje fze nad nepravicsnofztyov; radüje fze pa nad ífztinöv.

⁷ Vfza zakriva, vfza vörje, vfza vüpa, vfza trpi.

⁸ Lübeznoftz nigdár *zŕczà* vó ne fŕpádne: geto, ali fzo proroküvanya, fze zaprávijo; ali jeziczke, hejnyajo; ali fŕpoznanye, na nikoj prejde.

⁹ Ár ztála fŕpoznamo i ztála proroküjemo.

¹⁰ Gda pa príde popolnoftz: teda, ka je ztála, fze na nikoj fŕprávi.

¹¹ Gda fŕzam dejte bio: liki dejte fŕzam gúcsao, liki dejte fŕzam miŕzlo, liki dejte fŕzam esednūvao: gda fŕzam pa mou'z vcsinyen; tà fŕzam niháo ta dètecsa.

¹² Ár zdaj glédamo, kak vgledali, vu temnoj rejcsi: teda pa od licza do licza. Zdaj fŕpoznám ztála: teda pa poznam; kakti fŕzam i jafz fŕpoznani.

¹³ Zdaj pa ofztáne vóra, vūpanye, lūbezen eta trouja: naj vékfa je pa totej lūbezen (Trubar 1561 Nu ſdai pag oftano, Vera, Vupane inu ta Lubefán, lete Try, Ampag ta Lubefán ie vmei nimi ner vegshi. DalBib 1584 Nu pak oftanu, Vera, Vupanje, Lubesan, lete try, ali Lubesan je mej nymi ta nar vekŕha. Japelj *Sdaj pak oftanejo vèra, vupanje, lubesèn, lete try: Ta vekŕhi pak med njimi je lubesèn.*)

V himni ljubezni se beseda *ljubezen* (v izvirniku *agapē*, v Vulgati *caritas*, ne pa *dilexio*, kakor pri Janezu) pojavi petkrat. Angleški prevodi besedo za *ljubezen* dosledno prevajajo z besedo *love*, nemški z besedo *Liebe*, francoski z besedo *charité* ali *amour*. Trubar ima povsod besedo *lubesan*. Japelj ima povsod besedo *lubesèn*. Kūzmič besedo za *ljubezen* štirikrat prevede z besedo *lūbeznoftz*, na koncu (vrstica 13) pa z besedo *lūbezen*. Kūzmičevo prevajanje ene besede v izvirniku z dvema ustreznicama daje vtis, da z besedo *lūbeznoftz* izraža dobrohotnost, z besedo *lūbezen* pa univerzalno vrlino ljubezni.

Zaključek

Analiza izbranih odlomkov o *ljubezni* iz Nove zaveze kaže, da latinski prevod večinoma zelo točno prevaja izvirno grško besedilo. Pomembna ugotovitev je, da Vulgata za glagol *agapân* uporablja glagol *diligere* (ne pa *amare*), za samostalnik *agapē* pa večinoma uporablja samostalnik *caritas*, bolj redko samostalnik *dilexio*. V himni ljubezni (1 Kor 13) na primer Vulgata dosledno uporablja samo samostalnik *caritas*, Kūzmič pa ne sledi enotni rabi enega samostalnika v grškem izvirniku in v Vulgati, ampak uvaja dve samostalniški obliki: *lūbezen* in *lūbeznoftz*. Takšne dvojnosti ne najdemo torej niti v izvirniku niti v Vulgati, niti v poznejših prevodih Svetega pisma.

Kūzmičeva vzporedna raba dveh besed za eno besedo v izvirniku je v tem korpusu besedil najbolj »izvirna« poteza, ki je z izjemo Vulgate ne najdemo niti v evropskem niti v slovenskem izročilu prevajanja Svetega pisma. Moderni standardni prevodi so za izražanje ljubezni uvedli splošno rabljene besede, ki jih večina prevajalcev uporablja dosledno povsod za grški glagol *agapân* in samostalnik *agapē*: v angleščini imamo *love* / *love*, *beloved*; v nemščini *lieben*

/ *Liebe, Geliebte*; v francoščini *aimer / amour, bien-aimés* itd. Ni jasno, ali je Küzmič poljudno izbiral med dvema besedama, ki ne označujeta enakih pomenov ljubezni, po svoji lastni odločitvi, ali pa ga je k temu spodbudil kdo drug. Zdi se, da je prekmurski besedi razlikoval tako, da je z besedo *lübeznoſzt* izražal dobrohotnost oz. dobrotelost, z besedo *lübezen* pa univerzalno vrlino ljubezni.

Primerjava med prevodi kaže, da vsi v veliki meri dosega ideal odličnosti prevajanja Svetega pisma po kategorijah: zvestoba besedam izvirnika; učinkovita dikcija: jasnost, živahnost; spoštovanje načel poezije; učinkovit ritem; vzvišenost in lepota (Ryken 2002). Prevodi večinoma upoštevajo besedni red izvirnika, večinoma enotno prevajajo stalne besedne zveze in ključne termine ter ohranjajo retorično in slogovno strukturo izvirnika. To pomaga ohranjati natančnost in celovitost prevoda. Odstopanje od kriterija točnega prevajanja je pri vseh dokaj redka izjema.

Presoja poznejših slovenskih prevodov Svetega pisma kaže, da so slovenski prevajalci Svetega pisma vse do danes s ponosom segali po starejših prevodih Svetega pisma. Pri njih niso našli samo posameznih dobrih rešitev za svoj prevod, ampak tudi in predvsem vzornike spoštljivega in odgovornega pristopa v iskanju ustreznih oblik za dragocene vsebine svetopisemskih besedil.

Ideal odličnosti v prevajanju Svetega pisma še najbolj dosega angleški standardni prevodi KJV, RV, RSV, NRSV, ki presenetljivo že približno 400 let dosledno sledijo v prvi vrsti dobrednevnemu prevajanju izvirnega besedišča in besednega reda, idiomov, sloga in retorike. Med slovenskimi prevodi se je doslej temu idealu najbolj približal zadnji prevod SPJ, ki je rezultat izrecnega prizadevanja odgovornega urednika Jožeta Krašovca, da je treba pri prevajanju upoštevati vse navedene postavke kakovostnega prevajanja Svetega pisma, še zlasti doslednost v prevajanju temeljnega teološkega besedišča, značilnega bibličnega sloga in vzvišenosti biblične retorike. Gre za prevod (SPJ), ki bo tudi prihodnjim rodovom zanesljiva osnova za interpretacijo Svetega pisma.

Okrajšave

BJ 2006. *La Bible de Jérusalem*. Nouvelle édition revue et corrigée. Paris: Les Éditions du Cerf.

ESV 2001. *The Holy Bible: English Standard Version*. Wheaton, IL: Crossway.

Greek NT 1975. *The Greek New Testament*. Uredili Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger in Allen Wikgren v sodelovanju z Institute for New Testament Textual Research, Münster/Westphalia. 3. izdaja. New York / London / Edinburgh / Amsterdam // Stuttgart: United Bible Societies.

KJV 2008. *King James Version with Apocrypha*. Oxford: Oxford University Press (Oxford World's Classics).

NIV 1996. *The New International Version with Study Notes and References, Concordance and Maps*. London / Sydney / Auckland: Hodder & Stoughton.

NRSV 1990. *The Holy Bible Containing the Old and New Testaments with the Apocryphal/ Deuterocanonical Books*. New Revised Standard Version. Catholic Edition. Nashville, TN: Thomas Nelson.

RSV 1973. *The Holy Bible: Revised Standard Version*. An Ecumenical edition. New York / Glasgow / London / Toronto / Sydney / Auckland: Collins.

RV 1885. *Revised Version of the Bible*. Oxford: Oxford University Press.

SPJ 2010. *Sveto pismo: Nova zaveza in Psalmi*. Jeruzalemska izdaja. Prevod Maksimilijan Matjaž, Miran Špelič et al. Ur. Jože Krašovec. Ljubljana: Založba Družina in Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani.

SSP 1996. *Sveto pismo Stare in Nove zaveze: Slovenski standardni prevod iz izvirnih jezikov*. Ur. Jože Krašovec. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.

TOB 1977. *Traduction oecuménique de la Bible. Nouveau Testament*. Paris: Les Éditions du Cerf.

Vg 1983. *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, adjuvantibus Bonifatio Fischer OSB, Iohanne Gribomont OSB, H. F. D. Sparks, W. Thiele, recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber OSB. Editio tertia emendata quam paravit Bonifatius Fischer OSB cum sociis H. I. Frede, Iohanne Gribomont OSB, H. F. D. Sparks, W. Thiele. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

Literatura

Anton BREZNIK, 1917: Literarna tradicija v »Evangelijih in listih«. *Dom in svet* 30, 170–174, 225–230, 279–284, 333–347.

Anton BREZNIK, VOGLAR, Dušan, 2014: Literarna tradicija v »Evangelijih in listih«. *Stati inu obstatu* 19/20, 383–393.

Jurij DALMATIN, 1584: *Biblia, tu je, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta / slovenski, tolmazhena, skuzi Juria Dalmatina = Bibel, das ist, die gantze heilige Schrifft: windisch*. – Gedruckt in ... Wittemberg: durch Hans Kraffts Erben. Bohoričica. Faksimilne izdaje München / Ljubljana (1968), Ljubljana v dveh izvedbah (1994).

John Mason HARDEN, 1921: *Dictionary of the Vulgate New Testament*. London, New York: Society of Promoting Christian Knowledge The Macmillan Co.

Jurij JAPELJ (Georgius Japel), Blaž KUMERDEJ (Blasius Kumerdey), ur., 1784–1786: *Svetu pismu noviga testamenta. Id est: Biblia sacra novi testamenti ... / in Slavo-Carniolicum idioma translata per Georgium Japel ... et Blasium Kumerdey ...* – Labaci: typis Joan. Frid. Eger.

Marko JESENŠEK, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. (Zora 90). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.

Marko JESENŠEK, 2008–2009: Trubarjeva in Küzmičeva različica slovenskega knjižnega jezika, *Slavistična revija* 56/4 in 57/1, 199–209.

Jože KRAŠOVEC, Majda MERŠE, in Hans ROTHE, 2006: *Matthäus-Evangelium (1555); Paulus, Römerbrief (1560); Paulus-Briefe (1561, 1567); Psalter (1566); Neues Testament (1581–1582) übersetzt von Primož Trubar; Jesus Sirach (1575); Pentateuch (1578); Proverbia (1580) übersetzt von Jurij Dalmatin*. Zv. 1; Kommentare. Zv. 2. (Biblia Slavica. Serie IV: Südslavische Bibeln; Band 3,2: Kommentare). Paderborn / Munich / Vienna / Zürich: Ferdinand Schöningh.

Števan KÜZMIČ, 1771: *Nouvi zákon ali Tetamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa / zdaj oprvics z grcskoga na sztari szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Küzmicsi Surdánszkom F.* – v Halli Saxonskoj.

Martin LUTHER, 1972: *Die gantze Heilige Schrifft Deudsch*. Wittenberg 1545. München: Rogner & Bernhard.

Vilko NOVAK, 2014: *Slovar stare knjižne prekmurščine* [Elektronski vir]. Izdajatelj Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <https://fran.si/137/slovar-stare-knjizne-prekmurscine>

Božidar RAIČ, 1868: Črtice o Prekmurcih in o njihovem govoru. *Národní koledar in letopis Matice Slovenske* 1/2, 53–76.

Božidar RAIČ, 1869: Prekmurski knjižniki pa knjige. *Letopis Matice Slovenske: za leto 1869*. Ur. E. H. Costa. Ljubljana: Matica Slovenska, 57–84.

Eland RYKEN, 2002: *The Word of God in English: Criteria for Excellence in Bible Translation*. Wheaton, IL: Crossway Books.

Jožef SMEJ, 2004: Nouvi zákon Števana Küzmiča (1771) v luči sodobnega ekumenizma. *Bogoslovni vestnik* 64/2, 331–342.

Karel ŠTREKELJ, 2012: *Zgodovina slovenskega slovstva I–II*. Ur. Matija Ogrin. Besedilo za izdajo pripravili in z opombami opremili člani uredniškega odbora Darko Dolinar et al. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. <https://doi.org/10.3986/9789612544317>

Primož TRUBAR, 1557: *Ta pervi deil tiga Noviga testamenta*. Tübingen.

Primož TRUBAR, 2017: *Ta evangeli svetiga Matevža 1555; Ta pervi deil tiga Noviga testamenta 1557*. Ur. Jonatan Vinkler. (Zbrana dela Primoža Trubarja 12). Ljubljana: Pedagoški inštitut.

Primož TRUBAR, 2018: *Ta drugi deil tiga Noviga testamenta 1560; Svetiga Paula ta dva listy h tim Corintariem inu ta h tim Galatariem 1561; Svetiga Paula lystuvi 1567*. Ur. Jonatan Vinkler. (Zbrana dela Primoža Trubarja 13). Ljubljana: Pedagoški inštitut.

DAS SEMANTISCHE FELD DER GÖTTLICHEN UND MENSCHLICHEN LIEBE IN KŪZMIČS ÜBERSETZUNG DES NEUEN TESTAMENTS (1771)

Zusammenfassung

Der Beitrag befasst sich mit dem semantischen Feld der Liebe in ausgewählten Texten aus der Kūzmičs Übersetzung des Neuen Testaments von 1771: das Gebot der Liebe als höchstes Gebot (Mt 22,34-40; Mk 12,28-34; Lk 10: 25-28); das Band der Liebe im Weinstock (Joh 15,1-17) und das Hohelied der Liebe (1 Kor 13). Der Vergleich der ausgewählten Texte erfolgt mit Bezug auf das griechische Original, die lateinische Vulgata, die Übersetzung von Trubar, die Bibel von Dalmatin, die Übersetzung von Japelj und die letzte slowenische Übersetzung des Neuen Testaments aus dem Jahr 2010 (Jerusalem). Verfolgt wird das Ziel, die Abhängigkeit der Kūzmičs Übersetzung vom griechischen Original, von der lateinischen Vulgata und von der prekmurischen Sprache seiner Zeit zu bestimmen.

Ergebnisse der vergleichenden Analyse weisen darauf hin, dass Kūzmič eine möglichst wörtliche Übersetzung des Neuen Testaments aus dem griechischen Original anstrebte, wobei er, ähnlich wie andere protestantische Autoren, u. a. Primož Trubar, ebenfalls die Vulgata berücksichtigte. Dies lässt sich anhand seiner übersetzerischen Entscheidungen an den Stellen nachvollziehen, an denen die Vulgata vom griechischen Original abweicht. Ein solches Beispiel ist z. B. die Übersetzung der Passage Mt 22, 34-40, in der Kūzmič am Anfang der Zeile 37 der Vulgata folgt, indem er den Namen Jesus hinzufügt, der sonst im Original nicht vorkommt. Auf der Grundlage einiger weniger verglichener Passagen lässt sich zwar nicht mit Sicherheit sagen, inwieweit sich Kūzmič auf die Vulgata verlassen hatte, es wird jedoch deutlich, dass sie als Instanz für einen soliden und authentischen Vergleich verstanden wurde und dass er etliche vom griechischen Original abweichende Vulgata-Übersetzungslösungen auch selbst akzeptiert hatte.

Eine Besonderheit der Übersetzung von Kūzmič stellt die spezifische Wahrnehmung des Begriffs Liebe dar; demnach ist Kūzmič wahrscheinlich der einzige slowenische und ausländische Bibelübersetzer, der dafür zwei verschiedene substantivische Ausdrücke verwendet: *lūbezen* und *lūbeznoft*. Eine solche Doppelheit findet sich weder im Original noch in den späteren Bibelübersetzungen. In der Vulgata kommen für Liebe zwar zwei Wörter vor, *caritas* und *dilexio*, jedoch nicht an denselben Stellen wie bei Kūzmič. Dies weist darauf hin, dass Kūzmič eine wortwörtliche Übersetzung des griechischen Originals nicht konsequent anstrebte. Ob bei Kūzmič die Wahl zwischen zwei Ausdrücken, die für sich genommen nicht genau dieselben Aspekte der Liebe benennen, aus seinem eigenen Antrieb erfolgte oder ob er von jemand anderem dazu veranlasst wurde, lässt sich nicht beantworten. Eine umfassende Analyse der ausgewählten Passagen des Neuen Testaments zur Begrifflichkeit der Liebe zeigt jedoch, dass die lateinische Übersetzung (Vulgata) den griechischen Originaltext größtenteils sehr genau wiedergibt. Daher kann nur eine umfangreichere und detailliertere vergleichende Untersuchung genauer zeigen, inwieweit die Kūzmič-Übersetzung aufgrund ihrer Abhängigkeit von der Vulgata vom griechischen Original abweicht und inwieweit sie sich darüber hinaus von anderen slowenischen und ausländischen Übersetzungen unterscheidet.

Semantično-pragmatični vidiki Dalmatinovega in Küzmičevega prevoda *Matejevega Evangelija*

Diana Košir

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijska ulica 1,
SI 6000 Koper, diana.kosir@zrs-kp.si

V prispevku primerjam dva svetopisemska prevoda, Dalmatinov S. Matteusha Evangelij (*Biblia*, 1584) in Küzmičev Evangeliom Szvétoga Mátaja (*Nouvi Zákon*, 1771). Dalmatin je prevajal iz nemščine, Küzmič pa po grškem izvirniku. Prevoda evangelija sem ob prevajalskih predlogah primerjalno analizirala na semantični in pragmatični jezikovni ravni. Večinoma gre za dobesedno prevajanje, posamezne razlike se pojavijo zaradi prevajalčeve želje po poenotenju jezikovne norme, razlagi posamezne leksike in ilustrativnosti biblijskega sporočila.

Ključne besede: sveto pismo, biblijski prevod, Jurij Dalmatin, Števan Küzmič, semantika in pragmatika

This paper compares two Bible translations, Dalmatin's S. Matteusha Evangelij (*Biblia*, 1584) and Küzmič's Evangeliom Szvétoga Mátaja (*Nouvi Zákon*, 1771). Dalmatin translated from German, while Küzmič did so from the original Greek text. The translations of the Gospel are analyzed together with the translation proposals on semantic and pragmatic-linguistic levels. For the most part, the translations are literal. Some differences that occur are due to the translators' desire to standardize the linguistic norm, or to their different interpretations of individual lexicons and illustrativeness of the Biblical message.

Keywords: Bible, Bible translation, Jurij Dalmatin, Števan Küzmič, semantics and pragmatics

Veselite in radujte se, kajti vaše plačilo v nebesih je veliko.
(SSP, 2006, Mt 5,12)

Uvod

Protestantska prevodna biblijska tradicija na Slovenskem je postavila temelje slovenskega knjižnega jezika in ga dvignila na raven razvitih evropskih jezikov. Teolog Jurij Dalmatin (1547–1589) je prvi v celoti prevedel *Biblijo* (Wittenberg, 1584), pri tem pa je kljub poznavanju grščine in hebrejščine v tedanji osrednje-slovenski knjižni jezik prevajal po Lutrovem nemškem prevodu (opirajoč se na Trubarjev prevod Nove zaveze; tudi Trubar je prevajal po latinskem in nemškem prevodu). Dve stoletji pozneje je novozavezni del *Svetega pisma* za Prekmurce kot prvi prevedel tudi pastor Števan Küzmič (1723–1779). *Nouvi Zákon* (1771)

je prvi prevod v slovenščino iz izvirnega bibličnega jezika *Nove zaveze*, tj. stare grščine, ob poznavanju madžarskih, kajkavskih in osrednjeslovenskih predlog. Z njim se je normiral prekmurski knjižni jezik in velja za pravo zakladnico prekmurske leksike in jezikovnih posebnosti (Jesenšek 2018: 92). Küzmič je prevedel tudi nekatera starozavezna besedila, ki jih je objavil v dodatku k *Novemu Zákonu* na petih straneh (*Ništere z-Sztaroga Zakona vo vzete Epistole*), a so ostale v rokopisu (Jesenšek 2018: 104). Poznal je protestantske svetopisemske prevode iz 16. stoletja in obstajajo domneve, da se je pri nekaterih jezikovnih vprašanjih oprl tudi na Dalmatinov prevod.

Kakšen je bil status slovenščine v Dalmatinovem in Küzmičevem času? Z vidika sociolingvistike je na osrednjeslovenski jezik 16. stoletja močno vplivala nemščina kot deželni jezik in latinščina kot cerkveni in kulturni jezik. V panonskem okolju s prekmurskimi Slovenci pa je bila slovenščina že utrjena kot sporazumevalni pokrajinski jezik, ob uradovalnem jeziku latinščini in madžarščini s statusom deželnega jezika, znotraj Cerkve pa je kajkavsko versko knjižno izročilo za slovenske vernike nadomeščalo primanjkljaj besedil v materinščini (Jesenšek 2022: 69).

Oba prevajalca *Biblije* sta v jezikovnem oziru zasledovala protestantsko načelo splošne razumljivosti. Dalmatin je imel trdno izhodišče v Trubarjevem prevodu *Novega testamenta*, ob tem se je opiral tudi na Bohoriča in delo drugih sodobnikov ter nenazadnje na komisijske revizije prevoda *Biblije*, kar je vplivalo na višjo in bolj poenoteno jezikovno normo z manj dvojnic in narečnih izrazov (Orel 2016: 391). Küzmič pa naj bi imel jezikovno osnovo v izgubljenem delu *Agenda Vandalica* in v obsežni *Martjanski pesmarici*. Jezik obeh ima za osnovo živo ljudsko govorico, pri čemer pa gre za preseganje narečnih značilnosti v besedju, skladnji in slogu z namenom zavestnega oblikovanja nadnarečne norme, rezultat katere je »urejen knjižni sestav« (Jesenšek 2022: 56). Z vidika statusa slovenščine kot cerkvenega jezika sta Dalmatin (za predhodnikom Trubarjem) in Küzmič s svojima svetopisemskima prevodoma postavila normo osrednjeslovenskemu oz. prekmurskemu knjižnemu jeziku in ju hkrati povzdignila na najvišjo družbeno raven (Jesenšek 2022: 66). Jesenšek ob primerjavi Trubarjevega in Küzmičevega svetopisemskega prevoda z vidika normiranja slovenskega knjižnega jezika ugotavlja, da sta oba presegla odvisnost od tujejezikovnih predlog in sta (zlasti skladenjsko) povsem neodvisna in izvirno slovenska (Jesenšek 2022: 69–70). Zanima me, ali se slednje odraža tudi na semantično-pragmatični ravni v izbranem evangeliju.

Metodologija

Obstajajo različne teorije prevajanja *Biblije*, ki navadno razlikujejo med dvema prevajalskima strategijama oz. stiloma: dobesednim (angl. *literal*, »word-for-word«, *formal equivalence*, *form-oriented*) in svobodnim prevajanjem (angl. *idiomatic*, »sense-for-sense«, *dynamic equivalence*, *content-oriented*) (Ožbot 2006: 24, Greenstein 2020: 86–88).

Prevajalci *Biblije*, ki zagovarjajo dobesedni način, ga argumentirajo tudi z ohranitvijo stila (ponavljanje, aluzija), svobodni prevajalski stil pa je usmerjen na semantične odtenke in isto besedo v izvirnem jeziku prevaja upoštevajoč vsebino in pomen (npr. hebr. *bayit* se angl. dobesedno prevaja kot *house* (in ima vsaj tri različne pomena) oz. dinamično kot *family*, *temple*, *palace*, *dynasty* (Greenstein 2020: 87)).

Pri opazovanju prevajalske »strategije« pri Dalmatinu in Küzmiču imam pred seboj obe prevajalski predlogi (Luther 1535; grški izvirnik, izdaja 1881), s tem da bom Dalmatinov prevod vzporejala še s Trubarjevim, ob tem pa bom sledila še slovenskemu standardnemu prevodu (SSP 2006).

V izbranem Dalmatinovem in Küzmičevem gradivu me zanimata semantična in pragmatična raven, pri čemer bo poudarek na leksiki, obliko-skladenjskih izraznih sredstvih in naklonskosti kot prvinah v vlogi modifikacije intenzitete jezika (Mikolič 2020). V okviru semantične analize se bom ukvarjala s pomen-sko razlikovalno leksiko, npr. z dvojnično rabo in frekvenco rabe dvojnic pri posameznem prevajalcu glede na sočasno knjižnojezikovno izročilo, pri čemer se bom oprla na zgodovinske jezikovne vire, kot sta slovarja *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (Ahačič idr. 2011, 2014) in *Slovar stare knjižne prekmurščine* (Novak 2006, 2014), pa tudi *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (Barac-Grum idr. 1984). Z vidika jezikovne pragmatike pa bom opazovala naklonskost (modalnost) jezika, ki se kaže skozi rabo naklonskih glagolov in drugih jezikovnih sredstev v naklonski vlogi, ki modificirajo intenziteto zapisanega besedila in preko katerih se najočitneje uresničuje odnos pisca do ubesedene predmetnosti oz. do naslovnika (Mikolič 2020). Kljub pričakovani zvestobi prevajalski predlogi oz. izvirniku bom pozorna na mesta, ki bi lahko kazala na prevajalčev svoboden poseg v besedilo z jezikovno izbiro, ki v besedilu učinkuje kot krepitev oz. šibitev sporočila. Pozorna bom na rabo t. i. besednih krepilcev in šibilcev intenzitete in z vidika intenzitete notranje modificiranih ter priložnostno modificiranih besed. V vlogi besednih krepilcev ali šibilcev so medmeti, (stopnjevani) naklonski glagoli in drugi naklonski izrazi, performativi, glagoli rekanja, mišljenja in psihičnih stanj, členki in členkovni izrazi, (stopnjevani) prislovi in prislovni izrazi, (stopnjevani) pridevniki, nekateri samostalniki in samostalniški ter pridevniški zaimki. V vlogi krepitve

intenzitete so lahko kot priložnostno modificirano besedišče tudi pomenski prenos (metafore, metonimije), okrasni pridevki in druga pesniška sredstva (tropi) na višji skladenjski ravnini, ki kažejo na vrednotenjsko razmerje sporočevalca do upovedene predmetnosti ali/in naslovnika (Mikolič 2020: 56–57, 60–61).

Semantično-pragmatična analiza svetopisemskih prevodov

Začnem lahko s splošno priznano ugotovitvijo, da pri obeh prevajalcih v besedilu najdemo pomenske dvojnice. Zanima me, ali gre pri podvajanju besedišča za težnjo po normiranju jezika (v knjižnojezikovnem izročilu prevladujoč domač / tuj izraz oz. vpliv narečnega jezika), je prevajalska izbira odraz približevanja oz. odmikanja od prevajalske predloge in v primeru slednjega, ali lahko z vidika jezikovne pragmatike opazujem odmike od predloge kot mesta, kjer se prevajalec čustveno razodeva (kaže odnos do upovedene predmetnosti, tj. biblijskega izročila, ali do naslovnika) oz. želi namerno učinkovati na naslovnika.

Besedje

(1) V evangeliju se devetkrat pojavi beseda *glas* oz. njena sopomenka.

Preglednica 1: Pojavitve leksema *glas* in njegovih sopomenk v izvirnikih in prevodih.

	Dalmatin, <i>Biblia</i> , 1584 (iz nemške predloge)	Küzmič, <i>Nouvi Zákon</i> , 1771 (iz grškega izvirnika)
Mt 2,18	Na Gorrah še je enu krizhanje flifhalu (nem. ein Geschrei 'krik, kričanje, hrup'; Trubar: <i>šhtima</i>)	Gláfz je vRámi šzilfani (gr. φωνή 'glas, zvok, hrup')
Mt 3,3	Ena šhtima eniga Predigarja je v'Pufzhavi (nem. eine Stimme 'glas, zvok'; Trubar: <i>ena vpyeča šhtima</i>)	Gláfz kricsécsega vu pűfcsávi (gr. φωνή 'glas, zvok, hrup')
Mt 3,17	ena šhtima is Nebes doli (nem. eine Stimme 'glas, zvok'; Trubar: <i>ena šhtima od nebes</i>)	gláfz znebéfz (gr. φωνή 'glas, zvok, hrup')
Mt 4,24	Inu od njega je glas fhál po vfej Syrerlki desheli (nem. Gerücht 'glas, govorica'; Trubar: <i>nega ime</i>)	I vö je zifao gláfz nyegov vu vfzo Sirio (gr. ἄκοή 'glas, vest, govorica')

	Dalmatin, <i>Biblia</i>, 1584 (iz nemške predloge)	Küzmič, <i>Nouvi Zákon</i>, 1771 (iz grškega izvirnika)
Mt 9,26	Inu leta glas fe je resglafsil po vfej teifti desheli. (nem. Gerücht 'glas, govorica'; Trubar: <i>ta glafs</i>)	I vö je razifão té gláfz po vfzoy onoj zemli. (gr. φήμη 'glas, govorica, vest, sloves')
Mt 14,1	V Témiftim zhaľsu je glas od Iesufa priľhál pred Erodeshä Tetrarha. (nem. Gerücht 'glas, govorica'; Trubar: <i>ta glafs</i>)	Vu onom vrejmeni csüo je Herodes Strták gláfz od Jezufa. (gr. ἄκοή 'glas, vest, govorica')
Mt 17,5	Inu pole, ena fhtima is oblaka je djala: Leta je moj lubesnivi Syn ... (nem. eine Stimme 'glas, zvok'; Trubar: <i>ena fhtima od nebes</i>)	i ovo gláfz zobláka erkoucsi: ete je moj ľübléni Szin ... (gr. φωνή 'glas, zvok, hrup')
Mt 24,6	Vy bote ľlľfhali vojľkovanje, inu glas od vojľkovanja ... (nem. Geschrei 'kričanje'; Trubar: <i>glafsue</i>)	Bodete pa csüli boje i bojouv gláfzi (gr. ἄκοὺς πολέμων 'vesti o vojnah')
Mt 25,6	Ob polnozhi pak je en fhraj vľtal (nem. Geschrei 'kričanje'; Trubar: <i>en fhrai</i>)	Opou noucsi je pa kricsanye poľztanolo (gr. κραυγή 'kričanje, hrup, jok')

Iz izpisanih primerov vidimo, da se v izvirnem grškem besedilu *Nove zaveze* v evangeliju po Mateju (gr. *κατα Μαθαίον*) za besedo, ki v širšem smislu pomeni zvočno, glasovno sporočilo oz. dejanje, pojavijo štirje izrazi: *φωνή* (= glas, zvok, hrup), *φήμη* (= glas, govorica, sloves; vest, informacija, ki se širi med ljudmi), *ἄκοή* in njena oblika *ἄκοὺς* (= glas, vest, govorica) in *κραυγή* (= kričanje, hrup, jok).

Beseda *φωνή* je v nemškem prevodu v treh primerih, ko gre za oglašanje Boga z nebes oz. glas preroka v puščavi (ki je Božji sel), prevedena kot *eine Stimme*, pri Dalmatinu (in Trubarju) pa *ena fhtima*. V primeru, ko se beseda nanaša na trpeče zvoke, krike ob poboju otrok (Mt 2,18), oz. na radostne vzklike ob prihodu ženina (Mt 25,6), je v nemškem prevodu rabljen izraz *ein Geschrei* (= hrup, krik, kričanje), ki še natančneje, ekspresivno označi naravo hrupa. S to besedo je Luther prevedel tudi glasove, ki pričajo o vojni. Dalmatin v prvem primeru uporabi izraz *enu krizhanje* (odmik od Trubarja), v drugem nemški kalk *en fhraj*, v tretjem, ko gre za novice o vojni, pa *glas* (pri Trubarju mn. *glafsue*). Raba nemških kalkov *šraj* in *štima* pri piscih 16. stoletja potrjuje njihovo razširjenost v rabi tudi ob domačih ustreznica, ob tem da je *glas* pri Dalmatinu rabljen v kontekstu, ko pomeni 'novico, vest, govorico, sloves' (v gr. izvirniku sta to izraza *φήμη* in *ἄκοή*, v nemščino prevedena z *Gerücht*).

Küzmič je v osmih primerih uporabil besedo *gláfz* kljub drugačnemu izvirniku, ki jo je, kot kaže, razumel kot primerno za vse omenjene kontekste rabe in hkrati dovolj privzdignjeno, ob upoštevanju tega, da se sicer v *Nouvem Zákonu* (1771) pojavita tudi izraza *gucs* in *gúcsanye* za govorjenje (prim. za *nyidva vífzokoga gucsa i pífzanya volo*) in z vsaj eno pojavitvijo celo kalk *ftima* (prim. *Eti edno ftimo májo*); v zadnjem primeru (Mt 25,6) pa se prevaja skladno z izvirnikom kot *kricsanye*.

Dalmatin se je v vseh primerih držal nemške predloge (prevajal je bodisi s kalkom bodisi z domačim izrazom glas, upoštevajoč kontekst), nekaj več svobode pa je pri prevodu nem. *Geschrei*, kjer gre tudi za tri različne kontekste, ki jih je Dalmatin prepoznal: ekspresivni pomen izraza *kričanje* (odmik od Trubarjevega bolj nevtralnega: *štima*) nasproti kalku *šraj* in domačemu izrazu *glas* (v pomenu poročila o vojnah).

(2) Biblijska terminologija in nemški vpliv

Pri obeh prevajalcih najdemo za krščanske termine, ki v domačem narečnem jeziku zaradi specifične biblijske rabe niso obstajali, nemške jezikovne izposojenke. Tako denimo za poimenovanje verskih skupnosti, kot so farizeji (nem. *Phariseer*) in saduceji (nem. *Saduceer*), beremo *veliku Fariseerjeu inu Sadduceerjeu* (JD, 1584) in *vnouge zfarizeufov i zSzadduczeufov* (ŠK, 1771). V 16. stoletju so se v procesu jezikovne izposoje pri pislih oblikovale številne različice, npr. *farizear*, *farizeer*, *farizej*, *farizejer*, *farizer*, *farizeus* in *saducear*, *saduceer*, *saducei*, *saducej*, *saducejer*, *saducer* in nadalje iz njih nastale tvorjenke (Legan Ravnika 2012: 140–141). Med prekmurskimi starimi besedili le pri Küzmiču najdemo izraza *farizéuš* in *saducéuš* (tudi kajkavsko -> *farizeuš*, *farizeuš*). Različne variante prevzetih izrazov kažejo na neustaljenost norme in še močan narečni vpliv.

Prevajalci so lažje prevedli izraze, ki so bili ustaljeni v vsakdanji govorici. Sem sodijo na primer poimenovanja oseb v različnih sorodstvenih razmerjih.

(3) Poimenovanja za sorodstvena razmerja

Sakaj jeft fim prífhàl **Zhloveka** resdvojiti supèr svojga **Ozheta**, inu Hzher supèr svojo Mater, inu ***Nevefto** supèr svojo ***Tafzho**, inu tiga Zhloveka sovrashniki bodo njegova laftna **dru-shina**. (JD, *Biblia*, 1584, Mt 10,35–36)

Ár fizam prífao odlocsávat **csloveka**, *tou je, fziná* prouti **ocsi** fzvojemi, i csér prouti materi fzvojoj, i **fzneho** prouti **fzvekrvi** fzvojoj. I nepriátelje csloveka bodo ti **dományi** nyegovi. (ŠK, *Nouvi Zákon*, 1771, Mt 10,35–36)

Dalmatin je sledil predlogi (nem. *den Menschen*) in je zapisal besedo *Zhlovek* v pomenu 'potomec, sin', prav tako Küzmič, pri katerem pa na tem mestu stoji deiktični izraz (podčrtano), ki se nanaša na predhodni leksem in uvaja njegovo

pojasnilo (*tou je, fziná*). Gre za Küzmičevo prosto odločitev in pragmatični »poseg« v besedilo, kjer se je prevajalec odločil bralcem pojasniti pomen besede v danem kontekstu. Za množinsko obliko, ki pomeni 'potomce', pri Dalmatinu zasledimo tudi *otroci* in *Boshji otroci*, pri Küzmiču pa *otroczi* ali moško obliko *fzinovje* oz. *Bo'zi fzinovje*.

V pomenu 'snaha' se pri piscih 16. stoletja rabi izraz *nevesta* (pri Trubarju tudi *sneha*), ki v tem pomenu še danes ostaja v rabi npr. v primorski narečni skupini (Škofic 2011). V starem prekmurskem besedju obstajata dve alomorfni različici s pomenom 'snaha', tj. *snéha* ali *snéja*, v *Nouvem Zákonu* se pojavlja *fzneha*; danes v Prekmurju v rabi ostaja *sneja*, v vzhodnoštajerskem govoru pa *sneha* ob *snaha* (Škofic 2011).

V odnosu sinove neveste do njegove matere prav tako opazimo različna poimenovanja. Pri Dalmatinu je ustaljen izraz *Tafzha*, pri Küzmiču pa *fzvekrva* (ob sopomenski ustreznici *punicza*; v starem prekmurskem besedju se razen pri njem rabi *punica*). Izraz *svekrva* se danes sliši ob hrvaški meji (v Istri, Beli krajini in Prekmurju, kjer sicer prevladuje v rabi *punica*, ta pa se pojavi samo še v Beli krajini (Škofic 2011)). Oba izraza najdemo tudi v kajkavščini.

Zanimiva je še primerjava med samostalnikom *drushina* pri Dalmatinu in posamostaljenim pridevnikom *dományi* pri Küzmiču, pri čemer v stari prekmurščini obstaja tudi beseda *drūžina* v pomenu 'služabniki, služinčad'.

(4) Širjenje domačega besedišča z narečnimi prvinami

Preglednica 2: Pojavitve leksema streha in njene sopomenske različice.

	Dalmatin, Biblia, 1584 (iz nemške predloge)	Küzmič, Nouvi Zákon, 1771 (iz grškega izvirnika)
Mt 8,8	GOSPVD. Ieft nefim vrejden, de ti grefh pod mojo ftrého ... (nem. Dach 'streha'; Trubar: pod muio ftreiho)	Gofzpodne, nej fzam vrejden; ka bi pod mojo fztreho fou ... (gr. στέγη 'streha, krov')
Mt 10,27	Kar jeft vam pravim v'temmi, tu vy pravite na fvitlobi, inu kar vy na uhu flifhite, tu predigujete na Strehab . (nem. Dächern)	Ka vám velim vu kmiczi, tou ví pravte vu fzvetlofzti: i ka vu vūhou csūjete; prejdgajte na hi'znom pokriví . (gr. δωμάτων 'streha, vrh hiše z ravno streho')
Mt 24,17	Inu kateri je na Strèhi , ta nehodi doli, de bi kejkej is fvoje hifhe nefšèl (nem. Dach)	Kí je <i>pa</i> na hi'znom pokriví doli naj nejde; ka bi kaj vzéo zhi'ze fzvoje. (gr. δώματος 'streha, vrh hiše z ravno streho')

Pri Dalmatinu (in piscih 16. stol.) je ustaljena raba leksema *Streha*, pri Kūzmiču pa se v tem pomenu pojavljata izraza *ŷtreha* ali *hi'zni pokriv* (pridevnik *hižni* tudi v kajkavskem narečju).

V izvirnem grškem besedilu Matejevega evangelija se v povezavi s streho pojavita dva izraza, *στέγη* (= streha) in oblike besede *δῶμα* (= streha, zgornji del hiše), pri čemer gre v prvem pomenu lahko za metonimičen pomenski prenos (streha za hišo), v drugem in tretjem pa za dejanski pomen. Luther in po njem Dalmatin v svojih prevodih uporabita enoten izraz nem. *Dach* oz. slov. *ŷtréha*, ki je ustaljen v rabi piscev 16. stoletja, Kūzmič pa sledi izvirniku in obliko besede *στέγη* prevede kot *ŷtreha*, *δῶμα* pa kot *hi'zni pokriv*. Sicer se v *Nouvem Zákonu* (1771) sopomensko rabita obe varianti, kar bi lahko kazalo na narečni vpliv sosednje kajkavščine.

Oblikoslovno-skladenjska ravnina

(1) Modalna glagola *imeti* in *hoteti* v zvezi z nedoločnikom

Pri Dalmatinu se (različno od Trubarja) poleg velelnika v enaki funkciji pogosto rabi sopomenska zveza pomožnega glagola *imeti* in nedoločnika, kot kaže spodnji zgled. Merše (2009: 64) ob primerjavi z Luthrovim prevodom ugotavlja, da je ta opisna skladenjska izrazna različica velelnega naklona kalkirana in je bila kasneje opuščena. Pri Kūzmiču na tem mestu stoji velelnik.

Ti **imafh** Boga tvojga GOSPVDA **moliti**, inu njemu ŷamimu **flushiti**. (JD, 1584, Mt 4,10)

Gofŷpodnoga Bogá tvojega **moli** i nyemi ŷzamomi **fzlü'zi**. (ŠK, 1771, Mt 4,10)

Primeri z glagolom *hoteti*.

(a)

GOSPVDA, aku **hozhefh**, taku ti mene dobru morefh ozhiŷtiti. Inu Iesus je ŷtegnil fvojo roko, ŷe ga je doteknil, inu je djal: leŷt **hozhem**, bodi ozhiŷzhen. Inu sdajci je on zhiŷt poŷtal od fvoih Gob. (JD, 1584, Mt 8,2–3)

Gofŷpodne, csi **fcsés**, mores me ocsifŷtiti. I vö vtégnovŷi rokou, dotekno fze ga je Jezus, erkoucsi: **ŷcsém** ocsifŷti fze. I preczi je ocsifcsena goba nyegova. (ŠK, 1771)

(b)

HERR, mein Knecht liegt zu Hause und ist gichtbrüchig und hat große Qual. Jesus sprach zu ihm: Ich **will kommen** und ihn gesund machen. (1535, Mt 8,6–7)

GOSPVDA, moj Slushabnik leŷhy doma od Boshjiga ŷhlaka vdarjen, inu ima velike beteshe. Iesus je rekál k'njemu: Ieŷt **hozhem priti** inu njega **osdraviti**. (JD, 1584)

Gofŷpodne, fzlüga moj le'zi vhi'zi mojoj 'zlakom vdárjeni, i jáko fze mantrá. I velí nyemi Jezus: jaŷz **bom fou**, i **zvrácsim** ga. (ŠK, 1771)

(c)

Und er sprach zu ihnen: **Folget** mir nach; ich **will** euch zu Menschenfischern **machen!** (1535, Mt 4,19)

Inu on je k'nyma rekal: **Hodita** sa mano, inu jeft **hozhem** vaju **fturiti**, de bota Ribizha téh zhlovékou. (JD, 1584)

I velí nyima: **nafzledüjta** me, i **vcfinim** váj lüdi ríbicsa. (ŠK, 1771)

V prvem primeru se pri Dalmatinu in Küzmiču pojavi oblika glagola *hoteti* v svojem osnovnem pomenu. V drugem in tretjem primeru pri Dalmatinu (in tudi Trubarju pred njim) opazimo rabo modalnega glagola *hoteti* v zvezi z nedoločnikom v pomenu prihodnjega dejanja. V Luthrovem prevodu je v vseh treh primerih rabljena oblika glagola nem. *wollen* (pomeni 'želeči', 'hoteti', v tretjem kontekstu izraža namero), kar kaže na to, da gre tudi tu za nemški kalk. Na teh mestih Küzmič uporabi opisni prihodnjih (*bom fou*) oz. sedanjik v funkciji prihodnjika (*vcfinim, zvrácsim*).

Dalmatin za izražanje zapovedi oz. prepovedi poleg (zanikanega) velelnika rabi zvezo *imeti* + nedoločnik najpogosteje v 2. osebi ed./mn. Takšno nagovarjanje je zelo neposredno in z vidika intenzitete okrepi sporočilo, hkrati izraža poudarjeno mero nujnosti dejanja (*imaš = moraš* storiti). Prihodnost je neenotno izražena bodisi z opisnim prihodnjikom, dovršnim sedanjikom v funkciji prihodnjika ali zvezo *hoteti* + nedoločnik. Raba naklonskega glagola v zvezi z nedoločnikom namesto drugih dveh oblik je večpomenska, saj prihodnjemu dejanju doda človeški faktor, ki kaže na notranjo motivacijo, voljo in željo osebká, da dejanje uresniči (pragmatična funkcija). Tudi Merše (2009: 53–54) o obeh prikazanih nedoločniških zvezah meni, da gre pogosto za premišljeno odločeno rabo, prednost zveze naklonskega glagola z nedoločnikom pa je prav njena dvonamenskost.

(2) Stalnost besednih zvez in biblijski frazem

Za biblijski slog so značilne stalne besedne zveze oz. frazemi. Posebej stavčni frazemi, ki že z vidika ustaljenosti in ponavljanja ustvarjajo močno sporočilo (ponavljanje kot »mantra« z učinkom večje zapomnljivosti), kot takšni delujejo v smeri krepitve intenzitete jezika, ekspresivnost posameznih sestavin znotraj frazema pri tem lahko dodatno pomensko okrepi sporočilo. Takšen je biblijski frazem »(tam) bo jok in škripanje z zobmi«, ki se samo v Matejevem evangeliju pojavi šestkrat (v celotni Bibliji pa osemkrat).¹

V izvirniku se frazem glasi *ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων* in tudi v Lutrovem prevodu ima stalno obliko *da wird sein Heulen*

¹ Na mestih Mt 8,12; Mt 13,42; Mt 13,50; Mt 22,13; Mt 24,51; Mt 25,30.

und Zähneklappen. Dalmatin nima stalnosti besedne zveze, ki se realizira v več različicah: *ondi bo jokanje inu fhkripanje sob*, *ondi bo jokanje inu klep(e)tanje sob* in *ondi bode jok inu klepetanje téh sob* (med pisci v 16. stoletju sicer v rabi prevladuje izraz *škripanje* pred besedo *klep(e)tanje*, ki je nemški kalk). Pri Kūzmiču se na opazovanih mestih dosledno pojavi frazem *tam bode joukanye i zobno skrípanye*, pri čemer se v besedotvornem oziru, s pridevniško tvorbo *zobno*, ki stoji v vlogi levega osebkovega prilastka, odmakne od izvirne predloge (pridevnik najdemo še v delu Mikloša Kūzmiča iz l. 1783).

Izrazi intenzitete

(1) Pomenske šibitve sporočila

Razlika se pojavi v ubeseditvi nekaterih sporočil, napovedi, ki z moralno-etičnega vidika delujejo kruto ali celo krvoločno. V izvirniku piše:

παράδωσει δὲ ἀδελφὸς ἀδελφὸν εἰς θάνατον καὶ πατήρ τέκνον, καὶ ἐπαναστήσονται τέκνα ἐπὶ γονέας **καὶ θανατώσουσιν αὐτούς**. (Mt 10,21)

Označeni del v grščini pomeni »in jih bodo ubili«. Kūzmič sledi predlogi in prevede kot:

Dá pa brat brata na fzmrt, i ocza fziná: i prouti fztáno fzinovje roditelom *fzvojm*, i **vmoríjo je**. (ŠK, 1771, Mt 10,21)

Prevod v nemščino pa se glasi: »... und **ihnen zum Tode helfen**.« (Luther 1535), kar bi pomenilo »in jim bodo pomagali k smrti«. Pri Luthru se torej z vidika intenzitete pojavi šibitev, ko je ekspliciten glagol zamenjan s formulacijo s pomožnim glagolom *pomagati* (nem. *helfen*), ki delovalniku odvzame negativni naboje, saj v svojem prvotnem pomenu nosi pozitivno konotacijo. Luthru sledi Dalmatin (kot tudi Trubar), pri katerem beremo:

Onu bo pak en Brat drusiga v'fmèrt isdajal, inu Ozha Synu, inu Otroci bodo gori vftajali supàr fvoje Staril'he, inu **nym k'fmèrti pomagali**. (JD, 1584, Mt 10,21)

Posrednost opazimo tudi v SSP (2006), kjer beremo: »Otroci bodo vstajali zoper starše in jih izročali v smrt.«

(2) Akumulacija kot stilistično in pragmatično sredstvo

Za značilno obložen biblijski slog je značilno kopičenje oz. akumulacija besednih prvin, ki od biblijskega prevajalca zahteva jezikovno dovolj bogato besedišče. Poglejmo si označene pomensko sorodne izraze v predlogah in prevodih.

Grški izvirnik:

φωνή ἐν Ῥαμὰ ἠκούσθη, **κλαυθμὸς καὶ ὀδυνὴ μεγάλη**. Ῥαχὴλ κλαίουσα τὰ τέκνα αὐτῆς, καὶ οὐκ ἤθελεν παρακληθῆναι, ὅτι οὐκ εἰσίν. (Mt 2,18)

V Lutrovem prevodu zveni tako:

Auf dem Gebirge hat man **ein Geschrei** gehört, **viel Klagens, Weinens und Heulens**; Rahel beweinte ihre Kinder und wollte sich nicht trösten lassen, denn es war aus mit ihnen. (1535, Mt 2,18)

V izvirniku se je torej slišal 'glas', 'jok in veliko žalovanje', kar je v nemščini pomensko razširjeno na 'kričanje', 'veliko tarnanje, jok in hlipanje', kar ustvari še slikovitejši izraz globoke žalosti in trpljenja. Dalmatin je sledil nemški predlogi in se odmaknil od Trubarjevega prevoda z izvirnimi glagolniki:

Na Gorrah se je **enu krizhanje** flifhalu, **veliku klagovanja, plakanja inu jokanja**: Rahel se je plakala po fvoih Otrocih, inu se nej hotela puftiti trofhtati, sakaj nyh nej. (1584, Mt 2,18)

Med naštetimi glagolniki se pojavita ekspresivna izraza *krizhanje* in *klagovanja*, ki je kalk iz nem. *Klage* 'tarnanje, tožba' in je bil pri piscih 16. stoletja od vseh ostalih treh navedenih domačih izrazov najpogosteje rabljen. Prislov *veliku* enako kot v nemščini stoji pred naštevanjem in krepi pomen vseh treh besed.

Küzmič pa je biblično vrstico prevedel tako:

Gláfz je vRámi fzlifani, **placs i jocs i czvil vnougi**. Rachel je joukala fzvoje Sziní, i nej fze je fteila obefzeliti *záto*; kaj ji je nej bilou. (1771, Mt 2,18)

Küzmič pri naštevanju v prvi povedi ni sledil grškemu izvirniku, pač pa je razširil besedišče ob ponovljenem prirednem vezniku 'in'. Za razliko od Dalmatina Küzmič prevaja s samostalniki (čeprav v celotnem prevodu najdemo tudi glagolnike, npr. *joukanye*, pri drugih prekmurskih piscih v njegovem času tudi *plakanye*). Ob sopomenkah *placs* in *jocs* (v rabi sta prisotni tudi pri drugih piscih) se pa le pri njem in zgolj na tem mestu pojavi še ekspresivni izraz *czvil* (= stok). Na koncu naštevanja stoji pridevnik *vnougi* (= mnog, številen), ki nastopa v vlogi desnega osebkovega prilastka (enaka skladnja v izvirniku).

V navedenem primeru sta z vidika intenzitete oba prevajalca okrepila sporočilo z naštevanjem izrazov, povezanih s trpljenjem, Küzmič se je pri tem celo odmaknil od prevajalske predloge, oba pa sta to storila tako, da sta širila domače besedišče s tujejezičnimi oz. narečnimi vplivi, da bi ohranila čustveno izraznost sporočila.

Navajam še en primer akumulacije, kjer pa opazimo nekoliko več prevajalčeve svobode. Citat »Veselite in radujte se, kajti vaše plačilo v nebesih je veliko.« (SSP, 2006, Mt 5,12) se v izvirniku glasi:

χαίρετε καὶ ἀγαλλιᾶσθε, ὅτι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

Küzmič je s ponovitvijo sopomenskega glagola v imperativu ostal zvest izvirniku:

Radujte fze ino fze vefzélte: kaj je vas nájem veliki vu nebéfzaj. (1771, Mt 5,12)

V Lutrovem prevodu podobno zveni tako:

Seid fröhlich und getrost; es wird euch im Himmel wohl belohnt werden. (1535, Mt 5,12)

Pri Dalmatinu (in pred njim Trubarju) opazimo svobodni odmik od predloge:

Bodite veffeli, inu od veffelá gori fkakajte: Sakaj vafh lon je velik v'Nebefsih. (1584, Mt 5,12)

V prevodu gre za stopnjevanje od glagola stanja do dinamičnega glagolskega dejanja, ki je razpoložensko označeno v prislovnem določilu. Z vidika intenzitete izstopa Dalmatinov prevod, ki je tokrat opravljen bolj »po duhu«. Kljub temu, da ne gre za slogovno najbolj prefinjeno rešitev, je verjetno zaradi ilustrativnosti in ekspresivnosti izraza ta imel močan učinek na naslovnik.

Zaključek

Biblijsko leksiko sem opazovala primerjalno z grškim izvirnikom pri Küzmiču (1771) in glede na Lutrov nemški prevod pri Dalmatinu (1584). Ugotavljala sem, v kolikšni meri sta se prevajalca dosledno držala predloge, koliko sta od nje svobodno odstopala in s kakšnim namenom oz. učinkom. Besedje sem opazovala predvsem na semantično-pragmatični jezikovni ravni.

Na primeru realizacije večpomenske besede *glas* sem ugotovila, da se je Küzmič v vseh primerih razen enega odločil za enoten domač izraz *glas*, s čimer se je zavoljo poenotene norme (nemški kalk *šraj* se v celotnem *Nuovem Zákonu* uporabi le enkrat) odmaknil od izvirnika, Dalmatin pa je sledil nemškemu prevodu in dosledno prevajal s kalkom (*šraj*, *štima*), od predloge pa se je odmaknil pri besedi *Geschrei*, ki jo je prevedel na tri različne načine glede na različen kontekst. Ob tem je domač izraz *glas* rabil v ožjem pomenu (vest, govorica). Küzmičevo poenotenje kaže tudi na postopne premike v razvoju jezika skoraj dve stoletji za Dalmatinom.

Z vidika oblikovanja norme pri Küzmiču najdemo širjenje domačega besedišča z narečnimi prvinami (*hižni pokriv, punica*), vidno pa je odpravljanje nepotrebnih nemških kalkov, tistih, za katere obstoji domača ustreznica (*šraj, kričanje*), nekatere dvojnice in posamična redka besedna raba pa se v tedanji knjižnojezikovni prekmurski normi ni prijela (*svekrva, cvil*).

Skladnjo sem opazovala v okviru večbesednih retoričnih sredstev (tropov, figur), kot sta akumulacija in frazem. Na podlagi primera stavčnega frazema ugotavljam zanimivo razliko: kljub temu da ima frazem v izvirniku in nemškem prevodu stalno obliko, se pri Dalmatinu pojavijo različne variante (domač izraz/nemški kalk), pri Küzmiču pa je oblika poenotena. Lahko je to odraz doslednega prevajanja in težnje po normiranju jezika, primer pa le navaja na misel, da se je v dvestoletnem časovnem razmiku počasi oblikovalo tudi zavedanje o slogovnem učinku ustaljenih besednih zvez – kar pa bi potrdila šele analiza celotnega gradiva.

V Dalmatinovem in Küzmičevem prevodu sem našla še nekatera druga mesta, ki se z vidika jezikovne pragmatike zdijo posebej zanimiva. V enem primeru se Küzmič odmakne od izvirnega besedila z vpeljavo deikta (*tou je*), s katerim vpelje razlago besede; na mestu, kjer bi bilo lahko biblijsko sporočilo občutljivo, posledično pa za naslovnika težje sprejemljivo, se v nekaterih prevodih pojavi šibitev (Luter, po njem tudi Trubar in Dalmatin, ne pa tudi Küzmič); zadnji ilustrativni primer pa je Dalmatinov prevod »po duhu«, ki sicer doseže željeni ekspresivni učinek, a se zaradi slogovne okorelosti ni ohranil.

Na podlagi analiziranega gradiva ugotavljam, da sta oba slovenska prevajalca *Biblije*, Jurij Dalmatin in Števan Küzmič, v veliki meri prevajala dobesedno, pri čemer sta skušala poustvariti izviren biblijski slog. Sta si pa mestoma dovolila manjše odmike od prevajalskih predlog, kar se je zgodilo zaradi oblikovanja enotne (nadnarečne) jezikovne norme, ki bo temeljila na živi govorici, bo brez nepotrebnih kalkov in ljudem razumljiva, ali zaradi razlage posamezne leksike, večje živosti in ilustrativnosti biblijskega sporočila.

Literatura

Kozma AHAČIČ idr., 2011: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Vida BARAC-GRUM idr., 1984: *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Jurij DALMATIN, 1584: *Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta*. Wittenberg: durch Hans Kraffts Erben.

Anton DOKLER, 2015: *Grško-slovenski slovar* [Elektronski vir] / popravki Matej Hriberšek [et al.]. Kamnik: Amebis; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. <http://www.termianet.net/slovarji/6/grsko-slovenski-slovar>

Edward L. GREENSTEIN, 2020: *Essays on Biblical Method and Translation*. Providence: Brown Judaic Studies. <https://doi.org/10.2307/j.ctvzpv5k8>

Marko JESENŠEK, 2018: *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. (Zora 129). Maribor: Univerzitetna založba Univerze.

Marko JESENŠEK, 2022 [2013]: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.

Števan KÜZMIČ, 1771: *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa / zdaj oprvics z greskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Küzmiczi Surdánsszkom F*. V Halli Saxonskoj.

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2012: Značilnosti sprejemanja besed iz nemščine v knjižno slovenščino 16. stoletja. *Jezikoslovni zapiski* 18/2, 131–148.

Martin LUTHER, 1535: *Biblia, das ist, die gantze Heilige Schrifft deudsch*. Wittenberg: Hans Lufft. <https://archive.org/details/lutherbibel1535>

Majda MERŠE, 2009: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja: razprave o oblikoslovju, besedotvorju, glasoslovju in pravopisu*. (Linguistica et philologica 23). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Vesna MIKOLIČ, 2020: *Izrazi moči slovenskega jezika*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Annales ZRS; Ljubljana: Slovenska matica.

Vilko NOVAK, 2006: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Irena OREL, 2016: Bohorič, Dalmatin, Pleteršnik, Toporišič – trije spodnjeposavski velikani slovenskega jezika v očeh četrtega. V: *Toporišičeva obdobja* [na spletu]. Ljubljana. p. 387–394.

Martina OŽBOT, 2006: *Prevajalske strategije in vprašanje koherence ob slovenskih prevodih Machiavellijevega Vladarja*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.

Maks PLETERŠNIK, 2014: *Slovensko-nemški slovar* [Elektronski vir]. Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <http://www.fran.si/136/maks-pletersnik-slovensko-nemskislovar>.

France ROZMAN, 1992: *Svetopisemske osnove*. Ljubljana: DZS.

Sveto pismo, 2006 = Sveto pismo stare in nove zaveze. Slovenski standardni prevod iz izvirnih jezikov. Študijska izdaja. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.

Jožica ŠKOFIC idr., 2011: *Slovenski lingvistični atlas 1*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

The New Testament in the original Greek. 1881. New York: Harper & brothers, Franklin Square. <https://ia600704.us.archive.org/7/items/newtestamentinor01west/newtestamentinor01west.pdf>

Primož TRUBAR, Fanika Krajnc-Vrečko, Jonatan Vinkler, Edvard Vrečko, 2010: *Ta celi novi testament 1582*.

SEMANTISCH-PRAGMATISCHE ASPEKTE DER ÜBERSETZUNG DES MATTHÄUSEVANGELIUMS VON DALMATIN UND KÜZMIČ

Zusammenfassung

Am Beispiel des Evangeliums *S. Matteusha Evangeli* (Novi Testament, 1584) des zentral-slowenischen Theologen Jurij Dalmatin und des *Evangyliom Szvétog Máta*j (Nouvi Zákon, 1771) des prekmurischen Pastors Števan Küzmič werden im Beitrag zwei protestantische Bibelübersetzungen verglichen. Obgleich Dalmatin sowohl das Griechische als auch das Hebräische kannte, erfolgte seine Übersetzung des Evangeliums anhand der deutschen Ausgabe von Luther; somit war Küzmič, der erste Bibelübersetzer in die slowenische prekmurische Sprache auch der erste slowenische Bibelübersetzer aus dem Griechischen. Die Bibelübersetzungen aus dem 16. Jahrhundert waren ihm zwar bekannt, man vermutet aber, dass er sich bei der Arbeit stellenweise auch auf die Übersetzung Dalmatins stützte. Im vorliegenden Beitrag werden am ausgewählten Sprachmaterial semantische und pragmatische Aspekte der Lexik näher betrachtet. Im Rahmen der semantischen Analyse interessieren semantisch differenzierende Ausdrücke, z. B. der Gebrauch von Dubletten bei einzelnen Übersetzern, und zwar mit Hinsicht auf die zeitgenössische literarische Sprachtradition; dabei stützt man sich auf die Wörterbücher *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (2011, 2014) und *Slovar stare knjižne prekmurščine* (2006, 2014). Parallel zu Übersetzungsvorlagen (Deutsch oder Griechisch) wird die übersetzerische Konsequenz auf der einen und die übersetzerische Freiheit auf der anderen Seite ermittelt. Die Letztere ist im Zusammenhang mit der Wirkung des Textes in der jeweiligen Sprache zu betrachten. Aus sprachpragmatischer Sicht wird schließlich beobachtet, wie unterschiedliche sprachliche Mittel die Bedeutung des Versprochenen verändern können, indem sie die Semantik verstärken oder abschwächen und gleichzeitig auf die Einstellung des Autors zum Versprochenen bzw. Adressaten hinweisen (Mikolič 2020).

Trubarjevo in Küzmičevo nagovarjanje bralcev v predgovorih njunih del

Vesna Mikolič

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijska ulica 1,
SI 6000 Koper, vesna.mikolic@zrs-kp.si; Univerza v Trstu, Oddelek za humanistične
študije, Via del Lazzaretto Vecchio, 8, 34123 Trst, Italija, vmikolic@units.it

V prispevku opazujem nagovarjanje bralcev v predgovorih Primoža Trubarja v delih *Katekizem* in *Abecednik* (1550) in Števana Küzmiča v delu *Vöre krsztsánszke krátki návuk* (1754). Pragmatično-semantična primerjava obeh besedil s poudarkom na intenziteti jezika kaže, da je Trubar s teoretskim in praktičnim govorom ter krepitvami, ki sodijo v sklop emocionalne in kognitivne naklonskosti, upošteval zelo širok krog naslovnikov, Küzmič pa je želel doseči predvsem preprostega človeka, zato je njegov pogovor pretežno praktičen in zelo čustven.

Ključne besede: pragmatika, semantika, naklonskost, intenziteta jezika, besedilna vrsta

This article examines the way Primož Trubar and Števan Küzmič address the reader in the prefaces to their works *Catechism* and *Alphabet* (1550) and *Vöre krsztsánszke krátki návuk*/Brief Doctrine of the Christian Faith (1754) respectively. A pragmatic-semantic comparison of the two texts focuses on the intensity of the language used. It shows that Trubar, with both his theoretical and practical discourse and intensifications which belong either to the group of emotional or cognitive modality aimed at a very large audience, while Küzmič's goal was primarily to reach the common man, which is why his discourse is mainly practical and very emotional.

Key words: pragmatics, semantics, modality, language intensity, text type

Uvod

V prispevku obravnavam predgovora Primoža Trubarja v *Katekizmu* in *Abecedniku* iz leta 1550 in Števana Küzmiča v *Vöre krsztsánszke krátkem návuku* iz leta 1754. Glede na dvestoletni razmik med obema besediloma in delovanjem dveh evangeličanov v različnih prostorih, so v njunem jeziku pričakovane razlike. Trubar je pisal v osrednjeslovenskem kranjskem knjižnem jeziku, Küzmič pa v vzhodoslovenski prekmurski knjižni različici. Bolj kot pokrajinskim značilnostim obeh govorov se bom v prispevku posvetila pragmatično-semantični primerjavi obeh besedil glede na slogovne postopke in naklonske sredstva, s poudarkom na jezikovnih izrazih intenzitete. Naklonskost je namreč z vidika literarne pragmatike tisti del jezika, ki sega izven jezika kot sistema, saj se s pomočjo naklonskih jezikovnih sredstev oblikuje odnos do upovedenega in

bralcev, ki je za literaturo zelo pomemben. Trubarjev in Küzmičev nagovor nista literarni deli v ožjem pomenu besede, je pa osnovni namen same literarne vrste prav nagovarjanje bralcev in vsa jezikovna sredstva vzpostavljajo tak odnos do naslovnikov, da bodo radi sprejemali verske resnice v katekizmu, pisanem v njihovem jeziku.

Teoretska izhodišča

Naklonskost

Z naklonskostjo se izraža odnos do sporočila in naslovnika. Michael Stubbs, teoretik uporabnega jezikoslovja, opisuje potrebo po ločeni obravnavi naklonskosti kot posebne jezikovne ravnine in utemeljuje raziskovalno področje modalne slovnice (*modal grammar*), ki bi po njegovem mnenju morala biti osrednje zanimanje jezikoslovja:

Torej, kadar govorci ali pisci rečejo karkoli, kodirajo svoje stališče do tega: ne glede na to, ali menijo, da je to smiselno reči, ali pa se jim samo zdi očitno, vprašljivo, provizorno, začasno, sporno, nasprotujoče si, nepomembno, nevljudno ali še kaj drugega. Izražanje takšnih stališč govorcev je prisotno v vseh jezikih. Vse izjave imajo vkodirano takšno stališče, opis označevalcev teh stališč in njihovih pomenov pa je osrednja tema jezikoslovja. (Stubbs 1996: 8. poglavje, 6)

V sodobni pragmatiki se danes bolj kot o naklonskosti (modalnosti, *modality*) govori o vrednotenju (*evaluation*) (prim. Martin, White 2005), kar še jasneje izpostavi, da gre za govorčev odnos do upovedenega in sogovorca. V slovenskem jezikoslovju je Jože Toporišič (2004) naklonskost obdelal predvsem v poglavju o upovedovanju, v katerem je izpostavil, da upovedovanje zahteva pragmatični in jezikovnosistemski opis jezika. Naštel je dvanajst različnih modifikacij / upovedovalnih določitev propozicije; pri tem ga niso toliko zanimale okoliščine upovedovanja, temveč je bil pozoren predvsem na spremembo propozicije in na modifikatorje, tj. jezikovna sredstva, s katerimi se modifikacija izrazi. Gre torej za propozicijo – izražanje osnovnih pomenov (lokucijo) in naklonskosti (ilokucijo).

Toporišič je med modifikacijami izpostavil tudi stopnjevost / intenzifikacijo, na stopnje intenzitete pa je opozoril tudi pri gotovostni določitvi in čustveni obarvanosti, ne določno izraženo pa se z modifikacijo intenzitete povezujejo tudi kolikostna, istovetenjska, hotenjska, možnostna, nikalna določitev povedi, hierarhizacija, določitev do trenutka govorjenja in skladenjskonaklonska določitev (Toporišič 2004: 491–533).

Intenziteta jezika

Intenziteta jezika je naklonska modifikacija stopnjevanja, ki določa propozicijsko in naklonsko vsebino sporočila. Gre za stopnjevanje propozicijskih in naklonskih pomenov skladno s sporočevalčevim subjektivnim videnjem zunajjezikovne stvarnosti in sporazumevalne situacije. Sporočevalec stopnjuje pomen neke jezikovne enote, tako da njen pomen okrepi ali ošibi in ga odmakne od nevtralnega pomena, s tem pa deluje tudi na učinek pomena celotne povedi, argumenta, govora. Tako ločujemo dve vrsti modifikacije intenzitete, to sta krepitev in šibitev, ter dva modifikatorja ali označevalca intenzitete, to sta krepilec, ki intenziteto pomena krepi (npr. *res*, *ves*, *izjemen*, *absolutno*), in šibilec, ki intenziteto pomena šibi (npr. *nekakšen*, *morda*, *nekoliko*, *približno*) (Bowers 1963, Mikolič 2020).

Skladno z Brown-Levinsonovo vljudnostno teorijo (1987) so šibitve odpiranje prostora za mnenje, odziv naslovnika, kar pomeni, da se z modifikacijo moči vzpostavljata tako odnos do propozicijske vsebine kot tudi odnos do naslovnika.

Modifikacijo intenzitete delim (Mikolič 2020: 43–47) na spoznavno (epistemično) in čustveno (deontično) modifikacijo intenzitete, kot je razvidno iz primerov:

Propozicija:

loviti, Andrej, ribe, včeraj

Andrej je včeraj lovil ribe. – Nevtralna stopnja intenzitete

- Spoznavne vsebine, zajete v modifikacijo intenzitete: sporočevalčevo poudarjanje (ne)gotovosti, (ne)resničnosti, (ne)vednosti, zanimanja/distance. – Epistemična modifikacija intenzitete.

*Andrej je včeraj **res** lovil ribe.*

- Čustvene vsebine: sporočevalčev čustven odnos do upovedenega in naslovnika. – Deontična modifikacija intenzitete.

*Andrej je včeraj **žal** lovil ribe.*

Predgovor protestantskih piscev kot besedilna vrsta

Predgovori so samostojna avtorska besedila (za razliko od drugih delov knjig, ki so pogosto prevodi ali priredbe); so pomembna besedilna vrsta, ki nagovarja bralca in ga spodbuja k branju dela, ki ga predgovor uvaja. Predgovor je za vsebino dela, kar je naklonskost za propozicijo – naklonskost umešča propozicijo v okvir govorečevega videnja sveta, predgovor pa uokvirja celotno delo oziroma

avtor s svojega gledišča usmeri bralca v vsebino dela. Tako je še posebej zanimivo opazovati pragmatične lastnosti te besedilne vrste.

Že teme protestantskih predgovorov so zelo raznovrstne: (a) zahvale podpornikom, (b) obramba pred napadi krivovercev, (c) pritoževanje nad svojimi preganjalci, (č) biti glasnik Lutrovega nauka, (d) dati svojim rojakom tiskano božjo besedo, (e) izraziti svoj nazor o jeziku in narodni skupnosti (Lokar 1908).

V Trubarjevem in Küzmičevem predgovoru so prisotne predvsem zadnje tri, tj. nagovarjanje Slovence k branju katekizma, ki bralce spodbuja, da sledijo pravi krščanski veri. Katere govorne strategije uporabljata za doseg cilja? Blanka Bošnjak (2008: 63–65, 71) meni, da so slovenski reformatorji šele začeli oblikovati raznolikost govorov, ki imajo določena skupna izhodišča. Pri Trubarju je že mogoče ločevati teoretski in praktični govor, čeprav se teoretska spoznanja pogosto prepletajo s praktičnimi usmeritvami. Trubarjev teoretični govor je osredinjen na biblične prikaze, navodilo o izgovorjavi »štimocev«, tj. samoglasnikov ipd., praktični govorpa se kaže v predgovoru k *Abecedariju* (1550), ker se uvršča »med besedila moralnih načel oziroma norm« (Bošnjak 2008: 65). Po Bošnjakovi prevzemam termina praktični in teoretski govor, saj me zanima, katere vrste naklonskosti in intenzitetnih modifikacij uporabljata Trubar in Küzmič: bolj deontično (povezano s čustvenimi pomeni) ali bolj epistemično (povezano s spoznavnimi pomeni) naklonskost.

Primož Trubar: *Katekizem in Abecednik* (1550)

Katekizem (1550) je prva slovenska tiskana knjiga. Tiskar Peter Frentzen jo je natisnil v mestu Schwäbisch Hall. Obsega 260 strani (244 strani je oštevilčenih) in vsebuje kratek predgovor (dve strani), razlago protestantskih verskih resnic, šest pesmi, litanijo, dve skupni molitvi in pridigo o veri. *Abecednik*, Trubar ga je objavil hkrati s *Katekizmom*, je bralni priročnik s kratkim predgovorom (ena stran) in abecedo. V obeh delih je jezik osrednjeslovenski kranjski, pisava gotica pa je prilagojena z znaki za nekatere slovenske glasove.

Števan Küzmič: *Vöre krsztsánszke krátki návuk* (1754)

Gre za prekmurski evangeličanski katekizem, ki je izšel leta 1754 v Halleju na Saškem, ko je bil Küzmič učitelj in duhovnik v Čobinu v severnem delu Železne županije. Delo je obsega 298 strani (275 strani je oštevilčenih) in je pregledno členjeno na predgovor (20 strani), razlago verskih resnic (551 vprašanj in odgovorov), molitve in pesmi za različne priložnosti. Jezik je vzhodnoslovenski

prekmurski, pisava prekmurica pa je nastala pod vplivom ogrice in ima prilagojene znake za nekatere slovenske glasove.

Primerjava izrazov intenzitete

Pri primerjavi izrazov intenzitete sledim modelu analize jezika, ki sem ga izdelala v monografiji (Mikolič 2020). Izpostavljam predvsem vidike pomenoslovnih ravnin, prav tako pa me zanimajo tudi retorične figure, ki so značilne za predgovore kot besedilno vrsto. Med izrazi intenzitete prevladujejo krepilci (v besedilih označeni s krepko pisavo), zato sem pri analizi izpostavila prav slednje in opazovala, kako pogosto in na kakšen način jih razvrščata oba avtorja. Vsi spodaj navedeni primeri so iz spletne objave Trubarjevega dela (Trubar 1550a) in Küzmičevega dela (Küzmič 1754) v Digitalni knjižnici Slovenije – dLib.

Nagovor (različnim ciljnim skupinam, z besednimi krepilci ves, vsi, vsak, čustveno okrepljenimi besedami)

Vsem Slovencem gnado, mir, milost inu pravu spoznane božje skuzi Jezusa Kristusa prosim. – *Lubi kerščeniki!* (Trubar 1550) – *Vsem Mladim inu Preprostim Slouencom* [...] prosim. (Trubar 1550a) – Na tu vas zveiste brumne farmoštre, pridigarje, šullmastre inu stariše inu vse te kir znayo brati per sodnim dnevi opominam tar prossim [...]. (Trubar 1550a)

Dabi fze zato ta nevola med naflin Szlovenszkim narodom [...]. – *Vfzejm vernim vu vfzakom* fzkusavanyi na podperanye [...]. (Küzmič 1771) – Vi pa, lubleni, [...] (Küzmič 1771) – *Lubleni moj vu Krifztusi priateo!* (Küzmič 1771)

Ponovitve, paralelizmi, stopnjevanja, nasprotja

[...] de vse tu pismu kateru ye danu ob buga yenucnu htimu *vuku* hti *štrasingi* htimu *po-praulanu* htimu *koyenu* oli *reyenu* vti prauci deta člouik božy dokonan inu perpraulen bode vsimu dobruemu dellu. (Trubar 1550a)

Od toga bole escse *ospotavanye*, *pzuvanye*, *preklinyanye* [...]. (Küzmič 1771) – Nyega fzo *nej li fzamo ospotavali*, *ogrizavali*, *preklinyali* i *preganyali*: nego fzo ga escse za Szamaritanusa, x, Vraga, y, Belzebuba z, vragouv naj vekscga poglavnika &c. zvali i na konec z fzo ga escse vmourili. (Küzmič 1771)

Dialog: raba 1. in 2. os. ed. in mn., (retorična) vprašanja, velelnik, vzkliki, govornioznačevalci

Vas mlade pak inu preproste tudi zvejstu opominom, *spomislite* [...]. (Trubar 1550) – Na tu vas zveiste brumne farmoštre, pridigarje, šullmastre inu stariše inu vse te kir znayo brati

/.../ prossim, de vy v cerqvi, doma inu kir vkupe prydete, te preproste *vučite* le-te štuke naše prave kersčanske vere, nim naprei *berite inu puite* vsak praznik [...]. (Trubar 1550a)

[...] *da*, liki *fzem* nyemi ime dao: [...]. (Küzmič 1771) – *tebe i tvojsa Boga*. (Küzmič 1771) – *Pravis mi escse*: [...] *Odgovor*: [...]. – (Küzmič 1771) – *Ka ti tak fali, moj lubleni Litaran!* (Küzmič 1771) – *Ka ti fali* na vore pravicz i no isztini? (Küzmič 1771) – *Ka ti tak fali i na zvelicsanyi? Zakaj bi fze* nebi mogao zvelicsati? (Küzmič 1771) – *Vzemi zato ete mali dar, moj priateo*, za veliko i 'zivi 'znyim tak: [...]. (Küzmič 1771) – *Vcsi fze zetoga tebe i tvojsa Boga* od dneva do dneva *bole fpoznavati*. (Küzmič 1771)

Sklicevanje na avtoriteto: (lažna) skromnost

iest, ki sem tudi k animu starimu vom Slovencom naprei postavljen. (Trubar 1550a)

da, liki *fzem* nyemi ime dao: *Vöre krsztsánszke krátki návuk*, tak prouti tomi nikaj nouvoga, i zmisenoga, nego li tífzto fztaro vcsenye [...]. (Küzmič 1771) – *Lejhko* zato: ka tvoj *nepriateo* pravi, ka *fze* ni eden Litaran ne zvelicsa? *Oh nej!* Boug je klucse kralesztva nebeszkoga nej nyemi vrouke dao, kabi on koga mogao vo zaprejt i, ali notr pisztiti; nego Krisztusi, *Krisztus* *te pa zaisztino ne bode pítáo*, *kak fze zoves?* nego, *jeli izi vnyem vorvao i nyemi fzamomi fzlú'zo?* (Küzmič 1771)

Primere, metafore

[...] *natu zešlužen lon prijeti* (Trubar 1550) – naučimo *to arcnyo* koku [...]. (Trubar 1550a)

[...] *liki dobro rodno drvou, rafztes ino czvetes Bougi na diko*, tvojemi bli'znyemi na hafzek i tebi na dušno zvelicsanye. (Küzmič 1771)

Ozmerjanje

Potle tudi lehku spozna tiga *Antikrista*, kir zdaj povsod po svejtu hodi *v eni človeski, andahtlivi, štalti inu hoče s človeškimi postavami, s falš pridigo inu z oblubami ter pretežom* te ludi odpelati od svetiga evangelija, od te žive, čiste risnične besede božje. (Trubar 1550)

[...] *prekleti bojdi* [...]. (Küzmič 1771) – [...] *ofpotavanya ino preklinyavanya* potrdjavati moremo [...]. (Küzmič 1771)

Zaključek

Po opravljeni primerjavi obeh besedil z vidika rabe sredstev intenzitete, predvsem krepilcev, so se lepo pokazale pomembne razlike med njima (Slika 1).

Razlike	
Trubarjeva predgovora	Küzmičev predgovor
▪ Delo namenjeno mladim in preprostim ljudem, a tudi protestantskemu bogoslužju in učiteljem. ▪ Retorično razgiban pridigarski slog, z dolgimi povedmi in značilnim ritmom, a z manj retoričnimi figurami. ▪ Prevladujoče krepitve, a v tem okviru manj metaforike in čustvene (deontične) modifikacije, več spoznavne (epistemične) modifikacije. ▪ Monološko besedilo s sklicevanjem na lastno avtoriteto.	▪ Delo namenjeno preprostemu človeku. ▪ Retorično bogat slog, z dolgimi povedmi, ritmom in številnimi figurami. ▪ Zelo čustven, tudi metaforičen govor. ▪ Besedilo v obliki pogovora in raba šibitev kot strategija približevanja bralcu.
	
▪ Praktični, a tudi teoretski govor, namenjen različnim ciljnim skupinam.	▪ Praktični, čustven govor, namenjen širokim ljudskim množicam.

Slika 1: Razlike med predgovoroma v Trubarjevem in Küzmičevem katekizmu.

Kljub pomembnim razlikam pa so med besediloma tudi stične točke, in sicer (a) številne krepitve, retorično razgiban slog z dolgimi povedmi in značilnim pridigarskim ritmom; (b) premišljeno izbrana jezik in slog glede na jasno predstavo o bralcu in slovenski skupnosti.

Trubar se je zavedal, da so Slovenci (Kranjci, Korošci in Štajerci) razslojeni, zato je upošteval različne ciljne skupine, tj. mlade in preproste ljudi, protestantske pridigarje in učiteljev. Küzmič je želel doseči čim širše ljudske množice oziroma preprostega človeka. Ugotavljam, da sta oba premišljeno izbirala jezikovna in retorična sredstva glede na svoj namen. V Trubarjevem besedilu gre za praktični in teoretski govor, pri Küzmiču pa izključno za praktični govor, ki je mestoma zelo čustven in tudi metaforičen. Njegove intenzitetne modifikacije sodijo bolj v sklop deontične naklonskosti, medtem ko se pri Trubarju izmenjujeta deontična in epistemična naklonskost. Obe besedili sta zelo prepričljivi, saj kažeta jasen namen in primerno izdelan slog obeh piscev, ki sta bila stebra slovenskega protestantizma, pisala pa sta v kranjski (Trubar) in prekmurski (Küzmič) različici slovenskega knjižnega jezika.

Literatura

Kozma AHACIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Blanka BOŠNJAK, 2008: Diskurzivne prvine v izbranih Trubarjevih predgovorih in pismih, *Slavia Centralis* 1/1, 63–72.

John Waite BOWERS, 1963: Language intensity, social introversion, and attitude change. *Speech Monographs* 30, 345–352.

Penelope BROWN, Stephen C. LEVINSON, 1987: *Politeness: Some Universals in Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.

Števan KÜZMIČ, 1754: *Vöre krsztsánszke krátki návuk csízste rejcsi bo'ze vö zebráni i na nyou vszejm vernim vu vszákom szküsávanyi na podpéranye, vu nevouli na pomáganye, vu szmrti na troust, ino potomtoga na vekivecsno zvelicsanye*.

Janko LOKAR, 1908: Iz predgovorov naših protestantskih pisateljev. *Trubarjev zbornik*. Ur. Fran Ilešič. Ljubljana: Natisnil Dragotin Hribar. 1–20. https://sl.wikisource.org/wiki/Trubarjev_zbornik

Vesna MIKOLIČ, 2020: *Izrazi moči slovenskega jezika*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Annales ZRS; Ljubljana: Slovenska matica.

James R. MARTIN, Peter R. R. WHITE, 2005: *The Language of Evaluation: Appraisal in English*. New York: Palgrave Macmillan.

Michael STUBBS, 1996: *Text and Corpus Analysis: Computer-Assisted Studies of Language and Culture*. Oxford: Blackwell.

Jože TOPORIŠIČ, 2004[1976]: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.

Primož TRUBAR, 1550: *Catechismus*. Tübingen.

Primož TRUBAR, 1550a: *Abecedarium und der klein Catechismus*. Tübingen. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-ZE4UEJL0/f15184c1-a9be-40cb-b1f8-44c26900b3ec/PDF>

TRUBARS UND KÜZMIČS ANSPRACHE DER LESER IN DEN VORWORTEN IHRER WERKE

Zusammenfassung

Im Beitrag wird beobachtet, wie die Leser der Werke Trubars und Küzmičs angesprochen werden. Betrachtet werden das Vorwort zum Werk Trubars *Katekizem in Abecednik* aus dem Jahr 1550 und das Vorwort von Števan Küzmič in seinem Werk *Vöre krsztsánszke krátki návuk/Kratki nauk krščanske vere* aus dem Jahr 1754. Es wird nach den Unterschieden im Sprachgebrauch zweier zeitlich und räumlich verschiedener evangelischer Autoren gesucht. Sodann widmet sich der Beitrag einem pragmatisch-semantischen Vergleich der beiden Texte unter Berücksichtigung stilistischer Verfahren, Modalitätsausdrücke und sprachlicher Intensitätsausdrücke. Vom Interesse ist der Grad der Direktheit und Emotionalität in der Ansprache der Leserschaft bei den bedeutendsten slowenischen evangelischen Autoren. Beobachtete Texte sind Vertreter der Textsorte Vorwort zum Katechismus, die darauf abzielen, die Leser anzusprechen und sie zum wahren christlichen Glauben zu ermutigen. Zugleich weisen sie

einige ähnliche Merkmale auf, etwa einen rhetorisch lebendigen Stil mit langen Sätzen, zahlreichen verstärkenden Ausdrücken und einem charakteristischen Predigerrhythmus. Andererseits zeigt die Analyse, dass Trubar mit seinem sowohl theoretischen als auch praktischen Diskurs und mit Verstärkungen, die entweder zur Gruppe der deontischen (emotionalen) oder epistemischen (kognitiven) Zuneigung gehören, ziemlich profilierte Zielgruppen berücksichtigte, nämlich junge Menschen und einfache Leute, aber ebenso Prediger des protestantischen Gottesdienstes und Lehrer. Andererseits wollte Kūzmič die größtmögliche Masse an Menschen, den sog. einfachen Mann erreichen, weshalb sein Diskurs überwiegend praktisch und sehr emotional ist. Beiden gemeinsam ist, dass sie sprachliche und rhetorische Mittel zweckentsprechend und sorgfältig auswählten und dabei überzeugend wirkten.

Od Primoža Trubarja do Števana Küzmiča

Vlado Nartnik

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 4,
SI 1000 Ljubljana, vladimir.nartnik1@guest.arnes.si

Leta 1582 je izšel *Ta celi novi testament* v prevodu Primoža Trubarja in leta 1771 *Nouvi Zákon ali testamentom* v prevodu Števana Küzmiča. Od leta 1582 do leta 1771 je minilo 189 let ter od leta 1771 do leta 2023 še 252 let. Dodatno širino in globino razvoju knjižne slovenščine pa dajejo že primeri staroslovanskih skladov z deležji in deležniki v prevodu Metodove dobe nasproti novoslovenskim skladom z deležji in deležniki v Trubarjevem ter Küzmičevem prevodu desetih vrstic 28. poglavja *Matejevega evangelija*.

Ključne besede: deležniško-deležijski skladi, samopreteklik, sopreteklik, preddobnost in istodobnost

The Slovene translation of *New Testament* was published as *Ta celi novi testament* by Primož Trubar in 1582, and as *Nouvi Zákon ali testamentom* by Števan Küzmič in 1771. 189 years passed between 1582 and 1771, and another 252 years from 1771 to 2023. The comparison of the examples of the Old Church Slavonic gerund and participle constructions from the period of St. Methodius with those used in Trubar's and Küzmič's translation of the ten verses from the *Gospel of Matthew 28* are evidence of the breadth and depth of language development over time.

Keywords: gerund and participle constructions, aorist, imperfect tense, anteriority and simultaneity

Primerno se je spomniti zaporedja dveh protestantskih slovenitev *Svetega pisma nove zaveze*. Leta 1582 je izšel *Ta celi novi testament* v prevodu Primoža Trubarja, leta 1771 pa *Nouvi Zákon ali testamentom* v prevodu Števana Küzmiča. Od leta 1582 do leta 1771 je minilo 189 oziroma $3 \times 9 \times 7$ let in od leta 1771 do leta 2023 še 252 oziroma $4 \times 9 \times 7$ let. Le da so Slovenci lahko brali *Sveto pismo nove zaveze* v domačem jeziku že za življenja svetega Metoda 700 let pred Trubarjevim prevodom. Eno in drugo je dalo dodatno širino in globino razvoju knjižne slovenščine.

Razvoj je med drugim razviden iz skladov z deležji in deležniki v staroslovenskem prevodu Metodove dobe nasproti skladom z deležji in deležniki v Trubarjevem ter Küzmičevem prevodu. Začetna vrstica 28. poglavja *Matejevega evangelija Jezusovo vstajenje od mrtvih* se je v Metodovi dobi glasila takole (Tomšič 1943: 62):

Въ večerъ же съботъньи, свѣтаѣи въ грѣвоѣ съботѣ, pride Мариѣ Magdalyn'i i drugaѣ Мариѣ viděť groba. (Mt. 28,1)

Prva vrstica je bila pravzaprav poved, ki sta jo sestavljala stavek s samopreteklikom *pride* v vlogi povedka in polstavek z istodobnim deležnikom *svitajot'i* v vlogi desnoodsevnega prilastka k predhodnemu jedru *večer'z* (Jesenšek 1998: 246). Samopreteklik *pride* pa je stal nasproti enako zvenečemu sedanjiku *pride* v starejšem Trubarjevem prevodu (Trubar 1582: 130) ter pretekliku *prišla je* v novejšem Küzmičevem prevodu (Küzmič 1771: 97), medtem ko je bil istodobni deležnik ednine *svitajot'i* razvezan v oziralni odvisnik *kateri [...] resveiti oziroma ki se svejti* v enem in drugem prevodu:

Na večer pag te sobote (kateri ta prvi dan tih praznikov v iutro resveiti) pride Maria Magdalena inu ta druga Maria gledati ta grob. (Trubar 1582: 130, Mt. 28,2)

V sobotto večer pa, ki se svejti na prvi den tyedna, prišla je Maria Magdalejna, i ta druga Maria gledat grob. (Küzmič 1771: 97, Mt. 28,1)

Naslednjo vrstico je poživilo vpetje preddobnih deležij *szš'bdz [...] pristopl'z* med samopreteklik *bystz* ter samopreteklik *ot'vali* s sopreteklikom *sédč'asz*:

I se trsz bystz velii, ang'elz bo Gospodn'z szš'bdz sz nebes i pristopl'z ot'vali kamen' otz dvrii groba i sédč'asz na n'emz. (Mt. 28,2)

Trubar je vse te oblike razvezal v sedanjike *se sturi [...] pride doli [...] perstopi [...] odvali [...] sede*, kjer je sedanjik *odvali* še lahko spominjal na samopreteklik *ot'vali* starejšega besedila, Küzmič pa je ohranil preddobno deležje ednine *pristopivši* med siceršnjimi pretekliki *se je zgoudilo [...] je [...] doli prišao [...] odvalao je [...] si je doli seo*:

Inu pole, en velik trees se sturi, zakai ta angel tiga Gospudi pride doli iz nebes inu perstopi tar odvali ta kamen od tih daver inu gori na nega sede. (Trubar 1582: 130, Mt. 28,1)

I ovo veliko zemle gibanye se je zgoudilo. Ar je angyel Gospodnov doli prišao z nebes, i pristoupivši odvalao je te kamen od dveri, ino si je doli seo na nyega. (Küzmič 1771: 97, Mt. 28,2)

Tretja vrstica se je začela s sopreteklikom *bě*:

Bě bo zrakz ego čko ml'niii i odčnie ego bělo čko sněgz. (Mt. 28,3)

Tokrat je preteklik *ie bilu [...] bil* zapisal tudi Trubar in ga celo podvojil, medtem ko je Küzmič ostal pri enem pretekliku *bio je*:

Inu nega obličie ie bilu koker ta blisk inu nega gvant bil koker ta sneig. (Trubar 1582: 130, Mt. 28,3)

Bio je pa pogled nyegov, liki blisk i gvant nyegov bejli, kako snejg. (Küzmič 1771: 97, Mt. 28,3)

V četrty vrsticy se je samopretekliku *sътрѣсѣ сѣ* pridružil samopreteklik *byšѣ*:

Отъ straha že ego *sътрѣсѣ сѣ* strěgot'ei i byšѣ ěko mrtvi. (Mt. 28,4)

Samopreteklika sta pri Trubarju dala sedanjika *se prestrašio [...] postano s pogojnikom bi [...] bili*, medtem ko je Küzmič podal preteklika *so se prestrašili [...] so bili*:

Ty varihi pag se prestrašio od straha inu postano, koker bi mertvi bili. (Trubar 1582: 130, Mt. 28,4)

Od bojznosti pa nyega so se prestrašili ti varivačke i včinyeni so bili, liki mrtvi. (Küzmič 1771: 97, Mt. 28,4)

V peti vrsticy je preddobnemu deležju *отвѣт'авъ* sledil samopreteklik *reče*:

Отвѣт'авъ že ang'elъ reče ženama: Ne boita va sѣ, vѣmъ bo, ěko Isusa propętaego iščeta. (Mt. 28,5)

Trubar je preddobno deležje *отвѣт'авъ* razvezal v prvega od sedanjikov *odgovori [...] pravi*, medtem ko je Küzmič pretekliku *erkao je* dodal istodobni deležnik ednine *govoreči*:

Ta angel pag odgovori inu pravi h tim ženom: Ne buite se vi, zakai iest veim, de Jezusa, tiga križaniga iščete. (Trubar 1582: 130, Mt. 28,5)

Odgovoreči pa angyel erkao je tim ženam: Ne bojte se vi. Ar znam, kaj Jezuša toga razpetoga iščete. (Küzmič 1771: 97, Mt. 28,5)

V šesti vrsticy sta sedanjiku *něstъ* sledila samopreteklika *vъsta* in *reče*:

Něstъ sъde, vъsta bo, ěkože reče: Priděta, vidita město, ideže leža Hristъ. (Mt. 28,6)

Samopreteklik *vъsta* je dal preteklik *ie gori vstal* oziroma *je gori stano* v enem in drugem prevodu:

On nei tukaie, zakai on ie gori vstal, koker ie govuril. Poidite semkai inu pogledaite tu meistu, kir ie ta Gospud bil položen. (Trubar 1582: 130, Mt. 28,6)

Nega ga eti: ar je gori stano, liki je pravo. Pojte, poglednite mesto, gde je ležao Gospoud. (Küzmič 1771: 98, Mt. 28,6)

V sedmi vrsticy je preddobnemu deležju *шѣдъши* sledil velelnik *ръсѣта*:

I jędro шѣдъши рѣсѣта učenikomъ ego, ěko vъsta отъ mrtvyihъ, i se var'eatъ vy vъ Galilei, tu i uzъrite. Se rěhъ vama. (Mt. 28,7)

Trubar je velelniku preddobno deležje *šbd̂ši* razvezal v vzporedje velelnikov *poidite* [...] *poveite*, medtem ko ga je Kūzmič obrnil v velelniku istodobno deležje množine *idouče*:

Inu poidite hitru tar poveite nega jogrom, de ie gori vstal od smerti. Inu pole on puide kiai pred vami v to Galileio, tamkai bote vi nega vidili. Pole, iest sem vom povedal. (Trubar 1582: 130, Mt. 28,7)

I hitro idouče povejte vučenikom nyegovim, kaj je gori stano od mrtvi, ino ovo pred vami ide v Galileo, tam bodte ga vidili. Ovo povedao sam vam. (Kūzmič 1771: 98, Mt. 28,7)

V osmi vrstici je preddobnemu deležju *ot̂šbd̂ši* sledil samopreteklik *těste*:

I ot̂šbd̂ši jędro ot̂ groba ŝ strahom̂ i radostiję velieję tęste v̂zvęstit̂ učenikom̂ ego. (Mt. 28,8)

Namesto preddobnega deležja *ot̂šbd̂ši* je spet istodobno deležje množine vō *idouče* samo v Kūzmičevem prevodu:

Inu one hitru vunkai gredo iz groba strahom inu z velikim vesseliem. Inu teko, de bi tu oznanile nega jogrom. (Trubar 1582: 131, Mt. 28,8)

I hitro vō idouče od groba z bojznostyom, i z velikom radostyom bejžale so nazvičavat vučenikom nyegovim. (Kūzmič 1771: 98, Mt. 28,8)

V deveti vrstici je istodobni zvezi *ŝręte* [...] *glagol'ę* sledila še preddobna zveza *pristopl'̂ši jęste sę* [...] *pokloniste sę*:

I se Isuŝ ŝręte i glagol'ę: Raduita sę. Onę žę pristopl'̂ši jęste sę za nožę ego i pokloniste sę emu. (Mt. 28,9)

Istodobna zveza je dala vzporedje sedanjikov *sreča* [...] *pravi* oziroma *perstopio* [...] *obimejo* [...] *padeio doli* v Trubarjevem prevodu ter preteklika *je prišao* z istodobnim deležjem ednine *govoreči* oziroma preddobnega deležja množine *pristoupivše* s preteklikom *zgrabile so se* [...] *molile so* v Kūzmičevem prevodu:

Inu v tim, kir one gredo nega jogrom oznaniti, pole, tukai nee Jezus sreča inu pravi: Pomagai vom Bug. Inu one perstopio k nemu inu obimeio nega noge inu padeio doli pred nim. (Trubar 1582: 131, Mt. 28,9)

Gda bi pa šle nazvičavat vučenikom nyegovim, ovo Jezuš je pred nye prišao govoreči: Zdrave bojdte. One pristoupivše zgrabile so se nyegovi noug, i molile so ga. (Kūzmič 1771: 98, Mt. 28,9)

V deseti vrstici so samopretekliku *glagola* sledili velelniki *ne boita sę* [...] *idęta* [...] *v̂zvęstita*:

Тѣгда глагола има Исусъ: Не боита сѣ, идѣта і възвѣстита братрии моеи, да идѣтъ въ Galilejо і ту мѣ видѣтъ. (Mt. 28,10)

Samopreteklik *glagola* je zamenjal sedanjik *pravi* v Trubarjevem prevodu ter sedanjik *erče* v Küzmičevem prevodu:

Tedai Jezus pravi k nim: Nekar se ne buite, puidite kiakai inu oznanite muim bratom, de gredo v to Galileo, tamkai bodo oni mene vidli. (Trubar 1582: 131, Mt. 28,10)

Teda erče nyim Jezuš: Ne bojte se, idite, nazvejstite bratom mojim, naj ido v Galileo, i tam me bodo vidili. (Küzmič 1771: 98, Mt. 28,10)

V desetih vrsticah se podobnosti in razlike v rabi preddobnih in istodobnih oblik med Metodm (M), Trubarjem (T) in Küzmičem (K) kažejo v tem, da je bila za prvega značilna prevlada preddobnih oblik (P) nad istodobnimi (I), za drugega pretežno sedanjiško razvezovanje enih in drugih oblik (–), za tretjega pa ravnovesje preddobne oblike ednine tipa *pristoupivši* (P) in istodobnih oblik ednine tipa *govoreči* (I) ter istodobnih oblik množine tipa *idouče* (I) in preddobne oblike množine tipa *pristoupivše* (P):

	M	T	K
1	I	–	–
2	P	–	P
3	–	–	–
4	–	–	–
5	P	–	P
6	–	–	–
7	P	–	I
8	P	–	I
9	PI	–	IP
10	–	–	–

Kakor kaže, so skladi z deležji in deležniki najprej služili preddobni in istodobni členitvi povedi, obogatena z vezniki pa se je dobna členitev razvijala še v priredno ali podredno zložene povedi (Jesenšek: 1998: 219).

Literatura

Marko JESENŠEK, 1998: *Deležniki in deležja na -č in -ši. Razširjenost oblik v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja*. (Zora, 5). Maribor: Slavistično društvo.

Števan KÜZMIČ, 1771: *Nouvi Zákon ali testamentom goszpoda nasega Jezusa Krisztusa zdaj oprvics z grskoga na sztari szlovenszki jezik obrnyeni*. V Halli Saxonskoj.

France TOMŠIČ, 1943: *Starocerkvenoslovanska slovnica za višje razrede srednjih šol*. Ljubljana: Pokrajinska šolska založba.

Primož TRUBAR, 1582: *Ta celi noui Testament nashiga Gospudi inu Isuelizharie Iesusa Christusa, na dua maihina deilla resdilen*. V Tibingi.

VON PRIMOŽ TRUBAR BIS ŠTEVAN KŪZMIČ

Zusammenfassung

Es ist angebracht, sich an zwei slowenische protestantische Übersetzungen des Neuen Testaments zu erinnern. Im Jahr 1582 erschien *Ta celi novi testament*, übersetzt von Primož Trubar, im Jahr 1771 das *Nouvi Zákon ali testamentom*, übersetzt von Števan Kūzmič. Von 1582 bis 1771 vergingen 189 Jahre und von 1771 bis 2023 weitere 252 Jahre. Allerdings muss man wissen, dass die Slowenen die Bibel des Neuen Testaments (*Sveto pismo nove zaveze*) bereits zu Lebzeiten des heiligen Methodius, also 700 Jahre vor der Übersetzung Trubars, in ihrer Muttersprache lesen konnten. Beides beeinflusste die Entwicklung der slowenischen Schriftsprache.

Diese lässt sich unter anderem anhand des Vergleichs der Übersetzung von zehn Zeilen des 28. Kapitels des Matthäusevangeliums nachvollziehen. Gegenübergestellt werden altslawische Partizipialstrukturen der Methodius-Epoche und neuslowenische Partizipialstrukturen in der Übersetzung Trubars und Kūzmičs.

In Bezug auf den Gebrauch der Partizipialformen zum Ausdruck der Vor- und Gleichzeitigkeit zeigen sich bedeutende Ähnlichkeiten und Unterschiede. Während bei Methodius (M) partizipiale Vorzeitigkeitsformen überwiegen, steht bei Trubar (T) bei den beiden Partizipialformen der Ausdruck von Gleichzeitigkeit (–) im Vordergrund. Bei Kūzmič lässt sich dagegen eine vergleichbare Verteilung der Vorzeitigkeitssingularformen des Typs *pristoupivši* (P) und der Gleichzeitigkeitssingularformen des Typs *govoreči* (I) sowie der Gleichzeitigkeitspluralformen des Typs *idouče* (I) und der Vorzeitigkeitspluralformen des Typs *pristoupivše* (P) festlegen:

	M	T	K
1	I	–	–
2	P	–	P
3	–	–	–
4	–	–	–
5	P	–	P
6	–	–	–
7	P	–	I
8	P	–	I
9	PI	–	IP
10	–	–	–

Wie ersichtlich, dienten Partizipialstrukturen zunächst dem Ausdruck von Vor- und Gleichzeitigkeit innerhalb einer Satzstruktur, angereichert durch Konjunktionen führte eine derartige syntaktische Segmentierung aber zum Ausbau komplexerer Satzverbindungen und Satzgefüge.

Jezik Küzmičevih pesmi v Vöre *krščanske krátkem návuku*

Nina Zver

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160,
2000 Maribor, SI – Slovenija, nina.zver@um.si

V prispevku je predstavljen jezik devetnajstih pesmi v Küzmičevem prvem ohranjenem tisku *Vöre krščanske krátke návuk* (1754). Gre za prevode jutranjih in večernih pesmi, pesmi o pokori, Kristusovi večerji, pesmi po jedi idr., ki so opremljene z nemškimi naslovnimi navedbami napevov. Natančneje so obravnavani pravopis, črkopis, glasoslovje, oblikoslovje, skladnja in slog ter besedje Küzmičevih pesmi.

Ključne besede: Števan Küzmič, *Vöre krščanske krátke návuk*, jezik pesmi, prekmurski knjižni jezik, nadnarečje

The paper analyzes the language of nineteen poems in Küzmič's earliest preserved printed work *Vöre krščanske krátke návuk* (1754). They are translations of morning and evening poems, penitential poems, Christ's supper, after-meal poems and the like, and are accompanied by German titles of their vocal rendition. The analysis focuses on orthography, phonology, morphology, syntax and the style of Küzmič's poems.

Keywords: Števan Küzmič, *Vöre krščanske krátke návuk*, the language of the poems, the Prekmurje literary language, supradialect

Uvod¹

Števan Küzmič, učitelj in pastor v Čobinu (Nemescsó) in Šurdu, je pomembno sooblikoval jezikovno in literarno dediščino Prekmurja. Njegovo delo, ki zajema skrb za versko vzgojo *slovenskoga národa* ter ohranjanje in razvoj prekmurskega jezika in kulture, je bilo pionirsko. Žal sta od vseh del, ki jih je izdal, ohranjena le *Vöre krsztsánszke krátke návuk* (1754) in *Nouvi Zákon* (1771).

Küzmičev anonimni katekizem *Vöre krsztsánszke krátke návuk* – njegovo avtorstvo je izpričano v predgovoru k *Nouvemu Zákonu* – obsega 22 uvodnih strani (od tega 20 strani predgovora, pod katerim je podpisan V. J.) in 275 strani besedila. Del katekizma je tudi 19 pesmi na straneh 245–275, na kar je opozorjeno

¹ Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156: *Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine* (vodja red. prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) iz državnega proračuna.

že v naslovu: [...] *pouleg nísteri szem szpodobni molítev ino pejszen, nazáj gori poczimprani*. Gre za prevode iz nemščine in madžarščine, ki imajo nemške naslove napevov. Küzmičeva »mala pesmarica« vsebuje 19 pesmi.

Dve jutranji pesmi:

1. Gott des Himmels und (der Erden) – *Oh Boug nébe ino zémle*;
2. O Jesus, süßes Licht – *Jezus! lejpa fzvetloszt*;

Dve večerni pesmi:

3. Nun sich der Tag geendet – *Szvetlo fzuncze je ‘ze zajslo, Noucs fze pribli’záva*;
4. Nun ruhen alle Wälder – *Zdaj pocsívajo lidjè, Drevje, fztvári i polè*;

Pesem o pokvarjenosti človekove narave:

5. Durch Adams Fall ist ganz verderbt – *Po Ádamovom fzapadáji Vesz cslovik jeszte szkvarjen*;

Dve pesmi o pokori:

6. Erbarm dich mein, o Herre Gott – *Szmiluífze nad menov, moj Boug!*;
7. Herr Jesu Christ, du höchstes Gut – *Jezus! tí fzi vfza dobrouta*;

Dve pesmi o Kristusovi večerji:

8. Jesus Christus unser Heiland – *Jezus Krifztus naffe vráfztvo*;
9. Seele! wilt du Jesum sehen – *Dúsa, fcsés fze nahrániti*;

Pesem o Božji skrbnosti:

10. Der Herr ist mein getreuer Hirt – *Goszpoud je moj veren pasztér*;

Vzdihovanje za Kristusom:

11. Du, o schönes Weltgebäude – *Tí, oh lejpi fzvejta czimper!*;

Pesem o križu:

12. Warum sollt ich mich denn grämen? – *Zakaj bi fze jasz ‘zalosztio?*;

Božja hvalnica:

13. Sei Lob und Ehr dem (höchsten Gut) – *Bojdi díka i poftenyè Goszpodni vfze dobroute*;

Dve pesmi po jedi:

14. Danket dem Herrn – *Hválte Goszpodna;*
15. Herr Gott, nun sei gepreiset – *Goszpodne! tebi díka Ino hvála bojdi;*

Pesem o pobožnem življenju:

16. In allen meinen Taten – *Vu vszáksem mojem djányi;*

Pesem o smrti:

17. Wann mein Stündlein – *Gda ma zkradnya vóra príde;*

Pesem o poslednjem dnevu:

18. Es ist gewißlich an der Zeit – *Zaifztino boude vrejmen;*

Pesem o večnem življenju:

19. Jesu dulcis memoria – *Oh vekivecsnofzt! fzlatka rejcs.*

Gre za »skromne začetke prekmurskih protestantskih pesmi« (Jesenšek 2019: 246), ki pa imajo kljub temu pomemben verski in kulturni pomen za prekmursko evangeličansko skupnost in njihovo narodno identiteto. Küzmič je pripravljaval samostojni natis teh pesmi, ki bi vključeval tudi rokopisno pesniško tradicijo, do katerega pa zaradi njegove prehitre smrti ni prišlo; delo je dokončal njegov naslednik v Šurdu, Mihal Bakoš (Novak 1976: 37, 53; Kuzmič 2005: 87; Jesenšek 2019: 247).

Küzmičeve pesmi kot tudi celoten katekizem, v katerem so bile objavljene, so pustile trajni pečat v prekmurski kulturi, saj predstavljajo pomemben korak k standardizaciji prekmurskega knjižnega jezika, ki so jo »stári právi Slovéní« dokončno pridobili s Küzmičevim *Nouvím Zákonom*.

Jezik Küzmičevih pesmi

Martina Orožen (1974: 116) je ugotovila, da je Števan Küzmič normiral prekmurščino kot nadnarečno knjižno tvorbo ravenskega in goriškega narečja. S prevodom Nove zaveze je »ustvaril knjižni jezik na ožji narečni podlagi panonske narečne baze, v njenem območju pa so se od 16. do 19. stol. razvijale tri knjižne

jezikovne tradicije: prekmurska, hrvaška kajkavska in prleško-slovenjgoriška«, katerih »jezikovne značilnosti so se mestoma obojestransko prepletale zaradi soseske jezikovne sorodnosti in podobnih kulturnozgodovinskih pogojev«. Dokazala je (Orožen 1996: 357), da je Küzmič oblikoval prekmurski knjižni standard na vseh jezikovnih ravlinah.

Pravopis

Küzmič je v času izida pesmi (1754) prekmurskemu knjižnemu jeziku šele polagal temelje. Katekizem *Vöre krsztsánszke krátki návuk* je komaj četrti prekmurski (ohranjen) tisk, zato kodifikacije jezika, na katero bi se avtor lahko naslonil, še ni bilo. Pravopis v pesmih tako ni dodelan in dosleden, saj je Küzmič pogosto zapisoval ločila in velike ter male začetnice po svojem jezikovnem občutku. Navajam nekaj zanimivejših pravopisnih rešitev.

Ločila

V pesmih se pojavljajo naslednja ločila: (1) pika za naslovi pesmi in za zaključki misli ali kitic; (2) vejica med skladenjsko enakovrednimi deli proste ali zložene povedi (*Odhájam k-Jezus Krifztusi, Nárocsa vó razprefztrém*), med nadrednim in odvisnim stavkom (*Csi gli vmerjém, tebi vmerjém*), med pastavki in drugim besedilom (*Ovo, fztó ti je pokriti*) ter med izpostavljenim stavčnim členom ali stavkom in drugim delom povedi (*Tí, oh Goszpoud i krao zmo'zen!*; *Pravicsno me fzhoudis, Goszpodne, ino káras*; vendar tudi: *Jezus Bo'ze dike fšvetlofzt Od'zené eti vfzo temnofzt; Po Jezusi tvojem lúblénom Színi*); (3) vprašaj na koncu vprašalnih povedi (*Ka je tifzto za vefzeljè?*); (4) klicaj na koncu čustveno obarvanih povedi (*Oh 'zítek vekivecsnofzti!*), za želelnimi in velelnimi povedmi (*Szprevájaj me, oh Goszpodne!*) ter za nagovorom (*Goszpodne!*); (5) dvopičje (*Ár zdravomi nej trbej Vrácsa: on je li nyemi fšmej*); (6) podpičje (*Nejma eti vrejme koncza; Nej nyemi trbej mejfzecza. Szuncze ne zide vecs doli; Kou je ednouk prislo gori.*); (7) vezaj povezuje enočrkovni predlog s samostalniško ali pridevniško besedo oz. zaimkom (z-fz. *Dúhom, z-Krifztusom, v-vóri, k-Trojíczi*); (8) deljaj za prenos dela besede v naslednjo vrstico (*fšvej-ti, du-goványi, ob-rámbo*); (9) znak *:/*: za označevanje vstopa v novi verz, ki pa ni dosledno rabljen (*Tí, oh Goszpoud i kráo zmo'zen! Pri meni fztán meti fcsés :/ Tè díke fšem jafz nej vrejden*). Vejica je ponekod odveč oz. ni skladna z današnjo knjižno normo. Pojavlja se npr. pred ločnim veznikom ali (*Gucsím, ali pa popejvam*), pred vezalnim veznikom i 'in' (*Vnevouli obfztojímo, I 'zivémo vfzigdár*), pred primerjalnim liki 'kot, kakor'

(*Mojim nogám je tvoja rejcs, Liki gorécsa fšvejcsa*), pred drugim delom dvo-delnega veznika *ni–niti* (*Naj me od tébe ni ‘zaloszt Ne ‘razloucsi, niti radoszt*).

Pisanje skupaj in narazen

Značilno je pisanje enočrkovnega (tudi vokaliziranih *vu* ‘v’ in *ze* ‘z’) predloga in samostalnika oz. pridevnika oz. zaimka skupaj: *vnyem, vniksem, Zetov, vetom, vuvfzem, Ktebi, Zevfzim, Vfšteroj, vfzakom vrejmeni, Zfzveczkoga, fštebov, zodelom, Zmodrousztyov, zľúbeznoszttyov, vuvfzem, vracsóni, Vkom, vmiloscsó, zmenov, Vfzebi, vmojem, Ktebi, Vzemli, vfštero, ‘znyimi, vnatúri, znevoule, zdobrouté, Vkom, Vetom, zmiloscse, vnyem, ‘Znyegóvi, vfzramoutó, kpomoucsi, zmojga, Vtvoji, vprávoj, Sztvoje, Zmojega, vkriviczi, Vgrejhi, vpraviczí, zhísopom, vpokouri, z-Sionom, fztè ‘iz te’, ktebi, vtvojoj, zgrejhov, Vetoj, zranami, Sztoga, Ktim, znevrejdnoга, fžkrúhom, fžkri’za, zvínom, fžcslovekom, zvűfztami, fžkoterov, Kcsíftzot, Vuvfzem, vnárocsaj, Zmatere*; redko je tako zapisana zveza z enozlogovnim predlogom: *Pokom, natom*. Küzmič piše skupaj tudi polnopolnomske glagole in njim pripadajoče proste morfeme: *vrťifze, Zglejřze, Vefžéľifze, Szmiluiřze, Poroudofzem, zgledniřze, Neznam, Szpravoje, neszfali, podignifze, Szvétifze, Nafzľányajřze*; zvezo veznika in členice *bi*: *Dabi, Gdebi*. Narazen zapisuje presežnike, ki se tvorijo s predpono *naj-*, in sklopljeni veznik *najsi*: *naj lepsa, Naj lepsemi, naj bougsi; Naj fzi*.

Velika in mala začetnica

Z veliko začetnico se zapisujejo naslovi pesmi (npr. *Warum sollt ich mich denn grämen*); osebna lastna imena (*po Adamovom, Ejvo, v-Ádami*); zemljepisna lastna imena (*Oh varivács Izraela*); religijska imena (*Jezus, med Angyelmi, Krifztus, Boug, Otsa, Színi, Goszpodni ino Szredbeníki, Goszpoud, fštvojim Dúhom*), pridevniki, izpeljani iz religijskih imen (*Bo’ze, Ocsinszko*), in zaimki, ki se nanašajo nanje (*On, Nyemi*); prve besede v novem verzu (npr. *Záto te profzim, moj Otsa! Zglejřze miloszťvno; Ne odvři tvořga řzinka; Vzemi me vmiloscsó*). Velika začetnica za klicajem in vprašajem² ni samoumevna: *Oh záto Jezus! řzmiluiřze*; vendar: *Oh vekivecsnofzt nebeřzka! Oh díke radofzt angyelfřzka!; Ka je tořa řzvejta blágo? Komaj je Li edne Roké pejřzka vřejdno*.

² V pesmih primera, kjer bi za vprašajem sledila mala začetnica, nisem zasledila, je pa taka raba izpričana npr. pri molitvah: *kak te du’zno zvati morem? kak te bla’zeno morem priěti?* (Küzmič 1754: 234).

Črkopis

Za prekmurski črkopis se je uveljavil strokovni izraz prekmurica (Dudás 2012: 149; Jesenšek 2018: 17, 79; Horvat 2020: 51); ki madžarski črkopis razširja s posebnimi znaki za slovenske glasovne posebnosti. Küzmičeva prekmurica (Tabela 1) se naslanja na madžarski način zapisovanja fonemov, ki ima svojevrstne grafeme za sičnike, šumnike in palatalne glasove: ⟨cz⟩ = /c/ (*Szuncze*, *czérkev*, *Czuknoti*, *czilou*); ⟨sz⟩, ⟨fz⟩ = /s/ (*Szin*, *Vrásztvo*, *Szvejti*, *Oszloubodo*, *Jasz*; *fzvėti*, *meifzecz*, *nefzrecse*, *vŷze*, *fztánem*, *fzpi*, *Oŷzloubodo*, *fzvejti*); ⟨ts⟩, ⟨cs⟩, ⟨cf⟩ = /č/ (*katsa*, *Otsa*, *dobítsek*, *krfztsánszkim*; *fcsés*, *noucs*, *nocsjouv*, *mocsno*, *Kacsá*; *Vrácfi*, *ovefcicza*); ⟨s⟩, ⟨f⟩, ⟨ff⟩ = /š/ (*Jezus*, *grejsnik*, *Krifztus*, *vníksem*, *skouditi*, *skrinyiczi*; *fcsés*, *fteo*, *kaŷtíge*; *Manaffes*, *naŷŷe*, *paŷŷa*, *naŷŷega*); ⟨‘z⟩ = /ž/ (*zdr’záva*, *vraj’za*, ‘zelejo, Bo’ze, ‘zítkom, *zdr’zi*, ‘znyiimi, ‘Znyegovi, ‘znyouv, ‘zelejs, ‘znyega); ⟨gy⟩ = /ž/ (*Angyela*, *angelom*, *angyelszko*, *angyelŷzka*); ⟨ny⟩ = /ń/ (‘znyiimi, ‘Znyegovi, *zvelicsanya*, *naŷzlányá*, ‘znyouv, *po nyej*, *vúpanye*, *Vonya*); ⟨ty⟩ = /t’/ (*radosztyov*).

Za samoglasnike je skušal Küzmič izbrati grafeme, ki bi čim bolj pristno posnemali ravenško-goričko izgovarjavo. Dvoglasnika *e:i* in *o:u* je zapisoval z dvočrkjem ⟨ej⟩ oz. ⟨ei⟩ in ⟨ou⟩. Za dvoglasnik *ü:i* je rabil grafem ⟨űj⟩ (*Dűjh*, *poszlűjhni*). Posebna grafema sta ⟨ű⟩ in ⟨ő⟩ za označevanje značilnih prekmurskih fonemov /ü/ in /ö/.

Tabela 1: Küzmičev izbor grafemov

Fonem	Grafem ³
/c/	⟨cz⟩
/s/	⟨sz⟩, ⟨fz⟩
/č/	⟨ts⟩, ⟨cs⟩, ⟨cf⟩
/š/	⟨s⟩, ⟨f⟩, ⟨ff⟩
/ž/	⟨‘z⟩
/ž/	⟨gy⟩
/ń/	⟨ny⟩
/ć/	⟨ty⟩
/e:i/	⟨ej⟩, ⟨ei⟩, ⟨e⟩
/o:u/	⟨ou⟩, ⟨o⟩
/ü:i/	⟨űj⟩
/ü/	⟨ű⟩
/ö/	⟨ő⟩

³ Z ležečo pisavo so označeni grafemi, ki se redkeje pojavljajo.

Samoglasniške dolžine in kračine je Küzmič zaznamoval z ostrivcem oz. krativcem, vendar nedosledno:

(1) Za označevanje dolgega *á* je izbral grafem ⟨*á*⟩ (*záto, zdr'záva, hválo, dájem, kvára, dugoványi, Nájti, Vrásztvo, Pomágaj, fztánem, presztrási, znám, vfzigdár, porácsam, nepriátela, naminyávanye, premislávajo, zláto, osztánem, fzpát, Premislávaj, znás, Vrág, vábijo, zamán, varivács, Bráni me, vrács, Zvrácsi, Náto, odegnála, tráki, dárom, rávno, pomágaj, fzlácsi, gláva, vám, váfz, fztrá'zi, nám, Ednáko, vráta, Tanács, jálnó, fzpádne, nogám, ká'ze, zorjánszka, vprávo, ofztánes, oznánila, gláfz, vláfz, jálnoszt, hválím, krzfzsánszsim, národom, vmárja, fzkvárím, prefztrásim, Dávid, Vrácsí, odebráním, prifztápła, fzsprávla, hváli, hráni, pomágati, fząd, náhrániti, glád, hrána, rázum, fztán, rán rod. mn., fzspráhom, járki, vmárjao, Ágnezca, obrámbi, dár, právdaj, naprávlas, bár, vnárocsaj, Nági, fztální, vczága, nájti, Zváó, králefztvi, fzspozábo, nafzicsáva, fztiskávála, predrámim, Odlásas, csákanya, vu vűháj), ki se občasno menjuje z ⟨*à*⟩ (*fz-fzrczá, tà prejde, fzrczá, vjedínà, dà, mà, fzinà, Nedà, od dugà, Dűhà, mantrà, Tà, Znà, vefzèljà, Bogà, domà, zmenkà*) oz. ⟨*a*⟩ (*predramile, vkanila*).*

(2) Predstavniki za prekmurski kratki *à* so enaki kot za dolgi *á*: ⟨*à*⟩: *Dáj, vfzákse, Tákfí, dáo, vfzáki, Táksa*; ⟨*à*⟩: *Kà*; ⟨*a*⟩: *fzpravi me, palacse, zajslo, ravna, pamet, Dalecs, mati, 'zalosztne, zdravomi, blato, kraj*.

(3) Dolgi ozki *é* se zapisuje z grafemi ⟨*é*⟩ (*nébe, 'živém, preminém, méne, polékaó, od tébe, peklénszko, od nébe, zaprém, nebéfszaj, zapréjo, raszpéti, Preklét', od méne, gorécsa, Profzécsim, vefzéli, vrnéjo, peklénszki, néba, vecsér, pafzé, rafzté, czérkvi, pocsiném, preobrnéjo, Méd*), ⟨*è*⟩ (*odvrnè, Menè, Tebè, menè, fzkvarjenyè, lidjè, polè, fspanyè, Rokè, nogè, Szrczè, fcsè, Tè 'ta', na mè, fztè 'iz te', postenyè, 'živè 'živi', vrage, od nyè, imè, komíftè, vlicsè, vefzèljè, zaprè, odprè, fztvorjenyè, od'zenè, diczè, zesgè, preobrnè, preminè, Od'zenè, czvetè, rafztè, lűbezni*), izjemoma ⟨*e*⟩ (*te*) in ⟨*è*⟩ (*mène*).

(4) Dvoglasnik *e:í* se zapisuje z ⟨*ej*⟩ (*fzvejti, fzvejt, nejmam, grejhov, grejhe, prejde, lejpa, Tejlo, czejli, nejma, vrejmeni, kejpom, 'zelejm, hejnyalo, Lejhko, grejh, mrejs, vejs, fztejm, Zvezjde, Kejp, vrejme, drejmlejo, po'zrejti, fzpejvati, vfzejm, Ejvo, Rejcsi, Od vfzej, mrejti, fzvejcsa, tejm, vgrejso, Lejhko, fznejga, Sztrejbi, fzpejva, grejsnik, 'zelejs, vejs, prejdem, obejcse, Vfzejm, vejfzt, dejva, jejsztvino, po'zelejnya, bej'zi, 'zelejs, pokrejpi, fzvejtim, zvezjd, vodej (daj. ed.), polejvas, 'Zelejjo, 'zelejm, fzegrejvao, vejim, Szlejcsi, fztejla 'postelja', rejsiti, zczejloga, mislejnye, Nejga 'nega = ni', Vczejlom, nevejm, namejno, Szkejm, potrplejnye, zapovej, trbej, pejzfka, vinej, mlejko, czvejti, mejfzecza, omedlejvam*) oz. ⟨*ei*⟩ (*meifzecz, odeivas*), le izjemoma ⟨*e*⟩ (*Telovni*).

(5) Kratki *e* (bodisi širokega bodisi ozkega izgovora) se označuje z grafemom ⟨*e*⟩ (*vmreli, vnyem, 'Znyegovi, zapela, Peri me, meti, veren, pela, 'zivetí*) oz. ⟨*é*⟩ (*zémle*).

(6) Dvoglasnik *o:u* Küzmič zapisuje z ⟨ou⟩: *Boug, noucs, rouka, skouditi, nocsjouv, pomoucs, tou, okouli, preminoula, vrnouti, boudo, bou, Zaroucsi, odŕztoupi, Ponouvi, Zmodrousztjov, csisztoucse, Bougi, po vouli, zapouvidi, prigoudilo, doubou, moudri, boude, perouti, znevoule, Ofzloubodo, zdbroute, czilou, bilou, mouk, pout, rouk, vŕzramouto, vu teskoucsi, ‘znyouv, skouditi, Prouti, necsisztoucse, krouto, Poroudofzem, Modrouszt, Poskroupi, Sztvouri, znouvics, Ponouvi, Goszpoud, dobrouto, zmouk ‘iz mok = trpljenja’, krouto, dvo- uji, Odŕztoupi, ‘zlakouv, douli ‘doli’, Trouŕta, Dobrouta, bou (prih.), Pocsinouti, po mourji, ŕiroukom, lipou, naj bougsi, rokou, Vnevouli, Vteskoucsi, skouditi, mourszka, ŕztvouro, golouto, Poudao, Vgroubi, boudem, Szoudit, hūdou, ŕzoudnyi, okou, zoucfi voucfi; vendar tudi *ŕzmrtjov, Sztrosek, bode in tò.**

(7) Položajni *ö* je označen z ⟨ö⟩: *zvörov, vö ‘ven’, vŕzákoj vöri, vörjemo, Dónok, vöri ‘veruj’, Vörjem, vóra, Trombónte.*

(8) Kratki *o* se označuje z grafemom ⟨o⟩ (*mocsno, Sto, bojao, on, cslovik, Bo’ze, Vodi me, natocsis, Trojsztvo, dvojnofŕti, More, gde Koli, ŕzodecz, zmo’zen*). Medmet *o* je označen s strešico (ó *Boug*); *o* pred *j* je lahko daljši, kar nakazuje ostrivec: *znójom.*

(9) Z ostrivcem je označen tudi dolgi *i*: *zide ‘zaide’, Prími, miszli (im. mn.), tí, prebívaj, Csízsto, dicsi, díko, ‘zivo, vcsíno, Szkrívoma, ‘zítek, ocsí, pocsívajo, ŕzpí, ví, vídi, odídem, hití, Príde, razdrefzelí, Kí, Zida, vefzelis, lícza, Vcsíni, híp, dní, vcsíno, csíní, ŕzlísanyem, ŕzpominamo, kpítvini, vu víni, bli’znyega, v’zíva, v’zívao, razdrefzelí, razvefzeli, díke, vcsínis, ŕzkri’za, vífzilo, zvínom, dobícsek, pítvino, ŕzpominao, Zdr’zí, neszfalí, Kcsíŕztoj, obeŕzeli, napojís, Te’zí, Obímao, dícsó, ofzlóbodí, obímao, globocsína, ŕze potrdímo, obŕztojímo, zgodí, pripetí, vu tíhom, príde, ‘zíve, píse, k-Trojíczi, zides, ŕze lescsí, csínio, zaŕŕpím, ŕzídím, Prebidím, bliscsíjo, vadlíjo, íscse, pobíje, pokrí ‘pokrij’; vendar Küzmič zanj rabi tudi grafem ⟨i⟩: *vefzeli, gli (< glih ‘enako, ravno tako’), zveli- csanya, razvefzeli, kmicsnom, brezi ŕzkrbi, Vjedinati ‘zediniti, združiti’.**

(10) Grafem za kratki *i* je ⟨i⟩: *Nikaj, zmiloscse, nepravicsno, pravicsen, igra, keliko, vekivecsni, pokriti, odpifŕtim.*

(11) Sprednji *ü* je označen z ⟨ü⟩: *útri ‘jutri’, dúso, túdi, Húdoga, Húdo, dúsa, drúgi, drúgo, ŕzlú’zijo, Verusztúj, húde, vútro, Szúknyo, Radújefze, trúдне, lúŕztvo, Lúczki, Odkúpleni, vúpamo, lúŕztvo, zvúna, vúpa, vúpanye, csújem, Odpúsztí mi, Dúsno, krúhi, zaŕŕlú’zo, ŕzkrúhom, trúdní, bi lúbo, Csúдно, potrebúje, ŕzka’zúje, csúo, vúha, Dúhovno, lúdomorsztva, hūdou, vu vúháj.*

(12) Dolgi *u* se zapisuje z grafemom ⟨u⟩: *vracsóni, vnatúri, Vu rú’zni, rú’znofŕti, zracsúnaj.*

(13) Kratki *u* nima posebnega znaka: *Czuknoti, ŕzburkano.*

(14) Zlogotvorni *r* se zapisuje z ⟨r⟩, redkeje z ⟨er⟩: *vr’ze, Szmrt, mrtve, zavrgao, trbelo, trbej, ŕzmerti.*

Podvojitve glasov (npr. *na vekke, Zelejjo*) in mestoma napačna stava diakritičnih znamenj (npr. *Kposztelám, Nèhánoga, nèháó, povèksáva, nèháti, nevolám, fzmèjéjo*) so očitne tiskarske napake.

Glasoslovje

Samoglasniki

Küzmičevo glasoslovje je usklajeno s sodobnim prekmurskim narečjem.⁴ To dokazujejo *e*-jevski odrazi za polglasnik (*dén, kéfzno*), sekundarni polglasnik (*zevfzim, odebránim, zeperi* 'speri'), *u*-jevski odrazi za samoglasniški *ŷ* (*gúcsao, dúg, Szuncze, pun, napuni, dugo, puno, du'ze*), sprednji *ü* za dolgi (*Dújh, poszlújhni, dúso*) in kratki *u* (nenaglašeni: *Dúhovno, lúdomorsztva, húdou, vu vúháj*) ter položajni *ö* (*zvórov, vó* 'ven', *vfzákoj vóri, vórvemo, Dónok, vóri* 'veruj', *Vórvjem, vóra, Trombónte*). Značilni prekmurski dvoglasnik *e:ŷ* se zapisuje z *⟨ej⟩*, le izjemoma *⟨ei⟩* (*meifzecz, odeivas*) oz. *⟨e⟩* (*Telovni*). Nosni *ę* se izgovarja ozko in dolgo, kar zaznamuje ostrivec: *iména, iméni, Lé'zen fzi, vzéti, fzvéti, prijétno, pocséla* 'spočela', *gléda, glédaj*. Dvoglasnik *o:ŷ* Küzmič zapisuje z *⟨ou⟩* (*Boug, nous, rouka, pomoucs*), vendar tudi *fzmrtyov, Sztrosek, bode in tò*. Samoglasnik *i* v položaju pred *r* prehaja v ozki, napeti *e*: *kpaŷtéri, méri, vmérajó, pasztér, zméro*. Nenaglašeni *jat* prehaja v *i*: *vífzilo, vlicsè, lipou, Li, cslovik, ricsjouv, vidi-lo, bilejsi* 'bolj bel'; nenaglašeni *o* v *u* (*verufztúvati*); nenaglašeni *u* v *i*: *Odpífztís*. Prisotne so tudi redukcije samoglasnikov: *tvojga, pred mojmi ocsmí, kak, tak, fzvojga, zmojga, nemre, Nemrejo, Razmi, kfzvojmi deli, Szvojga, ktvojmi, Notr, prnefzao, Hválmo, Hválte, vel'ke, Vek'vecsni, nyegvo*.

Soglasniki

Palatalni *í* in *ń* otrdita: *poszteli, Stvoritela, fztvoritel, lúblénom, zafztopenyè, lidém; ogen, vknigaj*. Trdi *l* v ednini moških deležnikov se označuje z: (1) v skupinah *-al* in *-ál* z *⟨ao⟩*, *⟨áo⟩* oz. *⟨o⟩*: *sútao, fzkoncsao, bojao* 'bal', *v'zívao, prebívao, Kralúvao, fzegrejvao, prebívao, obímao, odhájao, Vczagao* 'obupal', *Poudao, Pelao, drkao* 'tekél', *nèháó, Zváó, dáó, obdr'zo, plácso*; (2) v skupini *-él* z *⟨eo⟩* oz. *⟨èó⟩*: *fteo, Meo, vzéo*; (3) v skupini *-el* z *⟨ao⟩*: *vnefzao, prnefzao, prisao, odvrgao, mogao, zísao, navrgao, zavrgao*; (4) v skupini *-il* z *⟨o⟩*: *doubó*,

⁴ Prisotne pa so tudi kajkavske prvine, npr. ikavski odraz jata: *fzkim* 's čim', *Ktim* 'k tem', *fztim* 's tem', *zevfzim*.

*fz*puno, *Ofz*loubodo, *pote*’zo, *zmé*ro, *vgre*jsó, *Porou*do, *tou*’zo, *Ofznaj*’zo, *Rafz*rdo, *hodo*, *nofz*o, *fztvouro*, *namej*no, *vc*síno, *fzou*do; (5) v skupini -*il* z ⟨*io*⟩ oz. ⟨*io*⟩: *csinío*, *bio*, *vc*sio, ‘*zalosztio*’; (6) v skupini -*ül* z ⟨*úo*⟩: *csúo*; (7) v skupini -*əl* z ⟨*ou*⟩: *fou*. Končni -*m* je kljub narečnemu prehodu v -*n* v pisavi ohranjen: *vfzáksem*, *zrzázumom*, *preminém*, *bojim*, *Prebidím*, *Idem*, *fzidím*, *vendar Pefzen*, *Lé’zen*. Mehkonebnik *x* v izglasju prehaja v -*j* (*fzmej* ‘smeH’, *Vfzej* ‘vseh’), v vzglasju ga avtor v pisni podobi ohranja (*Vu hi’zi*). Hiperkorektno zapiše pridevnik *Túhe* ‘tuje’. V zahtevnejših sklopih, kot je *shr-*, *x* onemi: *fzranyeno*. V izglasju pridevnikov (mestnik množine) onemi, v samostalnikih pa prehaja v -*j*: *Vtvoji ranaj*, *po právi fztezáj*, *v-fzvoji právdaj*, *vnárocsaj Tvoji*, *vmoji vűftaj*, *vedni palacsaj*, *vhi’zaj*, *vu vűháj*. Vzglasni *v-* pred nezvenečimi glasovi prehaja v *f-*, *vendar* v pisni podobi ne doživi tovrstne premene: *vfzáksem*, *vkúp*. Lahko je iz *u-*: *Vmrejtí*, *ftisaj* (*v > f*); nastopa pa tudi kot proteza: *vugodno*, *Vűpamfze*. Parazitski *j*: *vraj’zi*, *osznáj’zi me*, *osznáj’zen*. Izpričan je samostalník *Grejsniczke*, v katerem se kaže sprememba -*cke* < *-*cje*.⁵ Izpričano je tudi prilikovanje po zvanečnosti: *ž > š*: *mrejs* ‘mrež (rod. mn.)’, *Krís*, *tesko*; *d > t*: *britkoj*, *fzlatko*; *z > s*: *raszpéti*. Premene soglasniških skupin so: *ht > št*: *fteo*; *hč > šč*: *fcsè*, *Niscse*; *kt > št*: *stero*, *fsteri*, *Steroga*; *mn > vn*: *po vnougom*; olajšave sklopov: *čt > št*: *preftéjo* ‘preberejo’; *bv > v*: *Obari me*, *obarjes*; *ds > c*: *Lűczki*; *ds > s*: *lűftva*. Kontaminacija: *Idte*.

Oblikoslovje

Samostalnik

Samostalniki moškega in srednjega spola imajo v dajalniku in mestniku ednine končnico -*i*: *ktomi Naj lepsemi Jezufi*, *Goszpodni*, *Bougi*, *ktanácsi*, *zdravomi* (posam. prid.); *Vuvfzem mojem ‘zitki*, *Po Ádamovom fzpadáji*, *vu Krifztuűi*, *Po Ádami*, *Vu mojem ‘zitki*, *na tom fzvejti*, *Vtvojem krí’zi*, *Po vfzem firoukom fzvejti*, *Vu fzvojem czejlom ‘zitki*, *kfzvojmi deli*, *vmojem fzrczi*, *po vnougom deli*, *po mourji ino brejgi*, *Vblá’zenfztvi*, *Vczejlom nyegovom králefztvi*, *vpotrebno vrejmeni*, *vbogáfztvi*, *Vu ednom ocsnom megnenyi*, *vnougom mefzti*. Značilna končnica ženskospolskih samostalnikov v orodniku ednine je -*ov*: *Zmodrousztyov*, *zlűbeznosztyov*, *Zmirovnov trplivosztyov*, *Znezgrűntanov radosztyov*.

⁵ V goričkem in ravenskem podnarečju prehaja *j* za zvanečimi konzonanti v *d’*, za nezvanečimi pa v *t’*. Ta dva glasova pred sprednjimi vokali prehajata v *g’* oz. *k’* (Ramovš 1924: 166–167). Nezvaneči velarni zapornik *k* se je po ugotovitvah Oszkárja Asbótha (1908) razvil iz *j*, vmesna glasovna stopnja pa je bila *t’*: *j > t’ > k’ > k*.

Preglas ni upoštevan v primerih: *ŷrczom*, *Zoliom*, *z-Krifztusom*; vendar *Szli-sanyem*, *ŷpejvanyem*. Druge posebnosti so: končnica *-je* v imenovalniku množine moškega spola: *nepriátelje*; končnica *-mi* v orodniku množine moškega spola: *med Angyelmi*; prva oblika sestavljenega imena *Jezus Kristus* je nesklonljiva: *k-Jezus Krifztusi*; zvalnika *Goszpodne* in *Bo'ze*. Srednjepolski samostalni *ne-bo* je feminiziran: *néba* – mestniška množinska končnica je *-aj*: *vu nebéŷzaj*. V samostalniku *breme* se pojavi arhaična končnica *-n*: *bremen*. Imenovalniška oblika samostalnika *kri* je *kryv*. Neustrezne sklanjatve: *na ŷzkleknyenim kolenom*, *te velke dári*. Nadnarečnost avtor izkazuje z rabo množinske orodniške končnice *-i* namesto narečne *-ami*: *zmojimi znánczi*.

Pridevnik

Končnica pridevnikov ženskega spola v mestniku ednine je *-oj*: vtvojoj, *ŷzkrádnyoj*, *britkoj*, *Na mojoj ŷzlejdneyoj pouti*, *Kcsíŷztoj*, *vmojoj nevouli*, *Vu veŷzéloy radoŷti*, *nyegovoy zmo'znoŷti*, *vŷzákoj Nefzrecsi*, *vednákoj ŷztálnoŷti*. Trde končnice pridevnikov so arhaične: *ŷŷveczkoga*, *csisztoga*, *Po Ádamovom ŷzpadáji*, *Vu Jezusevom*, *vu kmicsnom douli*. Stopnjevanje oblike lastnostnih pridevnikov so: *bilejsi* 'bolj bel', *naj lepsa*, *Naj lepsemi*, *naj bougsi*, *naj véksi*. Oblike svojilnih pridevnikov so pogosto okrnjene: *mo* 'mojo', *tva* 'tvoja' (vendar tudi *tvoja*), *tvega*, *tve* 'tvoje', *Me* 'moje', *ŷvo* 'svojo', *Szve* 'svoje', *mo* 'mojo'; podobno posamostaljeni pridevnik *hud* v roditeljskem ednine: *Od vŷzega húda* 'hudega'.

Zaimek

Osební zaimki: *Jasz* in *ja* (1. os. ed.; gre za nadnarečno obliko – narečna bi se glasila *ges*), *za* menov, *Tí*, *ŷtébe*, *Od tébe*, *za tebov*, *Kŷzebi*, *On*, *One* (3. os. mn. ž. sp.), *Nyemi*; pogoste so navezne oblike zaradi rime: *na mè*, *za mè*. Vprašalni zaimki: *ka* (*Ka je tiŷto za veŷzeljè?*), *Kaj*, *Sto* (*Sto náj vkúp ne nëhá?*). Oziralni zaimki: *Ki* (*Preklét' je on cslovik ino Dalecs od zvelicsanya* :/ *Kí ŷze naszlánya na lúŷtvo*), *Koga* (*Sztrti dújh*, *koga ŷzi tí nëháó*), *ka*, *kaj* 'kar' (*Nego*, *ka on ŷzam vídi*, *Kaj mi je na dobro*), *Stero* 'kar' (*Gde ŷze lescsi ta korouna*, *Stero nam da Krifztus nigda*), *Kou* (*radoŷti i moucs*, *Kou cslovik potrebüje*), *Vkou* 'v katero', *Vkom* 'v katerem', *Koga* 'kogar', *ŷzkoterov*, *Vki* 'v katerih'. Kazalni zaimki: *eto noucs*, *ete dén*, *tou*, *Tákŷi*, *toga*, *na toj*, *etoga*, *Tomi* 'temu'. Nikalni zaimki: *Ni-scse* 'nihče', *nikakse* 'nikakršno', *Nikaj* 'nič', *na nikoj* (oblika za tož.), *Vnikom* 'v ničemer'. Totalni zaimki: *Vesz ete dén czejli*, *vŷzáki*, *Vu vŷzáksem mojem djányi*, *vŷze*. Poljubnostni zaimki: *komíŷtè* 'komurkoli', *gde Koli*, *Kakoli*.

Glagol

V 1. osebi ednine se v sedanjiku izmenjujeta pomožna glagola *šzem* in *šzam*; oblika za glagol *iti* je *idem*. Za 2. in 3. osebo ednine sta značilni daljši, arhaični obliki *jefzi* 'si' in *jeszte* 'je'. Prisotne so daljše oblike glagola *biti* v prihodnjiku: *bodem*, *boudem*, *bode*, *boude* (tudi *bou*). Nedovršni glagoli imajo priponi *-ava-* in *-üva-*: *Zdr'záva*, *potrdjáva*, *Naszledúvala*, *Kralúvao*. Glagoli II. vrste imajo pripono *-no-* za knjižnoslovensko ustreznico *-ni-*: *Vtrgnoti*, *Czuknoti*, *Zdignoti*, *nagnoli*, *nadignola*. Pojavljajo se različne okrajšane oblike glagolov v 3. osebi množine: *ido*, *vadlíjo* 'vadlujejo'. Velelnik se lahko izraža z zvezo »naj + glagol«: *Naj šzpoznamo*, *Naj ne trpímo*, *Naj ne šzpádnem*; večinoma pa je nezložen: *Idte*, *doli fzi lezste* 'lezite' (kalk), 'Zelete' 'želite', *Rafšprefztri*, *Ne odvzri*, *dvouji*, *vóri*, *Ocsiscsávaj*, *bej'zi*, *Dáj*, *Szkleni*, *pokrejpi*, *Ocsifzti*, *Ponávľaj*, *Hodi* 'pridi', *šzpravi*, *pelaj*, *Szlejcsi*, *pomozi me* 'pomagaj mi', *šzpravte*, *pojte* 'pojdite', *Szpejvajte*, *erczi* 'reci', *bojdi*. Sedanjik glagolov iz glagolskih vrst V/1 in VI ima v prekmurskem narečju pripono glagolov iz glagolske vrste V/2 (Ramovš 1952: 142), kar pa pri Küzmiču vsled odločitve za nadnarečje ni uresničeno: *dájem* namesto *davlem*, *dávas* nam. *dávles*, *odeivas* nam. *odeivles*, *Zdr'záva* namesto *zdržávle*. Pomena glagolov *vedeti* in *znati* sta zamenjana: *li vzemi*, *ka tí vejs* 'znaš'; *Znà dobro* 've'; prav tako pomena glagolov *moči* in *morati*: *Nevoulu Gda šzkoncsati more* 'mora'.

Prislov

Prostorski prislovi so: *kama*, *Gde* 'kje', *Dalecs*, *kraj* 'stran', *Notr*, *Eti* 'tu', *zgora*, *domà*, *vinej* 'zunaj', *zvúna* 'zunaj', *nikam* 'nikamor', *tà* 'tja', *tam*, *gori*, *doli*. Časovni prislovi: *Zdaj*, *všzigdár*, *útri* 'jutri', *Gnesz* 'danes', *Nadale*, *Náto*, *vútro* 'jutri', *teda* 'tedaj', *pá*, *Páli* 'spet, ponovno', *nešztanoma* 'neprestano, nenehno', *vezdaj* 'zdaj', *tecsász* 'do takrat', *rano*, *pozno*, *preczi* 'takoj', *kéřzno*, *nigda* 'nekdaj', *vuj-dne* 'podnevi', *ednouk* 'enkrat', *Vnocsi* 'ponoči', *všzeřzkousz* 'vseskozi'. Lastnostni prislovi: *verno*, *Etak* 'tako', *dobro*, *milosztivno*, *Szkrívoma*, *zamán*, *šzlatko*, *vkúp*, *Ednáko*, *hitro*, *trdno*, *navkúpe* 'hkrati', *zobřtom* 'zastonj'. Vzročnostni prislovi: *záto*. Merni, količinski prislovi: *zadoszta*, *Zevřzim* 'povsem, popolnoma', *naj bole*, *Preczi* 'precej', *krouto* 'zelo, močno', *prevecs*, *nemertúcsľivo* 'neizmerno'. Kratnostni prislovi: *Dofřtakrát*, *enkrát*, *Jezerokrát*. Prislovne zveze: *Zeszna* 'iz sna', *vřzegavejcs* 'vse bolj', *koutkam* 'ne kod ne kam', *od eti máo* 'od zdaj naprej', *ouzdalecs* 'od daleč'. Stopnjevane oblike: *bole*, *naj bole*, *prevecs*.

Nepregibne besedne vrste

Značilna je vokalizacija predloga v: *Vu vekivecsno kráľeftvo, Vu ednom ocsnom megnenyi, Vu fšvojoj diki, vu tihom méri, vu miloscsi*; vendar tudi v-vóri, v-fšvoji *právdaj, v-Goszpodni, v-Ádami*. Predlogi iz, z in s so izenačeni: *Z-fatanom, z-fzrcà, z-fz. Dúhom, z-šterimi, zcejloga fzrcà, z-Bo'zim 'zlákom, zranami, znójom, znevrejdnoga, Zmatere 'iz', z toga fšvejta, fš-fzrcà, fštoga*. Predlog iz je lahko zlit s sledečo besedo, če se ta začne na s-: *fzna 'iz sna'*; predlog v pa se lahko s sledečo besedo zlije, če se ta začne na v-: *vřákóm meřti, vouzo 'v ječo'*. Predlog z se pred *ń* premeni v ž: *'znyega, 'znyouv, 'Znyegovi, 'znyimi*. Predlogi, ki se pojavljajo, so še: *na, za, od, do, k, po, pri, med, brezi (brezi fzmrti, brezi řázlocska, brezi fžkrbi i dvojnofřti), zvúna (zvúna tej mouk), prouti (prouti tebi, prouti vřejm ognjenim fřtrejlam vřaj'zim, prouti řzebi, prouti meni), za volo 'zaradi' (za volo Tvojga iména)*. Prisotni so vezniki, značilni za vzhodnoslovenski prostor: *ino, i, liki 'kakor, kot', Kakda, Csi, Ár 'ker', Vej 'saj', Záto, Geto '1. ker, 2. ko', Da 'ko' (Da je pa katsa vkanila Ejvo), A, kaj 'da', Dokecs, Csi gli 'čeprav', gda 'ko', Gde 'kjer', Kak 'kot' (Kak megla), Naj řzi 'najsí', Ako gli 'čeprav', Naj řzi bou*; dvodelni veznik je *ni...niti* (*Naj me od tébe ni 'zaloszt Ne razloucsi, niti radoszt*); večbesedni veznik: *kak řtè řzi bou*. Členki poudarjanja so: *'Ze, escse 'še, czilou, dónok, Ni 'niti' (Záto mi ni eden vecsér Pri nyem nikaj neszřali), Zajřtino*; členki dodajanja: *i 'tudi' (Daj, da mi i eta hrána), takáj 'tudi, enako', takájse 'tudi, enako' (Vefřelířze takájse řzrcze)*; členki izvzemanja: *li 'le', Lepřaj 'samo', bár 'vsaj'*; zadržkovni členki: *Komaj*; členki, ki izražajo podkrepitev trditve: *bogme (Tè bogme tani ne ořtáne)*. Medmete *oh (Oh vekivecsnofřt nebefřka! Oh dike radořt anyelfřka!)*, *ah (Ah! kak bi tam řz. řrořstvo řasz zcejloga řzrcza dícsó), ó (Vodi me, ó Boug!)* in *jaj 'gorje' (Oh! jaj tomi, řteri je řejcs Bo'zo húdou zavrgao)* avtor rabi za izražanje čustvenega odnosa do vsebine, medmet ovo, ki se v prekmurski književnosti pogosto pojavlja, pa ima pomen 'glej': *Ovo, vcsiní mi po vouli*.

Skladnja in slog

V Küzmičevih pesmih se kažejo skladenjske posebnosti, značilne za starejšo prekmursko književnost: (1) stava desnega samostalniškega prilastka: *Dújh řřvétí, dén řžkráđnyi, Varivács moj, Odeteli drúge, řžvejť vesz, Boug zmo'zni, řzinà řžvojga Lafřtivnoga, řzrcà mojega, řzrczè moje, bremen moje, řzin Bo'zi, globocsína mourszka, díczè tvoje* – vendar tudi *Bo'ze řejcsi, Po Ádamovom řřpadájí, trúđne kotřige*; (2) svojilni rodilnik: *Vu řzrcà řkrinyiczi, Grejha csemér, lúdomorsřtva kařtíge, Grejhov bremen, řžvejť czimper, trákov hicza,*

tejla Temnicze, dūse paſſo, toga ſzvejta blágo, Stvoritela moucs, potreboucse ſzini, diczè tvoje golouto, Trombónte gláfz, Nyega préczimba, Húdogo nepriátela Húdo naminyávanye; (3) pred samostalniko se pogosto pojavi člen, npr. *eto dūse paſſo, tè zláte palacse, ktomi Naj lepsemi Jezufi, Tà hrána je ti beté'zni, ſzte ſzmrti rouk*; (4) zapleteno razvite samostalniške besedne zveze: *tejm Profzécsm vprávoj vóri* 'tem prosečim evangeličanom', *Mojo od grejhov ſzburkano Dúšno vejszt*; (5) naklonske zveze z dajalnikom: *ſzto* ('miza') *ti je pokriti; Tà hrána ti je na haſzen*; (6) deležje na -ši: *Szpejvavsi z-ſzrczà vaflega*; (7) poseben besedni red naslonk pri zanikanju: *Nikaj je nej doubó; Dónok ſzem ja Nej vido; Nej moje 'ni*; *Ka je nej vidilo okou, ka ſzo vúha nej ſzliſila, Niti pamet gori vzéla*; (8) pogosta je tudi raba osebnega namesto povratnega svojilnega zaimka: *Lejhko me od tébe vr'zes; Ne vzemi kraj tvojega Dúhà*; (9) raba rodilnika namesto tožilnika: *ſzkoterov Obládam nepriátelov*; (10) razlikovalna sklonska vezljivost v primerjavi z osrednjeslovenskim jezikom: *Szmiluiſze nad menov; Vcsini dobrouto z-Sionom i ſztvojim krſztsánszkim národom*.

3. Ah bár dabi ſze vnárocsaj Tvoji,
Jezus! kak 'zelej: 'Ze ſzegreivao i
tebè zdaj Obímáoj jaz dobro vej: R.
Od ofir csísztoza zláta, Bole bi lúbo
od ſzvejta. Ár bi tak bio pri tebi Pri naj
lepsem Jezusi.

4. Naj ſzi ti drúgi hodijo Po mourji
ino brejgi: Naj ſzi za blágo drcsejo
Po vſzem ſiroukom ſzvejti. R. Jaz ſcsém
li knebéſzam moje Zdignoti perouti vó-
re; Geto bom brezi ſzkrbi Pri naj lepsem
Jezusi.

5. Jezerokrát jaz tak právim I escse
vecskrát 'zelej: Ah! gda ſze jaz v
grob ſzránim, Gde ſzi lipou pocsiném.
R. Tou mi naj bougsi táo bode: Ár tà
denem bremen moje I 'zivo bom vne-
béſzi Pri naj lepsem Jezusi.

Slika 1: Pripev: Pri naj lepsem Jezusi
Vir: *Vöre krsztsánszke krátke návuk* (Küzmič 1754: 261)

Predstavljam še nekaj pesniških figur: (1) nagovor: *Tí, oh Goszpoud i kráo zmo'zen!; ktebi, nas ſztvoritel, zdihávati*; (2) eksklamacija: *Oh vekivecsnofzt! ſzlatka rejcs. Oh rejcsi ſzlatkofzt vſzegavejcs! Oh vrejme puno radoſzti! Oh radoſzt vekivecsnofzti!*; (3) ponavljanje: (a) anafora: *Morem vzéti jaz tou ſzkrúhom, Ka je ſzkrí'za vízilo: Morem vzéti jaz tou zvínom, ka je ſztvoji rán teklo?*; (b) geminacija: *Vſze je, vſze je dobro vcsino*; (4) primera: *Grejhi me bodo te'zili, Dúšna*

vejfzt fztiszkávala :/: Kí je vecs kak pejŷzka vmourji; Liki dejte, omedlejšvam; I po csafzi czilou prejde Zvrejmenom, kak megla vujdne; Liki ovcšicza kpaŷteri: Tak bej'zi ktvojmi Jezusi; Mojim nogám je tvoja rejcs, Liki gorécsa ŷzvejcsa; liki zrák nébe, Boj okouli méne tí; (5) besedna igra: I kak ŷzmo vŷzi Po Adami Szte ŷzmrti ŷzmrtjov vmreli; (6) inverzije, besedni umiki in premiki: da je vraj'za moucs Meni vniksem skouditi Nej mogla dugoványi; Prími me gori tvojga, Goszpodne lasztivnoga; na diko tvega Nemocsen iména; Verusztúj i, Bougi, Premislávaj, jeli vŷzákse Delo je po vouli; Oh veren moje dúse vrács; Da 'ziveti ni eden Brez Bo'zega Nemre ŷzinà; Tou miloscsó íscse zdelom Potrto ŷzrczè i ŷztrúdom; Jasz ŷcsém li knebèŷzam moje Zdignoti perouti; Ár po tebi kmojemi Notr pridem Jezusi; ŷzvoje ŷzka'zúje Ocsinszko ŷzrczè; On more...Pomoucs dati blagoszlova; Nám je od csákanya tesko Na zemli tvojim lidém; (7) retorična vprašanja: Zakaj bi ŷze jasz 'zalosztio ? Moj escse Kríŷztus je: Sto bi mi nyega vzéo?; Csi vórjemo Vetom mocsno. Sto bi ŷze bojao mrejtí ?; (8) ukrasni pridevek: Pri naj lepsem Jezusi, naj bougsi táo, dobro noucs, Sznene ocsí, trúдне kotrige, ŷzvetlo ŷzuncze, Húdogá nepriátela, Húdo naminyávanye; (9) pripev oz. refren: npr. Pri naj lepsem Jezusi (prim. Sliko 1).

Besedje

Küzmičevo besedje je večinoma arhaično vzhodnoslovensko: *takáj* 'tudi, enako', *dugovanye* 'stvar, reč', *prejde* 'mine, propade', *Vrásztvo* 'zdravilo', *zvrácsi-jo* 'ozdravijo, 3. os. mn. sed.', *ŷzkrádnyi* 'zadnji', *Varivács* 'varuh', *obarjes* 'obvaruješ', *porácsam* 'izročam', *naminyávanye* 'namen, namera', *Zeszna* 'v spanju', *kotriga* 'ud, okončina, del', *nèhám* 'pustim', *odetel* 'oblačilo', 'zítek' 'življenje', *Sznene* 'zaspane', *razdrefzeli* 'razžalosti', *ŷzpadáj* 'padec', *vekivecsna* 'večna', *Goszpodne* 'Gospod (rel.)', *pecsojna* 'skala, temelj', *krouto* 'močno, zelo', *Obari me* 'obvaruj', *vretina* 'vir, vrelec', *vouza* 'ječa', *ŷzto* 'miza', *drefzélno* 'žalostno', *jelo* 'jesti', *pítvina* 'pijača', *Naszledúvala* 'sledila', *drcsejo* 'tečejo', *glád* 'lakota', *Sz. Trojsztvo* 'Sveta Trojica', *oŷtaviti* 'zapustiti, opustiti', *zmo'zno* 'mogočno, močno', *Krŷtsenik* 'kristjan', *moka* 'muka, trpljenje', *vrejmen* 'čas', *Szredbenik* 'posrednik', *Szprevájaj* 'spremljaj', *Vu ednom ocsnom megnenyi* 'v trenutku'. Pojavljajo se tudi prevzete besede iz oz. preko nemščine in madžarščine ter izpeljanke iz nemških in madžarskih osnov (po Toporišiču (1992: 218) so to polprevzete besede): *skouditi*, *Gvant* 'oblačilo', *zhisopom* 'z ožepkom, izopom', *ofer* 'žrtev, darovanje', *czeringa* 'preživnina, hrana za na pot', *Troufta* 'tolaži, 3. os. ed. sed.', *pehár*, *Znezgrúntanov* 'z nedoumljivo', *vczágam* 'obupam, 1. os. ed. sed.', *Ospotávajo* 'sramotijo, 3. os. mn. sed.', *ŷpot* 'sramota', *korouna* 'krona', 'zój' 'obresti', *mántre* 'muka, trpljenje, tož. mn.', *vczaglivoszti* 'obup, malodušje,

rod. ed.‘; *áldov* ‘žrtev’, *sútao* ‘prežal, zalezoval’, *Tanács* ‘nasvet, posvet’, *jálnofzt* ‘krivičnost, zlobnost’, *Vadlújem* ‘priznati, izpovedati se’, *hafzni* ‘koristi, 3. os. ed. sed.‘, *hafzen* ‘korist’, *dícsó* ‘slavil, 3. os. ed. pret.‘, *nemertűcslivo* ‘neizmerno’, *engedűje* ‘odpušča, 3. os. ed. sed.‘, *feregouv* ‘množica, skupina, rod. mn.‘.

Veliko je glagolskih kalkov, sestavljenih iz smernih prislovov (*ta, gori, doli, okouli, kraj, vkúp, vó, prouti*) in glagolov: *tà prejde, gori fztánem, Prími me gori, okouli vzéla, Vŷzemi vŷze gori, Gori fze obleklo, kraj zavdaro* ‘zašel’, *doli fzlácsi, doli vržem, doli fzi leszte, vkúp zapréjo, kraj fzpádnola, kraj Ne vzemi, me vó vzemi, doli ftisaj, Szkleni vkúp, Lé’zen fzi doli, Prebidímŷze gori, gori vzemem, prouti fztánem, Kraj ne odloucsi, vó razpřeztrém, Gori fztánejo, gori zapířzan, zide doli, prislo gori, gori vzéla*.

Pomen nekaterih besed in besednih zvez se razlikuje od pomena v osrednje-slovenskem jeziku ali pa je ta v SSKJ² označen s kvalifikatorjem starinsko: *Ktebi fze naj přineřzém* ‘naj pridem’, *fze fzpát ravna* ‘se odpravlja’; *Kou fze fztvoriteli vídi* ‘kar je stvarniku všeč’; *Da fze na pokoj dà fŷrczè* ‘umreti’; *přifzpodoben* ‘podoben’; *na nikoj fžprávla* ‘delati, da kdo vse izgubi’; *fŷtera Te je na tou nadignola* ‘spodbudila k temu’; *Ponávľaj me vu lúbézni* ‘prenavľaj’; *fžpravte na fspot* ‘osramotite’; *Na nyega fze fžlonim* ‘naslonim’; *zafžtoplennyè* ‘vnebohod’; *přeřtéjo* ‘preberejo’; *k-Trojíczi, Stero fzi nám tí fžpravo* ‘pridobil’; *popejvam* ‘pojem’; *Vonya mi* ‘smrdi’; *přeczimba* ‘sijaj, blišč’; *nezgovorne* ‘neizrečene’.

Kar zadeva tvorbo besed, velja izpostaviti nekaj tipičnih panonskih obrazil: *-ba*: *ravnaj Mojo hodbo*; *-o(š)ča*: *miloscse* (vendar tudi *miloszt*), *vu teskoucsi, necsisztoucse, potreboucse*; *-tel*: *fztvoriteli, zagovoriteo*; *-stvo*: *Trojsztvo*. Pogosto obrazilo izpeljank je *-nost*: *lúbeznoszt, trplivoszt, poniznoszt, fžmilenoszt, dvojnoszt, temnofzt*. Moške manjšalnice so tvorjene s pripono *-ek* (*fžinek*), ženske pa z *-ica* (*oveřicza*).

Sklep

Do določene mere nadnarečno glasovje in oblike, bogat skladenjski sistem, arhaičen besedni inventar in privzdignjenost pesniškega izraza dokazujejo, da je bila prekmurščina v Küzmičevem 18. stoletju kljub narečni osnovi povzdignjena v knjižni jezik. Jezik Števana Küzmiča v katekizmu *Vöre krsztsánszke krátki návuk* (1754), predvsem pa v najpomembnejšem protestantskem tisku *Nouvem Zákonu* (1771) je temelj za razvoj prekmurskega knjižnega jezika vse do 20. stoletja, ko je Ivanocyjev duhovniški krog sprejel enotno slovensko knjižno normo tudi v prekmurskem slovenskem prostoru.

Literatura

Števan KÜZMIČ, 1754: *Vöre krsztsánszke krátke návuk csízste rejcsi bo'ze vö zebráni i na nyou vszejm vernim vu vszákom szküsávanyi na podpéranye, vu nevouli na pomáganye, vu szmrtri na troust, ino potomtoga na vekivecsno zvelicsanye: pouleg nísteri szem szpodobni molítev ino pejszen, nazáj gori poczimprani*. V Halli Saxsonskoj.

Oszkár ASBÓTH, 1908: *A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban*. Doktorska disertacija. Budapest: A magyar tud. akadémia.

Előd DUDÁS, 2012: Primerjalni zgodovinski razvoj prekmurskega črkopisa. *Jezikoslovni zapiski* 2/18, 149–165.

Nina HORVAT, 2020: Predstavitev prekmurskih rokopisnih pridig iz 1. polovice 20. stoletja. *Slavia Centralis* 16/2, 50–63.

Marko JESENŠEK, 2018: Prekmurski jezik v Temlinovem in Kardoševem prevodu Malega katekizma. *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. (Zora, 129). Maribor: Univerzitetna založba Univerze. 70–85.

Marko JESENŠEK, 2019: Prekmurske protestantske pesmarice od Mihaela Severa do Janoša Kardoša. *Slavia Centralis* 12/1, 239–262.

Franc KUZMIČ, 2005: Prekmurski protestanti v 18. stoletju. *Stati inu obstatu* 17/1–2, 82–89.

Vilko NOVAK, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.

Martina OROŽEN, 1974: O vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. *Zbornik Štefana Küzmiča: gradivo s simpozija ob 250-letnici rojstva*. Ur. Antoša Leskovec, Mira Medved, Jože Ternar. Murska Sobota: Pomurska založba. 114–122.

Martina OROŽEN, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Fran RAMOVŠ, 1924: *Historična gramatika slovenskega jezika. 2, Konzonantizem*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

Fran RAMOVŠ, 1952: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Jože TOPORIŠIČ, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

DIE SPRACHE DER GEDICHTE KÜZMIČS IM WERK VÖRE KRSZTSÁNSZKE KRÁTKI NÁVUK

Zusammenfassung

Števan Küzmič zählt zu den bedeutenden Persönlichkeiten in der Geschichte von Prekmurje und ist vor allem für seinen Beitrag zum sprachlichen und literarischen Erbe dieser Region bekannt. Seine Leistung zur Erhaltung und Entwicklung der slowenischen Sprache in Prekmurje ist bemerkenswert; dazu kümmerte er sich um die religiöse Bildung der lokalen Bevölkerung. Von seinen gedruckten Werken sind nur der Katechismus *Vöre krsztsánszke krátke návuk* (1754) und *Nouvi zákon* (1771), eine Übersetzung des Neuen Testaments der Bibel aus dem Griechischen, erhalten geblieben.

Der Katechismus *Vöre krsztsánszke krátki návuk* besteht aus der 22 Seiten umfangreichen Einleitung und aus 275 Textseiten. Zum Katechismus gehören auch 19 aus dem Deutschen und Ungarischen übersetzte Gedichte. Es handelt sich um die „bescheidenen Anfänge der protestantischen Gedichte aus Prekmurje“, die jedoch eine wichtige religiöse und kulturelle Bedeutung für die evangelische Gemeinschaft von Prekmurje hatten. Zudem bereitete Kūzmič eine separate Ausgabe dieser Gedichte vor, in die er die Tradition der handschriftlichen Lyrik aus Prekmurje einbeziehen wollte. Wegen seines frühen Todes wurden diese Pläne erst von Mihal Bakoš, seinem Nachfolger in Šurd, realisiert.

Die Schrift für den Katechismus wurde von Kūzmič sorgfältig gewählt. Phoneme wurden zwar auf die ungarische Art aufgeschrieben, er versuchte jedoch, die prekmurische Aussprache so getreu wie möglich auch in der Schrift nachzuahmen. Grapheme für die Markierung von Vokallängen und -kürzen setzte er zwar inkonsistent und uneinheitlich ein, zumal er für beide Vokalquantitäten sowohl Akut als auch Brevis verwendete. Das Lautbild der Gedichte ist an die Ravensko-Goričko-Version des Prekmurje-Dialekts angepasst, was auf Kūzmičs Wissen und sein tiefes Verständnis der sprachlichen Besonderheiten dieser Region hinweist. Die Morphologie ist archaisch: u. a. finden sich die Endung *-mi* im Plural Maskulinum, der Vokativ (*Goszpodne, Bo'ze*), die Endung *-n* bei Neutra (*bremen*), starke Adjektivendungen (*-oga, -om*) und getilgte Formen der Possessivadjektive (*ma, tva, risk*), lange Verbformen von *biti* (sein) (*jefzi* 'si' und *jeszte* 'je', *boudem, boude*), das Suffix *-no-* bei den Verben II. Typs (*Trgnoti, Czuknoti, Zdignoti*). Ebenso bringen Kūzmičs Gedichte verschiedene syntaktische Besonderheiten zum Ausdruck, die für die ältere Prekmurje-Literatur typisch sind.

Verwendet werden der Possessivgenitiv, das nachgestellte substantivische Attribut, der Artikel vor dem Substantiv, berücksichtigt wird auch die typische dialektale Wortstellung bei Negation. Rhetorische Fragen, Ausrufe, Ansprachen, Wiederholungen, Inversion, verschönernde Adjektive und Refrains tragen zum sprachlichen Reichtum und der Ausdruckskraft seiner übersetzten Gedichte bei. Die Lexik ist meist archaisch-ostslawischen Ursprungs, es finden sich aber auch übernommene Ausdrücke aus dem Deutschen und Ungarischen sowie Ableitungen anhand deutscher und ungarischer Basen. Häufig sind verbale Calques als Kombination von Richtungsadverbien und Verben.

Kūzmičs Gedichte sowie der gesamte Katechismus haben die Kultur in Prekmurje nachhaltig geprägt, da sie einen wichtigen Schritt zur Standardisierung der regionalen Schriftsprache darstellten, welche schließlich durch Kūzmičs *Nouvi zákon* bestätigt wurde. Sein Beitrag zur Erhaltung und Entwicklung der slowenischen Sprache in Prekmurje und zur Stärkung der kulturellen Identität der Bewohner dieser Region bleibt ein unschätzbarer Teil des kulturellen Erbes von Prekmurje.

Števan Küzmič v Smejevi prekmuriani

Marko Jesenšek

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, II. razred za filološke in literarne vede,
Novi trg 3, SI 1000 Ljubljana; Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za
slovanske jezike in književnosti, Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor, marko@jesensek.si

Jožef Smej je priznaval osrednjo vlogo med prekmurskimi pisци protestantu Števanu Küzmiču in katoličanu Miklošu Küzmiču. Dokazal je, da sta soimenjaka (in verjetno sorodnika) sooblikovala prekmursko knjižno normo v 18. stoletju. Števan Küzmič ga je zanimal kot prevajalec perikop iz Stare zaveze, analiziral in razlagal je njegove Predgovore, predvsem pa je natančno preštudiral jezik *Nouvega Zákona* in ga predstavil v luči sodobnega ekumenizma. Posebno mesto v Smejevem raziskovanju življenja in dela Števana Küzmiča ima slovenski prevod njegovega nagrobnega napisa – v latinščini si ga je sestavil Števan Küzmič, dopolnil pa ga je njegov šurdski naslednik Mihael Bakoš. Smej je v samostojnem poglavju romana o Miklošu Küzmiču (*Po sledovih zlatega peresa*, 1980) literarizirano predstavil tudi Števana Küzmiča.

Ključne besede: Jožef Smej, Števan Küzmič, slovenščina, prekmurski knjižni jezik

Jožef Smej attributed the central role among Prekmurje authors to the Protestant Števan Küzmič and the Catholic Mikloš Küzmič. He proved that the namesakes (and probably relatives) both contributed to the shaping of the Prekmurje literary language norm in the 18th century. He was interested in Števan Küzmič's translations of the Old Testament pericopes. He also analyzed and interpreted his Forewords and, above all, carefully studied the language used in his *Nouvi Zákon*, presenting it in light of modern ecumenism. A special place in Smej's study of life and work of Števan Küzmič is reserved for the Slovene translation of his headstone epitaph. The original in Latin was written by Števan Küzmič himself, and later complemented by his successor Mihael Bakoš. In his novel about Mikloš Küzmič (*Po sledovih zlatega peresa*, 1980), Smej devoted a special chapter to a fictionalized story about Števan Küzmič.

Keywords: Jožef Smej, Števan Küzmič, history of Slovene, the Prekmurje literary language

Uvod¹

Milosti polna, spomni se! je bilo geslo mariborskega škofa Jožefa Smeja – *Gratia plena, recordare* je napis, ki ga je poznal iz semeniške kapele v Sombotelu, kjer

¹ Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156 (*Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine*, vodja programa prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

je na praznik Brezmadežne prejel mašniško posvečenje in opravil novo mašo po zaključenem študiju bogoslovja. Geslo ima v latinščini in slovenščini enako število črk (dvajset), latinski glagol *recordare* pa ima osnovo *cor*, tj. *srce*, in ga je ves čas spominjal, da je v tuzemskem življenju najpomembnejše *dati in sprejeti srce*. Geslo je »hkrati tudi molitev, ki jo je škof Smej vsak dan molil, ne samo zase, ampak za vse, brez izjeme« ter tako prosil »Devico Marijo, naj vse sprejme v svoje srce.« (Sobočan 2007: 5–6) Boganjčar, rodil se je 15. februarja 1922 v Bogojini, je razdajal svoje srce za vero, prav tako pa tudi za svojo drugo veliko ljubezen, tj. slovenski jezik, prekmurščino in Prekmurje – kot pesnik, pisatelj, prevajalec in cerkveni zgodovinar je povezoval teologijo, zgodovino in jezikoslovje, saj ga je zanimanje za kulturno zgodovino prekmurskih Slovencev usmerjalo v »raziskavanje življenja in dela tistih mož, ki so v tujem okolju usmerjali in ohranjali slovenstvo krajine med Muro in Rabo« (Novak 1992: 19). Zvest svojemu škofovskemu geslu je Slovencem z veliko ljubeznijo odkrival znamenite, a po krivici spregledane prekmurske katoliške in protestantske pisce. Veliko raziskovalnih moči je namenil katoliškemu duhovniku Miklošu Küzmiču (1737–1804) in njegovemu krogu ter Ivanocyjevemu krogu, ki si je na prelomu 19. in 20. stoletja prizadeval za kulturno in duhovno rast prekmurskih Slovencev, do neke mere pa je deloval tudi politično, tako da se je organizirano upiral madžarizaciji. Z enakim spoštovanjem je predstavljal tudi jezikoslovno in teološko delo protestantskega pastora Števana Küzmiča, ki je prvi med Slovenci prevedel Sveto pismo Nove Zaveze neposredno iz izvirne stare grščine v slovenski prekmurski knjižni jezik (*Nouvi Zákon*, 1771). Resnično si je želel, da bi bili Prekmurci, Slovenci in vsi ljudje *milosti polni* in bi poslušali *srce*, ki napolnjuje notranjost, njena zunanja izraznost pa ne bi bila tako pomembna. Smisel krščanske vere ni v različnih zapovedanih predlogah, po katerih se lahko prevaja Sveto pismo, in različnih krščanskih verskih skupnostih. Vsi so služabniki Jahveja, zato naj berejo Sveto pismo v prevodu Vulgate ali prevodu materinščine iz izvirnega svetopisemskega jezika. Smej je na prevajalsko, kulturno in versko delo, ki sta ga v 18. stoletju opravljala protestant Števan in katoličan Mikloš Küzmič, gledal z ekumenskimi očmi. Prevajalsko delo Števana Küzmiča je razlagal »v luči sodobnega ekumenizma«, saj »odlok tridentinskega koncila namreč ne prepoveduje prevode v žive jezike, in to iz izvirnih tekstov« (Smej 2004: 335). Smej je citiral redovnico in cerkveno učiteljico sveto Terezijo Deteta Jezusa: »Ko bi bila jaz duhovnik, bi se učila hebrejščine in grščine, da bi lahko brala besedo živega Boga takšno, kot jo je on blagovolil izraziti v človeški govorici.« Tako je tudi razumel okrožnico Pija XII. *Divino afflante Spiritu*, iz katere je povzel:

Uporaba začetnih tekstov (*primorum textuum usus*) ne nasprotuje modrim ukrepom tridentinskega cerkvenega zbora o latinski Vulgati. Če je tridentinski koncil hotel, naj bo Vulgata tisti

latinski prevod, ki naj ga vsi uporabljajo kot avtentičnega (qua omnes pro authentica uterentur), to zadeva samo latinsko Cerkev in javno uporabo Svetega pisma v tej Cerkvi, nikakor pa s tem ne zmanjšuje veljave in moči izvirnih tekstov (primigeniorum textuum auctoritatem et vim). Nauk (doctrina) naj se dokazuje in potrjuje z izvirnimi teksti (ex primigeniis textibus comprobetur et confirmetur). Odlok tridentinskega koncila ne prepoveduje prevode v žive jezike, in to iz izvirnih tekstov. (Smej 2004: 335)

Smej je čutil, da ima tako srce tudi Števan Kūzmič, ki je sicer prevajal predgovor k Pismu Rimljanom po Lutru, vendar pa je njegov nauk o opravičevanju omilil, tako da je na koncu izpustil Lutrovo »izrazito protirimsko ost«. Resnica, ki je potrebna za zveličanje, s tem ni bila potvorjena, obsodbe iz preteklosti pa so s tem presežene in omogočajo spravo: »Luteranske Cerkve in rimskokatoliška Cerkev bodo še naprej poglobljale skupno razumevanje, ki naj prinaša nove sadove v učenje in cerkveno življenje.« (Smej 2004: 336–337) Ohranjati je potrebno duhovno dediščino Prekmurja skladno z izrekom o pravičnem življenju iz svetopisemske hvalnice modrosti: »Izkažimo čast slavnim možem, našim očakom po njihovih rodbinah.« (Sir 44,1) Smej (1999: 197) je zato izkazoval veliko čast najpomembnejšemu prekmurskemu protestantskemu piscu Števanu Kūzmiču, ki je prvi v Prekmurju prevedel Sveto pismo Nove zaveze, oz. je začel Sveto pismo »na svoj (in naš) stari slovenski jezik 'obračati' (prevajati)« (Smej 2016: 90). Mislim, da glede tega lahko parafraziram misel, ki jo je Smej² navedel v Stopinjah: Če rečeš prekmurski knjižni jezik, si hkrati rekel Števan Kūzmič. *Nouvi Zákon* je postavil prekmurski jezik, slovstvo in kulturo ob bok kranjskim protestantskim dosežkom in pokazal, da je slovenska kultura nastajala tudi v Prekmurju.

Smej je v svojih znanstvenih člankih in monografijah o prekmurskem jeziku in literaturi ob Miklošu najpogosteje navajal prav Števana Kūzmiča: »Oba Kūzmiča, Števan, evageličan, in Mikloš, katoličan, sta tako rekoč utemeljila svoj *stari slovenski jezik*.« (Smej 2011: 28) Protestantskega prevajalca Svetega pisma Nove zaveze je izbral za ohranjevalca narečja »panonske slovenščine« in z njim vred miselnosti in »duhovnosti Vzhoda«, ki sta ju v Prekmurje prinesla Ciril in Metod (Smej 2001: 224) – velikokrat ga je imenoval v naslovih svojih razprav, med katerimi so za razumevanje nastanka, razvoja, prostorskih okvirov in zatona prekmurskega knjižnega jezika najpomembnejše: (1) Se je Mikloš Kūzmič v svojem prevodu evangyliomov res naslanjal na Štefana Kūzmiča? (2) Dvestoletnica Kūzmičevega prevoda Nove zaveze, (3) Nagrobni napis Štefana Kūzmiča, (4) Mihael Kuzmič, Predgovori Števana Kūzmiča, (5) *Nouvi zákon* Števana Kūzmiča (1771) v luči sodobnega ekumenizma, (6) Štefan Kūzmič kot

² »Zato menda ni pretirana izjava, zapisana v Družini z dne, 19. oktobra 2003: Če rečeš Prekmurje in njega del Porabje, ki je na Madžarske, si hkrati rekel VILKO NOVAK.« (Smej 2003: 194)

prevajalec perikop iz Stare zaveze Svetega pisma. Ob teh naslovih opozarjam še na nekatere razprave, v katerih je Smej prav tako razpravljal o življenju in delu Števana Küzmiča: (7) Slovenski evangeličani, (8) Ekumenska sled v zbornikih Stopinje, (9) Prekmurski pisatelji v 18. stoletju, (10) Je prekmurščina knjižni jezik ali narečje? (11) O prevodih psalmov v prekmurščino od Martjanske pesmarice II do Pusztaijeve pesmarice 1893, (12) Prevajanje Svetega pisma v »stari slovenski jezik«. Posebnost je Smejeva literarizirana predstavitev Števana Küzmiča v samostojnem poglavju romana o Miklošu Küzmiču (*Po sledovih zlatega peresa*, 1980).

Štefan Küzmič, pozabljeni velikan slovenske kulturne zgodovine³

Ko govorimo o protestantizmu na Slovenskem, ga samodejno povezujemo s Trubarjem, Kreljem, Bohoričem in Dalmatinom, tj. s prvo slovensko tiskano knjigo, prvo slovnico našega jezika, prvim prevodom Biblije in pisavo bohoričico. Protestantizem na Slovenskem pa je vendar raznovrsten in ima vsaj dva obraza, kranjskega in prekmurskega, ki sta se razvijala v avstrijskem in ogrskem kulturno-zgodovinskem in jezikovno-političnem prostoru. Med njima je veliko povezav, nekaj razlik pa je nastalo zaradi skoraj dvestoletnega časovnega zamika in dvojničnega razvoja slovenskega jezika (Jesenšek 2018, 2018a). Prvi slovenski kranjski tiski so nastali v 16., slovenski prekmurski tiski pa v 18. stoletju. Prekmurski protestantski pisci so imeli knjige svojih kranjskih predhodnikov, kranjski protestanti pa razmer v Prekmurju niso poznali – Trubar je protestantsko vero med »avstrijskimi Slovenci« razširjal v kranjskem jeziku, ki je bil »stranski dosežek« nove vere v deželah Kranjski, Koroški in Štajerski, ni pa poznal jezikovnih razmer na levi strani Mure, saj v osrednjeslovenskem prostoru 16. stoletja niso imeli informacij o »ogrskih Slovencih«. Kranjci so protestantizem spremljali »v živo«. Zanj so se navduševali neposredno pri Lutru, poznali so cvinglijansko doktrino, Melanchthona in »filipiste« ter Vlašića in »flacijance« ter se gibali med zmernim in ortodoksnim luteranstvom ter flacijanstvom (Kos 2022: 67); Trubar pa je začel svojo reformacijsko pot iskati s pomočjo kulturne naravnosti tržaškega škofa Bonoma po Erazmovem in Kalvinove vzoru (Kos 2022: 69). Prekmurski protestanti so reformacijo doživljali posredno v madžarskem političnem okolju, pod vplivom slovaških izobraževalnih

³ Poglavje je naslovljeno po radijski oddaji, ki je bila posneta ob tristoletnici rojstva Števana Küzmiča (Kulturni fokus, Prvi program Radia Slovenija, 27. 10. 2023) – z voditeljem Goranom Deklevo sem se pogovarjal o »bržčas najpomembnejšem in najzmožnejšem izmed utemeljiteljev prekmurske knjižne norme«.

ustanov in nasprotij med pravovernimi protestanti in pietisti – prva ohranjena prekmurska knjiga Temlinov *Mali katechismus* (1715) je neposredno povezana s pietističnim programom, ki je prekmurskim Slovencem (in drugim Slovanom) pomagal utrjevati vero in pobožnost z izdajanjem knjig. Iz Bratislave (Požun) so podpirali tudi Števana Küzmiča, ki je v Čobinu (Nemescsó) vodil latinsko šolo in skrbel za versko vzgojo prekmurskih Slovencev.⁴ Razen jezika, kulture in časovnega zamika drugih večjih razlik med kranjskim in prekmurskim protestantizmom ni bilo. Eni in drugi so želeli reformirati krščansko vero, pri tem pa sta bili kranjska in prekmurska različica slovenskega jezika »stranski dosežek«, najboljše orodje za širjenje nove vere. Njihova glavna naloga je bila odpraviti posredništvo in čim prej prevesti Sveto pismo, da se bo lahko vsak vernik neposredno »pogovarjal« z Bogom. V dvestoletni časovni razliki so se seveda spremenile politične razmere. Dunajski dvor ni bil naklonjen reformaciji in v vseh avstrijskih deželah je bil protestantizem prepovedan leta 1671. Kraljeva Pešta je dopuščala več verske svobode in Državni zbor je leta 1681 dovolil več artikularnih krajev, v katerih so protestanti imeli svoje cerkve in so opravljali bogoslužje. V dveh takih krajih je deloval tudi Števan Küzmič – v Čobinu je bil učitelj (1751–1755), v Šopronu pa evangeličanski pastor (1755 do smrti 1779).

Knjižni jezik kot »stranski dosežek« slovenskega protestantizma je bil za Kranjce in Prekmurce vsaj tako pomemben kot versko vprašanje, saj je dolgo-ročno vplival na njihovo slovenstvo in vzpostavitev slovenskega nacionalnega programa v 19. stoletju.

Življenje in delo Števana Küzmiča

V literaturi o Števanu Küzmiču se njegovo ime zapisuje kot *Štefan* ali *Števan*. Veliki prekmurski evangeličanski prevajalec »najpomembnejše prekmurske slovenske knjige« se je sam imenoval *Števan* – »najobširnejše in najpomembnejše delo prekmurskega slovstva« (Novak 1976: 50) ima v »knjigah največkrat omenjano ime med prekmurskimi pisatelji« (Novak 1976: 47) zapisano kot *Števan*: *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa, zdaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Küzmiczi Surdánszkom F*). Slovenski literarni zgodovinarji in jezikoslovci so ga kasneje zapisovali kot *Štefan*, npr.: Trstenjak (1905), po simpoziju ob 250-letnici njegovega rojstva je izšel *Zbornik Štefana Küzmiča* (ZŠK 1974), v Slovenskem biografskem leksikonu

⁴ V Čobinu je napisal mali katekizem (1752) in abecednik (1753), ki sta, žal, izgubljena, ter evangeličanski katekizem *Vöre krsztsánszke krátke návuk* (1754) z znamenitim Predgovorom, ki je nastal pod vplivom bratislavskih pietistov in mecenov.

(SBL) je tudi *Štefan*, v sodobnih zapisih v medijih danes prevladuje *Štefan*; Flisar, Luthar, kasneje pa Vilko Novak dosledno pišejo *Števan*, Smej je uporabljal *Štefan* in *Števan*, vendar pa je po letu 2004 dosledno pisal *Števan*, ker je to »/u/strezno izvirniku« in ker po naliki pišemo tudi *Mikloš* (Küzmič), ne pa *Miklavž* ali *Nikolaj* (Küzmič)⁵ (Smej 2004: 331).

O znamenitem prekmurskem Slovencu Števanu Küzmiču imamo ohranjenih le malo biografskih podatkov in nobene likovne upodobitve. Glede podobe je istovrsten z znamenitim slovenskim pesnikom Prešernom, s katerim ga primerja tudi Smej. Števan Küzmič je eden izmed dveh stebrov prekmurskega knjižnega jezika,⁶ Prešeren je največji slovenski pesnik. Oba sta posredno delovala na edinost kristjanov (Smej 2000: 74). Prešeren v Krstu pri Savici začenja duhovnikovo poučevanje s stvarjenjem: *kakó nas vstvaril vse je Bog največi*,⁷ nadaljuje z mestom iz Pisma Rimljanom: *kak greh prišel na svet je po Adámi*⁸ in kitico zaključi z verzoma o učlovečenju in Kristusovi ljubezni ter žrtvovanjem za ljudi: *kak se je božji sin zato včlovečil*,⁹ / *da bi otél naróde*¹⁰ in osrečil.¹¹ Novo kitico začenja s spoznanjem, da je Bog ljubezen in da smo ljudje Božji otroci, torej otroci ljubezni: *Da pravi Bog se kliče Bog ljubezni*,¹² / *da ljubi vse ljudi, svojè otróke*,¹³ nadaljuje pa z mislijo, da je zemlja le kraj skušnjave, naš pravi dom pa je v nebesih: *da zemlja, kjer vijó viharji jezni, / je skušnje kraj*,¹⁴ *da so naš dom visóke / nebesa*,¹⁵ zato Bog želi, da bi se vsi ljudje zveličali: *da ne želi*

⁵ Smej me je v osebnem pogovoru leta 2002 opozoril, da je potrebno uporabljati Küzmičevo ime *Števan*, ker se je leta 1771 sam tako imenoval na naslovnici največje prekmurske »bibilistične dragocenosti«; katoliškega soimenjaka in sorodnika Mikloša Küzmiča je Smej dosledno izgovarjal diftongično z naglašenim *ou*-jem: *Miklóuš* (zapisoval pa monoftogično *Mikloš* in razlago, da se tudi v tem primeru izgovarja z naglasom na *o*-ju).

⁶ »Nihče ne dvomi, da sta Štefan Küzmič (1723–1779) in Mikloš Küzmič (1737–1804) dva stebra prekmurskega knjižnega jezika: Evangeličan Števan Küzmič predvsem s svojim prevodom *Nouvi Zákon z-Greskoga na sztári szlovenszki jezik obrnjeni*, Halle 1771, katoličan Mikloš Küzmič pa s svojimi sedmerimi knjigami.« (Smej 2006: 101)

⁷ [...] Bil je duhovnik Najvišjega Boga. (1Mz 14,18) Smej pojasnjuje, da je *Najvišji Bog* edini pravi Bog (Smej 2000a: 53).

⁸ Kakor je torej po enem človeku prišel na svet greh [...]. (Rim 5,12)

⁹ In Beseda je postala meso in se naselila med nami [...]. (Jn 1,14)

¹⁰ [...] človek Kristus Jezus, on, ki je sam sebe dal v odkupnino za vse [...]. (1Tim 2,5–6)

¹¹ Na tem smo ljubezen spoznali, da je on dal življenje za nas [...]. (1Jn 3,16)

¹² Bog je ljubezen, in tisti, ki ostaja v ljubezni, ostaja v Bogu in Bog ostaja v njem. (1Jn 4,17)

¹³ Poglejte, kakšno ljubezen nam je podaril Oče: Božji otroci se imenujemo in to tudi smo [...]. (1Jn 3,1)

¹⁴ [...] naj bo zaradi tebe prekleta zemlja; s trdom boš jedel od nje vse dni svojega življenja. Trnje in osat ti bo rodila in jedel boš poljsko rastlinje. V potu svojega obraza boš jedel kruh [...]. (1Mz 3,17–19)

¹⁵ Naša domovina pa je v nebesih, od koder tudi pričakujemo odrešenika, Gospoda Jezusa Kristusa. (Flp 3,20)

*nobenega pogube, / Da vstvaril je ljudi vse za nebesa,*¹⁶ *ker jih v nebesih čaka*
*neizmerno veselje: oko ni vid'lo, slišala ušesa / veselja, ki izvoljene tam čaka*¹⁷
(Smej 2000a: 53–54).

En dan sem prašat šla po vojske sreči,
al skozi se še ni sklenila z vami.
Učil ljudi je mož bogaboječi,
duhovni mož, ki zdaj ga vidiš z nami:
kakó nas vstvaril vse je Bog največi,
kak greh prišel na svet je po Adámi,
kak se je božji sin zato včlovečil,
da bi otél naróde in osrečil.

Da pravi Bog se kliče Bog ljubezni,
da ljubi vse ljudi, svojè otrôke;
da zemlja, kjer vijó viharji jezni,
je skušnje kraj, da so naš dom visôke
nebеса, da trpljenje in bolezní
z veseljam vred so dar njegove rôke;
da čudno k sebi vod' otroke ljube,
da ne želi nobenega pogube.

Da vstvaril je ljudi vse za nebеса,
kjer glor'ja njega sije brez oblaka;
oko ni vid'lo, slišala ušesa
veselja, ki izvoljene tam čaka;
da spróstenim bo vseh težav telesa
se srečnim izpolnila volja vsaka;
da bodo tamkaj božji sklepi mili,
té, ki se tukaj ljubijo, sklenili.

(France Prešeren, *Krst pri Savici*, 27, 28, 29 kitica)

Küzmič je v *Nouvem Zákonu* prav tako »zapel« pesem o *edinosti*. Sveto pismo predstavlja Boga kot modrega gradbenika, ki ne potrebuje opazovalcev in šele ko človeka prebudi iz »mimonaravne otrplosti, zapoje pesem o edinosti«. Bog je razlil svojega duha na vse človeštvo, zato binkoštna edinost¹⁸ povezuje edinost duha in edinost ljubezni: »Bog hoče svoje ljudstvo zbrati v edinosti.« (Smej 2007:

¹⁶ To je namreč dobro in po volji Bogu, našemu odrešeniku, ki hoče, da bi se vsi ljudje rešili in prišli do spoznanja resnice. (1Tim 2,3–4)

¹⁷ Kakor je pisano: Česar oko ni videlo in uho ni slišalo in kar v človekovo srce ni prišlo, kar je Bog pripravil tistim, ki ga ljubijo. (1Kor 2,9)

¹⁸ Razlil bom svojega duha na vse meso in prerokovali bodo vaši sinovi in vaše hčere, vaši starčki bodo sanjali sanje, vaši mladeniči bodo gledali videnja. Tudi na hlapce in dekle bom v tistih dneh razlil svojega duha. [...] Vsak, kdor bo klical Gospodovo ime, bo rešen, kajti na

37) Božji Sin je bil poslan, da prebiva na *svetu*, v katerem deluje Sveti Duh, ki je »počelo edinosti«. Prvorojenec »vzpostavlja ljubezen« in »želi zbrati vse ljudi« v edinosti. Küzmič seveda predstavlja v Pismu Efežanom to edinost Duha, ki se ohranja z vezjo miru: *Paľcsivfi fze zdr'zati jedinfztvo dūha vu vezali méra* (Ef 4,3) tako dolgo, dokler se vsi ne povežemo v edinosti vere: *Dokecs fze ne fzeacsamo vfzi vu jedinfztvi vőre* (Ef 4,13). Z referencami opozarja na podobna mesta v Novi zavezi, in sicer za (Ef 4,3) navaja Pismo Rimljanom (Rim 15,5) in Pismo Kološanom (Kol 2,2), za (Ef 4,13) pa Lukov evangelij (Lk 3,23) in Pismo Filipljanom (Flp 2,7–9) (NZ 1771: 580–581). Smej (2007: 38) navaja mesto iz Janezovega evangelija (Jn 10,3), ko Gospodov služabnik kot pastir zbira vse ljudi, »saj pozna svoje ovce in jih v njihovi različnosti kliče po imenu«. Pri tem opozarja na Küzmičev ustreznejši prevod v nadaljevanju:

I drūge oveczé mám, ftere fzo nej zete *ovcsárnicze*: i one mi je potrebno efzi pripelati; i gláfz moj bodo polžľľfale; i bode edna csrejda i eden paľzter. (Jn 10,16) (NZ 1771: 300)

Imam še druge ovce, ki niso iz tega *hleva*. Tudi tiste moram pripeljati in poslušale bodo moj glas in bo ena čreda, en pastir. (Jn 10,16) (SSP 2006: 1622)

Smej (2007: 38–39) prepozna v Küzmičevem samostalniku *ovčarnica* sinonim za prvo krščansko Cerkev, ki je bila »ena, eno telo, ena duša, eno srce«. SSP ima na tem mestu samostalnik *hlev*, ki je »vase zaprt prostor, kjer živali, ovce, spijo«. Küzmič pa je po Smejevem mnenju zapisal »lepši izraz«, ki pre-sega pomen *hleva* v smislu grških klasikov – *ovčarnica* je »skupna molitev« ekumenskih razsežnosti in oznanja notranje spreobrnjenje ter ljubezen (Smej 1970: 123). Prekmurski protestanti so tako ekumensko razsežnost *krščanske edinosti*, ki jo vzpostavlja *ljubezen*, večkrat dokazali. Leta 1795 so katoličanom v Murski Soboti s pogodbo¹⁹ odstopili cerkvene zvonove, v izročilni listini pa so ekumensko razsežnost tega dogovora podkrepili z besednimi zvezami »medse-bojna ljubezen, dobro sosodstvo, krščanska bratska ljubezen med evangeličanci in papinci, ljubezen, ki je ljuba Bogu in ljudem« (Smej 1971: 10). Küzmič je

gori Sion in v Jeruzalemu bo rešitev, kakor je rekel Gospod, in med preživeli bodo tisti, ki jih Gospod kliče. (Jl 3,1–2; 5)

¹⁹ Pogodba je bila napisana v madžarskem jeziku in podpisana 12. 9. 1795. Iz prevoda Jožefa Smeja navajam tisti del, ki je vezan na vprašanje edinosti in ljubezni: »Prvič: mi, evangeličani augsburške veroizpovedi, ki smo prej pripadali soboški papinski župniji (Pápišta Fárahöz előbb tartozott), imajoč pred očmi *dobro sosodstvo, bratstvo in ljubezen do božjega miru ter do krščanske edinosti*, iz ponižne predanosti do zgoraj omenjenega spoštovanega posredništva, končno veljavno sklenemo, da se vse naše pravice in zahteve, ki smo jih imeli, ali pa bi jih v bodoče mogli imeti do treh zvonov, ki so v soboški papinski cerkvi, osredotočijo na sledeče: [...]« (Smej 1972: 49)

tako vzpostavljeno medsebojno ljubezen ubesedil npr. v Janezovem evangeliju (NZ 1771: 313): *Vtom fzpoznaio vfzi: kai fzte moji vucseniczke; csi lübézen máte eden k-drugomi* (Jn 13,35) in Pismu Rimljanom (NZ 1771: 476): *Lübezen brezi fzkazlivoftzi naj bode. Szafzite fze od hüdogo, zgrabte fze toga dobroga* (Rim 12,9), saj je ljubezen dobrota, ki izpolnjuje postave: *Lubeznofzt bli'znyemi hüdou ne dela. Záto punofzt právde je lübeznofzt.* (Rim13,10)

Števan Küzmič (1723–22. 12. 1779) se je rodil v Strukovcih in je bil »po vsej verjetnosti« krščen leta 1723 v župniji pri sv. Benediktu (Kančevci). Smej (1973: 99) opozarja na ekumensko povezanost utemeljitelja prekmurskega knjižnega jezika Števana Küzmiča in očeta ogrskih Slovencev Franca Ivanocyja, saj prekmurski katoličani skupaj z evangeličani obhajajo Küzmičevo rojstvo in Ivanocyjevo smrt. Evangeličanski duhovnik in plemič Adam Luthar (1923: 26–28) je ob dvestoletnici Küzmičevega rojstva objavil njegov življenjepis.²⁰ Sklicuje se na protestantska duhovnika iz Šurda (Elek Szalóky) in Čobina (Sándor Mesterházy), ki sta leta 1911 objavila knjižico z naslovom *Küzemics István ag. hitv. ev. lelkész és biblilafordító 1723–1779* (Števan Küzmič, evangeličanski duhovnik augsburške veroizpovedi in prevajalec Biblije, 1723–1779) – po njuni madžarski predlogi je pripravil zapis v prekmurščini, ki bi lahko potrdil Smejevo domnevo, da je bil Küzmič »verjetno krščen« pri Svetem Benediktu (Kančevci / Ivanovci). Točnega datuma rojstva ne poznamo,²¹ ker so rojstne knjige bodonske verske občine v protireformaciji izginile (vesznole). Cerkev pri Sv. Benediktu »je bila do leta 1733 v posesti evangeličanov« (Smej 1970: 118), tam je tudi »zacsno vsoulo hoditi«, verjetno pa je ljudsko šolanje nadaljeval v Segedu (Novak 1974: 32) ali v današnji avstrijski Radgoni (Kuzmič 2008: 82). »Ocsa nyegov szo bili Küzmits Gyorgy,²² matere nyegove ime tüdi nevejmo (Luthar 1923a: 94). Šolanje je nadaljeval na višji evangeličanski šoli v Šopronu (1733), nato v Gjuru / Győru (1739) in ga dokončal leta 1744 v Bratislavi / Požunu. Verjetno je študiral tudi v Wittenbergu in Halle, saj je ob slovenščini, madžarščini, grščini in latinščini zelo dobro obvladal tudi

²⁰ Dopolnjujem ga z življenjepisom *Küzemics Stevana zsítek i delo*, ki ga je Luthar prebral 29. 6. 1923 na veliki slavnosti ob 200. obletnici Števana Küzmiča v Strukovcih in ga objavil v julijski številki *Düsevnega liszta* (20. 7. 1923) (Luthar 1923a: 94–96); v njem je ponatančil zapis, ki ga je objavil v *Evangelíčanskem kalendaru* leta 1923.

²¹ Luthar (1923: 28) navaja napačen dan Küzmičeve smrti – 29. oktober 1779; enako tudi *Düsevni liszt* (20. 4. 1925: 58); v *Evangelíčanskem kalendaru* (1939: 101) je v rubriki Kronika ednoga leta pravilno navedeno: »1779. dec. 29-ga – pred 160 letmi – je mro Küzmič Štefan v Šurdi, ete najznamenitěši med prvimi slovenskimi překmurskimi evangeličanskimi pisatelji.« V matični knjigi je Mihael Bakoš zapisal, da je Küzmič umrl »22. X-bris«, kar je npr. Luthar napačno razumel kot 22. oktober (deseti mesec). »V resnici pa je ta »X« beseda DECEM (deset), torej 22. decembris.« (Kuzmič 2008: 85)

²² Oče Jurij naj bi bil krojač (Kuzmič 2008: 82).

nemščino (Smej 1971a: 47); zdi se, da se je veliko samoizobraževal, dodatno znanje pa je pridobival tudi s pomočjo zasebnih učiteljev (Kuzmič 2008: 83). Prvo službo je dobil v Požunu, kjer je bil nekaj let (1744 do 1751) vzgojitelj v licejskem konviktu (Kuzmič 2008: 83). »Kak je teda naváda bila, obrvim je vucsitelszko szlúzsbo szpunyávaó« v artikularnem Čobinu med letoma 1751 (nasledil je umrlega Mihaela Severja) in 1755. 26. maja 1755 je bil v Čobinu posvečen za duhovnika (Kuzmič 2008: 84), 6. junija 1755 pa je »v Šurdu za dühovnika prisao« (Luthar 1923: 26). Cerkev je bila pokrita s škodlami in je stala v močvirnati dolini (Bajzek 2019: 137). Küzmič je v Šurdu vodil matično knjigo,²³ iz katere sta Szalóky, Küzmičev daljni naslednik v Šurdu,²⁴ in Me-sterháý črpala podatke za svojo knjižico, npr. o Küzmičevem skrbnem vodenju krstnih knjig in cerkvene ekonomije ter opisih težav, ki mu jih je povzročala protireformacija, ker »krive tozsbe zdigávajo prouti nyemi i doszta neprílike nyemi delajo vu szpunyávanyi nyegove düsevne cseszti (Luthar 1923a: 94):

Ár szo sztáre materszke knige zgorele, nouye szprávi notri, té tocsno pela i vnyih gorizamerka znamenitejse cerkevne zgodbe tüdi; vrédi drzsi vérsztvinszka dugoványa, racsóne szvoje gmajne. Büdi szvojo csrejdo na áldove na Bozso diko i nyegova büditelszka rejes je nej glász kricsécsega vu püsztini. Nikáki negibajoucso fundáció poroucσιο na církev, drügi drágo poszoudo ál düjejo za szv. krszt i szv. vecsérjo, i tak zápisejo notri szebé med dobrocsinitеле církv i vu vecsen szpoumenek.

Med tem sze neprehejnano more bojüva ti zprotivnikmi reformácie, ki szo okouli hodili, kak erjújoucso oroszlan iszkajoucso, gde bi mogli církev, ali soulo od evangelicsánov vkraj vzéti, dühov nika, ali vucsitela pregnat i, vtem nico vresti. Küzmicso sze zvernosztjov apostolov, zbatrivnosztjov reformátorov oponása vu bránenyi toga, ka je na nyega zavüpano, naj niscse i nika ne pride na pogübelnoszt. (Luthar 1923: 26)

Küzmič v osebnem življenju ni imel sreče. Pogorela mu je hiša »i vu nyej po nyem pizsani abécészki knig eden tretji tao je tüdi porob plaménov posztao« (Luthar 1923a: 94). V skromnem šurdskem župnišču tik ob cerkvi je sprva živel v utesnjenem stanovanju²⁵ (Trstenjak 1905: 9. 3. 1905), Trstenjak pa domneva,

²³ Matična knjiga iz Küzmičevih časov je ohranjena v Šurdu; Smej (1971a: 53) navaja njeno naslovno stran: »Matricula Ecclesiae Aug. Confes. Surdensis ad Legrad sub Stephano Kuzmits Ecclastae (beri: Ecclesiastae = pridigar) loci ab Anno currenti MDCCLXXIV.«

²⁴ Anton Trstenjak (1905: 9. 3. 1905) se je z njim srečal leta 1905 v Šurdu, ko je potoval po Šomodski županiji in zbiral podatke o življenju in delu Števana Küzmiča.

²⁵ »Šurdanska cerkvica je majhna in nizka, tako da jo zakriva okrog nje gosto nasajeno sadno drevje. Zelo majhno in tesno je tudi župnišče, oddaljeno le par korakov od cerkvice. Premajhno je to bivališče tudi za najskromnejšo obitelj. Župnik ima le eno tesno sobico, v kateri je jedva prostora za posteljo, mizico in omaro. V eni ravno tako majhni sobici stanuje župnikova obitelj. V tem skromnem župnišču je živel nekdanj Štefan Küzmič, a sedaj tu župnikuje Szalóky Elek (Aleksij).« (Trstenjak 1905: 9. 3. 1905)

da je hišo v Patru, ki je kasneje pogorela, priženil z drugo poroko. Vilko Novak (1974: 32) je zapisal, da je živel v svoji hiši v Patru (Nemespátró). Zvemo, da je imel v zakonu s prvo ženo dva otroka, a sta oba umrla: »1761. leta je edno deklico doubó, ali vu tretjem leti sztarosztí nyene jo je zse zgubo.« Hčerka, rojena leta 1763, je umrla že po desetih dneh (Luthar 1923a: 96). Trstenjak (1905: 14. 3. 1905) je dodal informacijo, da je bilo prvi ženi ime Ana Marija, Smej (1971a: 48) pa, da sta se poročila leta 1756. Kuzmič (2008: 85) je iz rokopisnega izvlečka vizitacijskega zapisnika leta 1755 ugotovil, da so mu 26. oktobra leta 1755 »pripeljali nevesto iz Požuna, ki se je prek vizitatorjev z njim poročila – Ana Marija je imela deklinški priimek Hennogce; sin Štefan se je rodil leta 1756, hčerka Ana Marija leta 1758 (umrla 1760), hčerka Klara leta 1761 (umrla 1764) in hčerka Elizabeta 21. 11. 1763 (umrla 1. 12. 1763). Po osmih letih zakona mu je umrla tudi žena. Luthar (1923a: 64) dopolni informacijo z datumom njene smrti 5. maj 1764, ko je bila stara 39 let;²⁶ »zapár lejt szledkar je« v Šurdu pokopal tudi svojega očeta (Luthar 1923: 26). Luthar (1923a: 95) je dopolnil informacijo o družinskem življenju šurdskega fararja s podatkom, da mu je oče umrl »na drúgo leto«²⁷ po smrti prve žene, štiri leta in pol po smrti prve žene pa se je drugič poročil z vdovo Terezijo Bošnyak (roj. Szakal / Šakal; poročila sta se 25. 11. 1768, njuni otroci pa so bili Štefan, Ana in Elizabeta – prim. Trstenjak 1905: 14. 3. 1905). Težke življenjske preizkušnje je vdano prenašal in zaupajoč Svetemu pismu se je v šurdanski kroniki ob smrti najbližjih (Smej 1971a: 48) krepil z vero in mislijo o moči milosti, tako da je s pomočjo sporočila Pisma Rimljanom nase prevzel breme »daru pravičnosti«:

Kajti nobeden med nami ne živi zase in nobeden ne umira zase. Če namreč živimo, živimo za Gospoda; in če umiramo, umiramo za Gospoda. Naj torej živimo ali umiramo, smo Gospodovi. (Rim 14,7–8)

Szalóky in Mesterháý omenjata med Kūzmičevimi deli izgubljeni »*Szlovenszki máli katekizmus*« in »*Abecészke knige*«, prevod *Nouvega Zákona*, za katerega je »bil poklican od Slovencev, ki prebivajo med Muro in Rabo« ter »escse peszmene knige, molitvi, mrtvecse peszmi i rászlocsna dugoványa piszao, stera vsza szo navékse vesznola, ár je je nej mogao prav dokoncsati, prvle ga je zasztavo na

²⁶ Iz Luthrovega zapisa ni jasno, ali je bila Ana Marija tudi pastorka, ali pa zapis »to dobro fararco« pomeni, da je bila pastorjeva žena: »1764. maj. 5. sze je pá szkázao angel szmrti vu farofi i zdaj je odneszao Goszpodnovoga toga vernoga szlugo düse dejszni tao, to dobro fararco, sztarosztí nyéne 39. leti.« (Luthar 2023a: 95)

²⁷ Smej (1971a: 48) je nenatančen Lutharjev podatek dopolnil z letnico očetove smrti – umrl je leta 1768, star šestinšestdeset let; Kuzmič (2008: 85) navaja letnico 1769, prav tako pa naj bi bil oče ob smrti star šestinšestdeset let.

pouti zsitka, na poli boja Nebeszki Ocsa« (Luthar 1923: 27); sestavil si je tudi epitaf v latinščini (Luthar 1923a: 95):

1752. leta voda »Szlovenszki mali katekizmus« steroga stampne sztroske je obri szvoji 39 forintosov Serpilius Vilmos pozsonszki duhovnik znasao. Pilgrandova vdovica je pa nyemi na vödávanye szlovenszki knig 30 forintosov podpore dala. Zato je zse 1753. leta vödao »Szlovenszke abécészke knige i racsunszke knige«. Z-toga tüdi vídimo, ka je on zse kak vucsitel pascslivo delao. (Luthar 1923a: 96)

Luthar ni prenesel v svoj spominski zapis brezplodnega razmišljanja o Küzmičevem neslovenstvu, ki sta ga Szalóky in Mesterháy gotovo prevzela po Janosu Melichu. Trdila sta namreč, da je v Šurdu sicer pisal in pridigal tudi v slovenščini, vendar ni imel veliko prekmurskih vernikov, pa še tiste, ki so tam bili, je Küzmič »vodil v madžarsko smer« in so se pomadžarili. Protestantski duhovniki v Porogu (Porrogszentkirály) po letu 1830 npr. niso več pridigali slovensko (Bajzek 2019: 138): »Danes noben evangeličan ne govori slovensko. Med katoličani v Belezni, Zákányu, Őrtilosu, Somogysszentmiklósu pa še številni govorijo hrvaško.« (Szalóky, Mesterházy 1911: 20, po Bajzek 2019: 138). Razmere so bile za prekmurske protestante zelo neugodne, saj med letoma 1733 in 1783 na domačih tleh niso imeli evangeličanskih cerkev: »Prekmurski evangeličani so hodili k božji službi v Šurd in Nemeščo« (Smej 1970: 118), ali pa so se preselili v Šomodsko županijo. Šurd je bil za njih pomembno versko in jezikovno središče:

Gda je ona velka divjoszt
Ino gnűszna netrplivoszt:
Vero, mįszel, pregnyala,
V-kmice robsztvo pograz'dzsala.

Gda je v-etom cejlom kráji,
Racsún nas bio pregányani;
Gda je nejbilou szlobodno
Vűszta odprejti na tozsbo.

Gda dűsa zaman zselejla
I kműcsnoszt nej dopűsztıla
Z-csiszti szrde áldov prineszti
Bougi szluzsiti, moliti.
Gda nam je szila besznouce,
Vsze vkraj vzėla hizse bozse:
Dűsne pasztėre pregnála,
Od ovėc vkraj odegnala.

V-onom zsalosztnom vrejmieni,
Gda nam je zse grob szkopani:
Je Kűzmics Stevan rodjeni,

K-nam, kak Messiás poszlani,
Pouleg zravnanya bozsega
Osznovlen za dūhovnika.

(Janoš Flisar: *Kūzmics Stevana szpoumenek*, odlomek)

Flisar je imenoval Kūzmiča za Odrešenika ubogega, preganjanega, slovenskega prekmurskega človeka v najbolj žalostnih časih, ko sta nestrpnost in divjanje grozila, da »mali narod« med Muro in Rabo ne bo obstal. Vilko Novak (1974: 31) pripisuje Kūzmiču velike zasluge »za ohranitev naše narodnosti in našega jezika«. Anton Trstenjak (1905) poroča v *Slovenskem narodu* (20. 2. 1905), da je »po zadnjem narodnem štetju« leta 1900 na Ogrskem živelo 74.535 Slovencev, in sicer v Zalski županiji 21.932, v Železni županiji 51.006 in Šomodski županiji 1.597. Kūzmič pa je v Šurdu povezoval »novo slovensko naselbino v šomodski stolici z materjo staro domovino med Muro in Rabo« (Trstenjak 1905: 13. 3. 1905), saj je bil takrat edini luteranski pastor. Deloval je v Šurdu, zato približno 10.000 prekmurskih protestantskih Slovencev ni imelo domače cerkve in svojega pastora (Trstenjak 1905: 14. 3. 1905). Predvsem pa je pomembno, da je Trstenjak našel v Kūzmičevih zapiskih, ki mu jih je pokazal pastor Elek Szalóky,²⁸ njegovo pričevanje o »dokaj Slovencih iz bližnjih vasi«, ki so se zbirali pri prekmurskem pastoru. Skupaj z romarji iz Prekmurja je bila to »silna množica naroda« (Trstenjak 1905: 14. 3. 1905). Kūzmič je bil vsem tem ljudem »duhovna opora«, prekmurski evangeličani pa so v Šurdu ob veliki noči in ob žetvi »krepili« svojo vero (Smej 1971a: 47). Elek Szalóky ni razumel slovensko, zato teh informacij ni mogel vključiti v svoje pisanje o Kūzmiču – navajal pa je napačna Melichova sklepanja. Kūzmič je bil »svetovno naobražen mož«, ki je dobro poznal takratne razmere med Slovani, zato je bil »pravi mož za ogrske Slovence« (Trstenjak 1905: 14. 3. 1905). Ali je po vsem tem sploh mogoče sprejeti zavajanje, da je bil

²⁸ »Rekel sem, morda se bode vsaj dal določiti dan in leto Kuzmičeve smrti. 'Toliko že,' odgovoril mi je župnik, 'to je zapisano v naši matici, katera se nam je ohranila iz one dobe in katero je sestavljal sam Štefan Kuzmič.' Župnik je nato poiskal to staro listino. Bil je to star zvezek, ne knjiga, kakor imajo učenci pisanke, položil ga je predme na mizo govoreč: 'To je vse, to je pisal sam Kuzmič.' Ko bi bil zadovoljnejši od mene, ko sem zagledal ta zvezek? Pisava je vzorno lepa, čista in čitna. Vidi se, da je pisatelj matice ljubil red in da je vse vestno zapisaval. Štefan Kuzmič ni samo zapisaval rojstne dneve svojih vernih dušic, kakor jih imenuje v predgovoru »Novega zakona«, nego je tudi natančno beležil vse, kar se je dogodilo v njegovi župniji. Na posamičnih listih drobnega zvezka, osobito na prvih in zadnjih straneh, vse je polno kratkih in drobno pisanih črtic. Kuzmič je vse zapisaval, kar se mu je zdelo važno; od njega imamo vse važne podatke. Bil je vesten kronist in je vedel, da se bodo poznejši rodovi zanimali za usodo njegovo in njegovo in njegovih rojakov. Vse, kar je v tem sestavku, črpal sem iz Kuzmičevih zapiskov. Dragoceni so ti zapiski, le škoda je, da se ni vse ohranilo.« (Trstenjak 1905: 14. 3. 1905)

Küzmič madžarsko usmerjen? Namesto tega je Luthar (1923) poudaril njegovo slovensko držo in velik verski, jezikovni, kulturni in slovstveni pomen, ki ga je imela »korouna nyegovi trüdiv: *Nouvi Zákon* po nasem jeziki« za prekmurske evangeličane. Küzmiča je postavil ob bok Martinu Lutru – nemški protestant je bil začetnik nemškega knjižnega jezika, prekmurski protestant pa je postavil temelje prekmurski različici slovenskega knjižnega jezika. Sveto pismo je začel prevajati iz ljubezni »do szvoji szlovenszki vere bratov« in ker je bil ponosen »na szvojega národa lasztivni jezik, na szvojo materno rejcs« (Luthar 1923: 27). To misel je razširil (Luthar 1923a: 95) s spoznanjem, da prevajanje Svetega pisma pomeni oblikovanje knjižnega jezika in začetek narodnega prebujanje. Küzmič je pri tem oral prekmursko ledino, saj je kultiviral »narodni jezik«, tako da je prekmurščino povzdignil v različico slovenskega knjižnega jezika:

Küzmits je té jezik tecsasz popravlaó, csiszto, glado, ka ga je szpodobnoga napravo za kulturszki jezik i z-tém je pravo pout klacsárszko delo odpravo. Biblie doliobracsahya delo nyegovo meriti i zadoszta prestímati niti neznámo. Kakso literatszko dünovejszt, najszve-tejsz szkrb je nalozsilo tou na nyega. Z-nezaszlihsanim podányem, z-prevelikov znanoszjtov, z-nevkleknyenov verov, z-gorécsöv lübeznszjtov je mogao tou csiniti. (Luthar 1923a: 65)

Bodonski pastor Karel Šiftar je Küzmičevo edinost in ljubezen do preganjanih prekmurskih protestantov izrazil s svetopisemskim izrekom o ovcah, ki nujno potrebujejo pastirja:

[...] ifzmilüvao fze je nad nyim: ár fzo bilí, liki ovczé, ftere nemajo pafztéra; i zácsao je je vcstiti vnouga. (Mr 6,34) Küzmiču se je zasmililo to ljudstvo, »gda je vido, kaj kak jelen k hladnoj vodi, tak prihája k nyemi nyegov národ, z velike dalecsine. Lübezen szvojega národa ga je nagibávala, naj doli obrné biblio na nas szlovenszki jezik. (Düsevni list, 20. 7. 1923: 91)

Küzmič je povezal v edinost ljubezen do vere in naroda. S prevodom *Nouvega Zákona* je normiral prekmursko različico slovenskega knjižnega jezika in v ljudeh obudil zavedanje, da je njegova materinščina, tj. prekmurščina, vredna, da slavi Boga: »Nyegov jezik szo gucsali nasi ocsácci i té jezik drzsimo escse dnesz mi nyihovi vnüki.« (Düsevni list, 20. 7. 1923: 91).

Na veliki spominski slavnosti ob dvestoletnici rojstva Števana Küzmiča so mu na steno rojstne hiše v Strukovcih vzdali spominsko ploščo z napisom *V etoj hi'zi sze narodo Küzmicš Stevan 1723*. Pod napisom je odprta knjiga z obojestranskim vpisom *Bib-lia*. Nad tablo so takrat zapisali še slavnostni vzklik *Dika nyemi!*,²⁹ ki ni ohranjen. V Strukovcih se je 29. junija 1923 zbrala velika množica ljudi, ki so se pripeljali z veliko avtobusi, fijakerji in kolesi, številni

²⁹ »Obri táble cstémo etivi rejcsi: 'Dika nyemi!'« (Düsevni liszt, 23. 7. 1923: 88)

Prekmurci in Štajerci pa so tudi pripešali: »Zasztopane szo bilé vsze pörgarszke i szoldacske oblászti, sole, tam je bíla vesz prvejša i novejša inteligencia, trzci, gosztilnicsárje i drúgi sztancsarje. Ali túdi z-cejloga Prejkmurja brez rázlocska vadlűványa szo prihájali lűdjé vu veliki seregaj.« (Düševni liszt, 23. 7. 1923: 88) Proslava se je začela s pesmijo *Dika, csészti i hvála*, ki jo je zapel mešani pevski zbor iz Strukovec in Požavec. Svečani nagovor je imel evangeličanski škof Štefan Kovač. Po še eni pesmi *Visziki Boug, szvéti Ocsa* je zbrane nagovoril bodonski farar Karel Šiftar, sledila je pesem *Gospoud je moj pasztér*, nato pa je strukovski fant Lajoš Vučak recitiral pesem *Kűzmics Stevana szpoumenek*, ki jo je Janoš Flisar napisal za to priložnost. Po pesmi *Boug je nasa obramba*, ki jo je zapel mešani pevski zbor, je puconski farar Adam Luthar predstavil življenje in delo Števana Küzmiča. Sledila je arija iz opere Sulamit, ki jo je zapela Olga Szélessy, nato pa je Sandor Šiftar deklamiral Küzmičevo pesem *Zsivé Krisztus, ka sze bojim?* in pesem *Cur mundus militat?*, »stero zse nemamo vu Kardosovi knjigaj«, zatro jo je *Düševni liszt* (29. junij 1923: 96–97) v celoti objavil. Po še eni pesmi mešanega pevskega zbora (*Nebésza glászijo díko Bozso*) in deklamaciji (*Cstite Bozsi evangeliom!*) je Stevan Gyergyék zaigral romanco iz opere Sultan, spominski dan pa se je zaključil »z ‘Trdi grad je nas Boug zmozni’ cérkevne peszmi po navdűšenom popejvanyi, stero je ta velika vnozsina vkűpno z-dalárdov, sztojécs z-odkrítov glavouv, z-dűševnim veszeljom popejvala« (Düševni liszt, 29. 7. 1923: 97).

Nagrobni napis Števana Küzmiča

Nekaj podatkov o življenju in delu znamenitega prekmurskega prevajalca *Nou-vega Zákona* je znanih »iz prve roke«, tj. iz latinskega besedila za napis na nagrobnik, ki si ga je Küzmič verjetno sestavil pred smrtjo. »/P/redelal in dopolnil« (Smej 1980: 119) ga je Mihael Bakoš, po letu 1751 Küzmičev učenec v latinski šoli v Čobinu, kasneje, verjetno okrog 1768 pa je prevzel učiteljevanje v čobinski šoli, ki jo je tudi vodil – ves čas je sodeloval s Küzmičem in mu pomagal pri pripravi na izdajo *Nouvega Zákona*; 20. decembra leta 1779, dva dni pred Küzmičevo smrtjo, je pričakovano nasledil njegovo pastorsko mesto v Šurdu (Kuzmič 2008: 85). Odgovorno je uresničeval Küzmičevo dediščino, tako da je izdajal knjige v prekmurskem knjižnem jeziku ter si prizadeval za kulturno in izobrazbeno rast slovenskih prekmurskih protestantov, ki bi ob pravi verski vzgoji omogočila blaginjo ljudstva.

Nagrobni napis je verjetno zadnje Küzmičevo umetniško delo pred smrtjo (Smej 1980: 120).

Küzmič se je prav rad spominjal na svojo rojstno vas. Saj si je najbrž sam po takratni navadi sestavil nagrobni zapis v latinskih verzih, [...] zadnjih šest govori o njegovi bolezni in smrti, zato jih je najbrž zapisal njegov vneti častilec in naslednik Mihael Bakoš. (Smej 1971: 46)

Sestavljen je iz petnajstih elegijskih distihov, v katerih se šesterostopni daktilski verz izmenjuje s peterostopnim: »Enakomerno menjavanje dolgih in kratkih zlogov ustvarja prijeten občutek blagoglasja. Daktili dajejo verzu lahkoto, spondeji pa izražajo mir, resnost in otožnost.« (Smej 1980: 124) Besedilo po obsegu in sporočilnosti močno presega današnje napise na nagrobniku. Osredinjeno je na pripoved o Küzmičevem življenju in delu, tako da dobiva literarno razsežnost in pridih epskosti. Koliko in na katerih mestih je Bakoš posegel v Küzmičev nagrobni napis, žal, ne vemo. Zagotovo je vpisal pokojnikovo starost v 25. verzu: *Sic quinquaginta sex annos vivus agebat – Dopolnil tako je let šestinpetdeset*, verjetno je dodal tudi 17. in 18. verz: *Dignaque laude foret latio sermone poetis: Si non optato fine careret opus. – Spev v jeziku latinskem nesmrtno dajal bi mu hvalo, / Samo če končal bi ga, kot je želel*. Mogoče je Bakoš vključil v besedilo tudi literarne prvine, in sicer vsaj na mestih, ki izkazujejo spoštovanje Küzmičevemu delu in njegovemu slovenstvu, npr. 3. in 4. verz: *Vandala quem genuit mater,³⁰ nutritiv in oris / Exiguum Ledauae fluminis atque Sztrukotz – Slovenska ga mati rodila je, nadajala majhnega / Na bregih Ledave reke in Strukovec*; 11. in 12. verz: *Vandilicae Genti scripsit Cathechesen in usus / Et Testamentum tradidit ipse Novum – Navuk krščanski je spisal v korist slovenskemu ljudstvu / In tudi prevedel mu Novi je zakon*. Bakoš pa bi lahko celo skrajšal Küzmičevo besedilo, »ker bi sicer klesanje dolgega speva v nagrobno ploščo veliko stalo« (Smej 1980: 120). Smej to dokazuje z neskladjem med že kar epskim naštevanjem podrobnostmi iz otroštva, nato pa povsem umanjajo informacije o Küzmičevem dijaškem obdobju:

Našo trditev podpira dejstvo, da nagrobni napis v začetnih vrsticah omenja razne podrobnosti, npr. da je bil Küzmič dvakrat živ, dvakrat napol mrtev potegnjjen iz vode, da je trikrat ubežal razbojnikom, potem pa je čutiti, kako se nit zanimivega nadrobnega pripovedovanja naenkrat pretrga in se takoj omenja služba šolnika in pastora. Nadrobnemu opisu dogodivščin iz otroških let bi morali slediti podobni opisi iz njegovih dijaških let. Toda o teh sedaj ohranjeni zapis molči. (Smej 1980: 120–121)

Küzmičev grob ni ohranjen in danes ne vemo, ali je bil pokopan v Patru, kjer je grob njegovih najbližjih, ali v Šurdu (Trstenjak 1905: 14. 3. 1905). Smej

³⁰ Smej (1980: 125) v latinskem zapisu opozarja na spondej v četrti stopici verza *Vandala quem genuit mater, nutritiv in oris – Slovenska ga mati rodila je, nadajala majhnega*, s katerim je poudaril pomembnost slovenstva in stopnjeval slovesnost sporočila o *slovenski materi*.

pritrjuje šurdanskemu pastorku Lászlu Pusztayju, da je bil Küzmič pokopan na starem šurdanskem pokopališču, vendar danes ne vemo, kje je njegov grob (Pusztaj 1971: 125–127, po Smej 1980: 125). Luthar je v *Düsevnm lisztu* sicer zapisal, da »e/den kameni szteber oznamêni grob nyegov, steroga napiszek je pôleg onoga vrêmena návade, v-deacskom jezíki, szam 'ze naprê napiszao« (Flisar, Luthar 1925: 60), vendar Smej misli, da besedilo nikoli ni bilo vklesano v nagrobni kamen. Küzmičevo izvirno besedilo z mogočimi Bakoševimi pripisi in dopolnitvami ni ohranjeno, prav tako ne poznamo morebitnega Bakoševega prepisa ali celo okrajšanja.

Ob dvestoletnici Küzmičevega rojstva je Smej popisal vse objavljene različice Küzmičevega nagrobnega napisa. Prvič je bilo latinsko besedilo objavljeno leta 1902 v Melichovi bibliografiji prekmurskih tiskov na Ogrskem. Szalóky in Mesterházy (1911) sta besedilo uporabila kot vir za zapis o Küzmiču; leta 1921 je nagrobni napis objavil Aleksander Mikola, leta 1925 Janoš Flisar in Adam Luthar v *Düsevnm lisztu*, Mikola ga je prevedel v madžarščino, Luthar (Flisar, Luthar 1925) v prekmurščino. Na Mikolin in Lutharjev prevod se je naslonil tudi Franc Kuzmič, začetne vrstice je dvakrat različno prevajal Franc Šebjanič v sedemdesetih letih 20. stoletja in Smej leta 1971. Smej (1980: 119–120) je opozoril na vse lapsuse, ki se pojavljajo v teh objavah, tudi na stvarne prevajalske napake. Predstavil je doslej edini znani latinski vir, ki je ohranjen v knjižnici evangeličanske cerkvene občine v Šopronu³¹ in ga natančno prepisal: »Pripomniti moramo, da sta v nagrobnem zapisu, se pravi že v viru samem dve napaki: moralo bi biti zapisano *vandalicae* namesto *vandilicae* in *potes* namesto *potest*.« (Smej 1980: 123) Nagrobni zapis je prevedel v knjižno slovenščino, tako da je posnemal ritem in metrum latinske predloge, ga raziskal ter načrtno podal njegovo vsebino.

Smej (1980: 124) je v opombi (a) razložil, da je Küzmič prevedel dve pesmi, o katerih govori triindvajseti verz *V dveh pesmih objokal je smrt, nečimrnost vsega*, in sicer pesem o nečimrnosti vseh stvari, ki jo najdemo v vsakem premišljevanju *Ah, kaj je naše življenje in Glej, strašna smrt že tam stoji* itd. *Smrtnik, pomisli*. V opombi (b) pa je pojasnil, da je Küzmičeva »prav lepa popevka ob žetvi«, ki je omenjena v štiriindvajsetem verzu, pesem, ki jo lahko preberemo na koncu spravne daritve.

³¹ Rokopis Györgyja Hrabovszkega, *Presbyterologia* 1816, I. zvezek, str. 355 (Kuzmits János). Sig.: Lc 135, MS (arhiv evangeličanske cerkvene občine v Šopronu).

Nagrobni napis v latinskem jeziku

Quis jacet hic? quaeris forsan de more viator
 Hic Stephani Kuzmits membra sepulta jacent.
 Vandala quem genuit mater, nutritiv in oris
 Exiguuum Ledavae fluminis atque Sztrukotz
 Extractus bis vivus aquis bis mortuus: inde
 Traditus est Musis erudiendus ovans
 Saepe famen passus multum sudavit et alsit
 Effugitque tuas ter male latro manus
 Tres annos et sex menses fuit inde Scholarcha:
 Bis denos quator pastor in aede Dei.
 Vandilicae Genti scripsit Cathechesen in usus
 Et Testamentum tradidit ipse Novum;
 Correxuit meliusque dedit Graduale vetustum
 Addidit atque pias Numinis arte preces
 Exiguus pro simplicibus cathechismus abinde est
 Et de morte bona cantio pulchra nova
 Dignaque laude foret latio sermone poesis:
 Si non optato fine careret opus.
 Scripsit arithmetica hungarice, septemque sacrorum
 Colloquia in Septem distribuenda dies.
 Unde potest septem cognoscere Religiones
 Dogmata tum mores qualia quaeque tenet.
 Planxerat atque vices rei (a) bis funera versu
 Est et messorum dulce per aequae melos. (b)
 Sic quinquaginta sex annos vivus agebat
 Vita dolore gravis plena laboris erat.
 Hanc consumsit hians ex hydrope pectoris asthma:
 Ast aliam dederat, qui regit astra Deus.
 Jam bone progredere ac exemplo disce aliorum
 Ut metam attingas vivere atque mori.

Slovenski prevod

Kdo tu počiva? sprašuješ mórda, popotnik, po šegi zvedavi.
 Tu pokopáni so Štefana Küzmiča zemski ostanki.
 Slovenska ga mati rodila je, nadájala majhnega
 Na bregih Ledave reke in Strukovec.
 Potegnili dvakrat iz vode so ga na pol mrtvega,
 Nato pa veselega dali so muzam ga v uk.
 Cesto je stradal, znojil se in zmrzoval,
 Trikrat ušel je tvojim rokam, pasji razbojnik.
 Tri leta in mesecev šest bil je učitelj:
 Let štiriindvajset pastir v svetišču Boga.
 Navuk krščanski je spisal v korist slovenskemu ljudstvu
 In tudi prevedel mu Novi je zakon.
 Popravil in zboljšal je Gradual stari,
 Dodal mu po božjem navdihu še svete molitve.
 Njegov katekizmuš je Mali za ljudstvo preprosto,
 Njegova je pesem prelepa o smrti mirovni.
 Spev v jeziku latinskem nesmrtno dajal bi mu hvalo,
 Samo če končal bi ga, kot je želel.
 V madžarščini spisal računico je, o svétstvih sedmerih
 Pogovore, na sedem dni porazdeljene,
 Da lahko spoznaš veroizpovedi sedem,
 Kakšne resnice in nauke npravne vsaka ima.
 V dveh pesmih objokal je smrt, nečimrnost vsega (a),
 Prav lepa je tudi popevka njegova ob žetvi. (b)
 Dopolnil tako je let šestinpetdeset.
 Muke in truda mu polno biló je življenje,
 Nahuha použila ga je, iz vodeníčnih mu prsi zijoča,
 A drugo življenje mu dal je Vladávec svetá.
 Zdaj pojdi, popotnik, naprej in úči po zgledu se drugih
 Živeti in mréti, da cilj svoj srečno dosežeš.

Smejev prevod Küzmičevega nagrobnega napisa (Smej 1980: 122–124).

Nagrobni zapis je pomembno gradivo za Küzmičevo biografijo, saj sporoča, da: je Küzmič Slovenec, ki se je rodil v Strukovcih (drugi distih); se je kot otrok dvakrat skoraj utopil (v Ledavi?) (tretji distih – heksameter); je bil izobražen in šolan (tretji distih – pentameter); je živel v pomanjkanju, razbojniki pa so mu trikrat ogrožali življenje (četrti distih); je bil tri leta in pol (protestantski) učitelj (v Čobinu) in štiriindvajset let protestantski pastor (v Šurdu) (peti distih); je izdal krščanski nauk (*Vöre krsztsánszke krátki návuk*) in prevedel Sveto pismo Nove zaveze (*Nouvi Zákon*) (šesti distih); je prirejal stari Gradual (pesmi) in zapisoval molitve (sedmi distih); je prevedel mali katekizem (in ga priredil) za preprosto ljudstvo (osmi distih – heksameter); je pisal latinske pesmi = si je sam sestavljal nagrobni napis (osmi distih – pentameter), ki pa ga ni dokončal (deveti distih); je v madžarščini napisal računico (madžarsko aritmetiko) in

Pogovore o različnih veroizpovedih (deseti in enajsti distih); je pisal (zbiral) pesmi (stari Gradual) (dvanajsti distih); je umrl star šestinpetdeset let (trinajsti distih) zaradi astme in pljučne vodenice (štirinajsti distih – heksameter). Glede na vsebino nagrobnega napisa je Küzmič objavil sedem knjig: (1) [*Szlovenszki máli katekizmus*], 1752 – naslov malega katekizma ni znan, knjiga je izgubljena; (2) [*Abecészke knige*], 1753 – naslov abecednika ni znan, knjiga je izgubljena; tretjina abecednikov je zgorela v njegovi hiši v kraju Patró (Smej 1980: 124). (3) [*Aritmetika*] – v madžarščini, naslov ni znan, knjiga je izgubljena; (4) [*Pogovori / Colloquia*] – v madžarščini, naslov ni znan, knjiga je izgubljena; (5) [*Sari Gradual*] – naslov pesmarice ni znan, knjiga je izgubljena; (prirejenim) pesnim rokopisnih pesmaric je dodal pesmi, ki jih je prevedel iz madžarščine; (6) *Vöre krsztsánszke krátki návuk (csíszte rejcsi bo'ze vö zebráni i na nyou vszejm vernim vu vszákóm szküsaványi na podpéranye, vu nevouli na pomáganye, vu szmrti na troust, ino potomtoga na vekivecsno zvelicsanye)*, 1754 – katekizem z odlomki iz Svetega pisma, molitve in devetnajst pesmi, ki jih je prevedel iz nemščine in madžarščine; (7) *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa, (zđaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Küzmicsi Surdászkom F)*, 1771 – prvi prevod Svetega pisma Nove zaveze iz stare grščine v slovenski jezik.

Nouvi Zákon

Dvestoletnica Küzmičevega prevoda Nove zaveze

Nouvi Zákon je »najpomembnejše delo celotne prekmurske književnosti« (Smej 1971a: 49). Küzmič je bil prvi slovenski prevajalec Svetega pisma Nove zaveze iz originalnega, tj. starogrškega jezika. Jezikovno seveda ni vstopal v povsem prazen prostor. Knjižno biblično prekmurščino so poskušali oblikovati že njegovi predhodniki Franc Temlin, Mihael Sever in neznani pisec knjižice »za drobno detzo« *Abecedarium Szlowenszko*, ki so evangeličansko božjo besedo vnesli v knjigo v domači govorici. Küzmič je v Prekmurju imel predzgodbo v rokopisni *Martjanski pesmarici I* iz 16. stoletja. Zapisane cerkvene pesmi, ki so se pele pri maši, so bile prvi poskus oblikovati nadnarečni kultiviran prekmurski jezik, izgubljena *Agenda Vandalica*, prekmurski obrednik iz 16. stoletja, je bila prva jezikovna uresničitev prekmurske knjižne različice slovenskega jezika (Jesenšek 2019). Ob Trubarju, Dalmatinu in hrvaških protestantskih piscih 16. stoletja je poznal tudi Frenclov lužiškosrbski prevod Nove zaveze in lužiško Sveto pismo iz leta 1728.

Küzmič je v prevodu *Nouvega Zákona* normiral prekmurski knjižni jezik (Jesenšek 2023, 2021, 2020). Delo je »elementarna knjiga prekmurskega pisanja«,

s katero je presegel vsa predhodna skromna knjižno-jezikovna prizadevanja prekmurskih predhodnikov. Bil je moderen, jezikovno izredno nadarjen in slogovno uglajen prevajalec svetopisemskega besedila (Smej 1971a: 49), kar je razvidno iz primerjave npr. očenaša v stari cerkveni slovanščini, kranjščini (Dalmatin) in prekmurščini (Küzmič):³²

Otče naš, iže jesi na nebesih. / Sveti se ime tvoje. / Pridi cesarstvo tvoje. / Budi vola tvoja, jako na nebesi i na zemli. / Hleb naš vsedanni dažd nas dnes. / I otpusti nam dlgi naše, jakože i mi otpuščajem / dlžnikom našim. / I ne vavedi nas v napast. / Ne izbavi nas ot neprijazni. (Starocerkvenoslovanski očenaš, Mt. 6, 9–13)

Oča naš, ki si vu nebesaj. / Sveti se Ime Tvoje. / Pridi Kralestvo Tvoje: / Bojdi vola Tvoja, kako je vu nebi, tak i na zemli. / Krüha našega vsakdenešnjega daj nam ga dnes. / I odpüsti nam duge naše, kako i mi odpüščamo / dužnikom našim. / I ne vpelaj nas vu sküšavanje. / Nego oslôbodi nas od hüdoga. (Küzmičev očenaš, Mt. 6, 9–13)

Naš Oča, kir si v Nebesih. / Posvičenu bodi tvoje Ime. / Pridi tvoje krajlestvu. / Izidi se tvoja vola, na Zemli kakor v Nebesih. / Naš vsakdanji Kruh daj nam danas. / Inu odpusti nam naše dulge, kakor mi našim / Dulžnikom odpuščamo. / Inu nas nevpelaj v izkušnjo. / Temuč nas reši od zlega. (Dalmatinov očenaš, Mt. 6, 9–13)

Smej domneva, da je Küzmič poznal besedilo očenaša, »kakor so ga že prej molili pri javni božji službi, ko še ni bilo tiskanih prevodov,« in ga je iz prekmurskega ustnega izročila prenesel v knjigo kot dokaz jezikovne tradicije – molitveni obrazci so imeli trdno jezikovno podobo, ki se je ustno prenašala iz roda v rod.

Prevajanje Svetega pisma v »stari slovenski jezik«

Kajkavski pisci so svoj jezik v 18. stoletju še vedno imenovali *slovenski*, zato je Števan Küzmič prekmurski knjižni jezik ločil od kajkavščine z razlikovalno razširjeno besedno zvezo *stari slovenski jezik*; strokovno poimenovanje se je takoj ustalilo in ga je prevzel tudi katoliški pisec Mikloš Küzmič (Smej 2007a: 57). Sorodstvo med protestantskim in katoliškim soimnjakom ni povsem razčiščeno. Mikloš Küzmič je v pismu škofu Szilyju (1. 3. 1779) zapisal, da je šurdanski predikant njegov sorodnik (Smej 1997: 533), kar Smej dokazuje posredno tudi z njunim prevajanjem oz. razumevanjem novozaveznega besedila, v katerem je Števan Küzmič gr. *συνγενής* *ων* prevajal kot *rodbina*, Mikloš Küzmič pa lat. *cognatus* kot *rod*:

Veli eden zvífesnyega popa szlugov rodbina bodoucsi onoga, komi je Peter vühou odszekao. (Števan Küzmič, Jn 18, 26)

³² Prečrkovani Smejev prepis v slovenici (Smej 1971a: 51–52).

Pravo je nyemi eden z-szlugov vífesnyega Popa, rod onoga, komi je odľekao Peter Vúhou. (Mikloš Küzmič, Jn 18, 26)

Smej se sklicuje na Gyulaja Géfina, »dobrega poznavalca korespondence M. Küzmič – J. Szily«, da sta bila Küzmiča bratranca (Smej 1997: 533); ali pa bi bila v svaštvu, kot domneva Smej, saj je Mikloš Küzmič 1. 3. 1779 pisal škofu Szilyju, da je Števan »mihi quidem cognomine, est non Religione affinis« – »izraz affinis, soroden, sosedni ali po svaštvu soroden, nastopa samo enkrat v Svetem pismu (3 Mz 25, 49) in pomeni svak« (Smej 1997: 537). V SSP je to mesto prevedeno kot *najbližji sorodnik: Ako obuboža brat tvoj in proda kaj posesti svoje, naj pride odkupitelj njegov, njemu najbližji sorodnik, in odkupi prodani del brata svojega.* (3 Mz 25)

Psalmi in odlomki in besedila so bili prvi prevodi Svetega pisma v prekmurščino in so ohranjeni v *Martjanski pesmarici I.* Küzmič je odlomke iz Svetega pisma vključil verjetno že v danes izgubljeni mali katekizem (1752) – zagotovo vsaj očenaš, mogoče tudi posamezne psalmske odlomke itd. –, v prvo ohranjeno knjigo *Vöre krsztsánszke krátke návuk* (1754) in v iz grščine prevedeno Sveto pismo Nove zaveze. Smej je ugotovil, da so številni Küzmičevi prevodi Psalmov v *Nouvem Zákonu* samostojni prevodi iz nemščine v prekmurščino, saj za izbrane psalmske prevode ni imel nobenih predlog v jeziku prekmurskih Slovencev (Smej 2005: 220); s tem je Küzmič besedno in literarno / slogovno bogatil »stari slovenski jezik« (Smej 2005: 226). *Nouvemu Zákonu* je dodal osem epistol iz Stare zaveze (Smej 2007a: 59). *Nouvi Zákon* obsega 868 strani besedila, od tega Predgovor štirinajst strani (I–XIV), novozavezni del s kazalom 814 strani 1–814), pet strani odlomka iz Svetega pisma Stare zaveze (*Níftere z-Sztároga Zákona vö vzéte Epístole*) (814–818) in molitve (*Molítvi na vřzákó Nedelo i Szvétek zrendeliüvanoga Evangyelioma*) (814–854). Smej poudarja, da je Predgovor k *Nouvemu Zákonu* pomembno Küzmičevo delo, v katerem pridejo do izraza njegovo do popolnosti obvladovanje prekmurskega knjižnega jezika in izbor ter uporaba normativnih izraznih ter skladenjskih sredstev. Predgovor je podpisal Jožef Torkoš, zelo verjetno pa je, da ga je iz latinščine prevedel in dopolnil Števan Küzmič. Smej je zagovarjal Torkošovo avtorstvo (tudi Flisar, Luthar), Küzmičevo pa npr. Anton Vratuša; Vilko Novak (1974) in Mihael Küzmič (1981) pa sta ugotovila, da je Küzmič dopolnil Torkošovo latinsko besedilo, ki ga je prevedel v prekmurski jezik, v 13., 15., 17. in 18. paragrafu.³³ Škoda, da Predgovor in uvodi k posameznim svetopisemskim knjigam niso bili objavljeni v

³³ Novak meni, da je Predgovor skoraj v celoti napisal Küzmič – 13. paragraf je samostojno Küzmičevo delo –, Torkoš pa je »verjetno napisal le bogoslovni del o značaju in pomenu sv. Pisma« (Novak 1974: 32).

ponatisih *Nouvega Zákona* (1817, 1848, 1883, 1928), ki jih je pripravila Britanska biblična družba. Smej namreč dokazuje, da posamezni uvodi kažejo Küzmičevo »ekumenstvo«, ki izhaja iz dejstva, da je črpal podatke iz patristike. Obžaluje pa, da je zato, ker v Pismu Rimljanom in Apostolskih delih ni poimensko imenovan sv. Petra, prehitro sklepal, da Peter ni bil papež, čeprav o tem govorijo cerkveni očetje (Smej 1984: 92). Küzmič jih v *Nouvem Zákonu* »z velikim spoštovanjem« navaja na štiridesetih mestih:

[...] sv. Ambroža na dveh mestih, sv. Avgušтина na štirih mestih, sv. Cirila Jeruzalemskega na enem mestu, Evzebij, škofa in zgodovinarja, na osmih mestih, sv. Hieronima na enajstih mestih, sv. Ireneja, Jožefa Flavija, sv. Justina, Klemena Aleksandrijskega in sv. Klemena Rimskega, vsakega po na enem mestu, sv. Janeza Krizostoma na dveh mestih, Origena na štirih mestih, Papija na enem in Tertulijana na dveh mestih. (Smej 2004: 335)

Smej je opozoril na predgovor k Prvemu Petrovemu pismu, v katerem je Küzmič zapisal, da je sv. Peter umrl 29. junija leta 70, tako da je bil razpet na križ z glavo navzdol in s petami navzgor; kljub temu pa trdi, da Peter ni bil rimski škof:

Na konec ide v-Rim, i brs za volo Símon Mágufa, priétnoga Nero Czafzari czomprnyeka, fteroga je na nyegovo prosnyo Boug doli zráka vr'zenoga vmouro, rafzpéti na kri'z, zglatom doli, fzpétami gori, Ivánfcseka 29. dnéva, vleti od Kriřztuřovoga rojsztva 70. preminé. Orig. tom. 3. in Gen.i Hift. Magd. Cent. 2. libr. 2. cap. 10. Zfteroga eto vó zhája: ka je Peter nigdár nej bio Rimzki pűfpek, ali pápa. (NZ 1771: 700)

Kljub temu pa je Smej imenoval Küzmičev *Nouvi Zákon* za »ekumenski«, saj npr. navaja, katera pisma in evangelijski odlomki se naj berejo pri maši ob nedeljah in praznikih. Zanimivo je, da upošteva Marijine praznike, tako da je sledil starokrščanski razporeditvi: 2. februarja navaja *Márie ocsifcsávanya dén*, 25. marca je *Kriřtuovoga poprietyà dén*, 2. julija je *Márie priglédanya dén*, 15. avgusta je zapovedani katoliški praznik Marijino vnebovzetje (velka maša, veliki šmaren), ki ga imenuje *velike Meffe* ali *D. Márie fzmrti dén*, 8. septembra je praznik *na mále Meffe* ali *Márie narodjenyà dén*. Pomembno je tudi Smejevo odkritje, da je Küzmič izražal priznanje velike veljave Mariji, saj je v odlomkih iz Svetega pisma Stare zaveze prevedel mesto iz Jezusa Siraha (24, 8–16) za praznik Marijinega rojstva, ki ga ni niti v Lutru, niti v Dalmatinu: *Jafz fzam te práve lűbezni i fřtrahà i znanya i fřvétoga vűpanya mati: ftera dávam vekive-csna dugovánja vřejm otrokom mojim imenűvanim od nyega* (Smej 2004: 338); v SSP (2006: 1399) je vrstica zapisana v oklepaju: (*Jaz sem mati čiste ljubezni in strahu, mati spoznanja in svetega upanja. Vsem svojim otrokom dajem, da so nesmrtni, takim, ki jih on izbere.*) (Sir 24,18); Küzmič jo je prevzel ali iz Vulgate ali iz grške predloge. Smej (2006: 103) je z jezikovno analizo dokazal, da je

18. vrstico 24. poglavja Siraha prevedel po grški predlogi, po kateri je najbrž nameraval prevajati (ali pa je prevajal) tudi Staro zavezo.

Smej je v *Nouvem Zákonu* predstavil tudi odlomek iz Lukovega evangelija, v katerem je Kūzmič ubesedil molitev zdravamarija: [...] *zdrava bojdi, ftera fzi milofcso dobila, Gofzpoud ie fztebom; blá'zena fzi tí med 'zenami.* (Lk 1, 28) – [...] *blá'zena fzi tí med 'zenámi, i blázen je fzađ utrobe tvoje.* (Lk 1, 42) Osnova za to molitev je Psalm 145 (144), 15–16: *Oči vseh čakajo nate, ti jim daješ hrano ob pravem času; odpiráš svojo roko in tešíš željo vsemu živemu.* Kūzmič je to psalmsko mesto verjetno prevedel v izgubljenem katekizmu (1752), podobno kot ga je tudi Temlin (1715):

Vleih fztvári ocsí, na Tebe glédajo, Gofzpodne Bofe, inofze vu tebi vŭpajo, Ti njim dávas hráno vu potreibnom vreimeni, odpiras Ti fzvojo Vzv. roko, ino nahránis vfzáko fivoucso fztvár, fztvoim fsvétim blágozflovom (Temlin 1715: 47)

Kūzmič je prevod *Nouvega Zákona* zaključil s kraticami doksologije S. B. D. I. H. (NZ 1771: 813). Smej jih je razvezal v *Svétomi Bougi Dika Ino Hvala* (Smej 2017: 10). Na koncu knjige (NZ 1771: 854) je zapisan dvovrstični hvalilni obrazec, ki se zaključuje: *Dika bojdi Bougi Ocsi ifio Színi / I Dŭhi fsvétomi tu i na vífzíni.* Smej v tem zapisu prepoznava »pesniški duh« Števana Kūzmiča, ki se kaže tudi v prevedeni perikopi Pregovorov (Smej 2017: 10).

Se je Mikloš Kūzmič v prevodu evangelijev (1780) zgledoval po jeziku Števana Kūzmiča?

Gre za vprašanje, ki je povezano tudi s sodobnim ekumenizmom (Smej 2004). V stroki ostaja odprto vprašanje, ali je katoličan Mikloš Kūzmič v *Szvétih evangyliomih* (1780) jezikovno sledil normi prekmurskega jezika, ki jo je postavil Števan Kūzmič v prevodu *Nouvega Zákona*. Anton Vratuša je dokazoval »soodvisnost Mikloševega jezika od Števanove predloge, Novak pa je zagovarjal Mikloševo jezikovno samostojnost (Jesenšek 2018b). Vratuša (1974: 62–69) je z jezikovnim primerjanjem dveh prekmurskih prevodov sklepal, da je med njima nekaj razlik, ki jih je pripisal različnima predlogama (grški in latinski), vendar pa je dokazoval, da je Mikloš imel »na mizi« tudi Števanov prevod *Nouvega Zákona* in si je z njim pomagal predvsem glede pravopisa in besedja; pomembno pa je, da je tudi Vratuša opozoril na razlikovalne jezikovne značilnosti in je dokazal »vzroke njune jezikovne različnosti« (Orožen 1974: 114). Martina Orožen je prva med slovenskimi raziskovalci zgodovine slovenskega knjižnega jezika spregovorila o osrednje- in vzhodnoslovenski različici slovenskega knjižnega jezika in predstavila vlogo Števana Kūzmiča pri oblikovanju prekmurskega

knjižnega jezika, ki se je oblikoval kot nadnarečna norma podobno kot knjižna kranjščina. Pritrdila je Vratuši, da je kljub razlikam v obeh prevodih Mikloš Küzmič »v vseh ozirih opiral na prevod Štefana Küzmiča« (Orožen 1974: 121). Odprla je vprašanje dvojničnega razvoja slovenskega knjižnega jezika, razmerje med kajkavščino (slovenski jezik) in prekmurščino (stari slovenski jezik) ter poenotenjem slovenske knjižne norme, do katerega je prišlo sredi 19. stoletja. Zanimivo je, da misel o jezikovni povezanosti *Nouvega Zakona* in *Szvéti evangeliomov* ohranja tudi SSP (2006: 41): »Prekmurski katoliški duhovnik Miloš Küzmič (1737–1804) je po Vulgati prevedel evangelije ter se v pravopisu in jeziku naslanjal na prevod Štefana Küzmiča.« Jezikovni nesporazum, tako se je zdelo, je razrešil Smej z objavo in prevodom latinskega dopisovanja med Miklošem Küzmičem in sombotelskim škofom Janošem Szilyjem (1777). 1. novembra 1777 je Mikloš Küzmič med drugim sporočil škofu Szilyju, da je evangelije pripravil za tisk že leta 1776, vendar pa so v Gjuru odlašali s tiskanjem:

V roke mi je prišel Slovenski evangelij (Evangelium Vandalicum), ki sem ga bil spisal prejšnje leto (anno superiore a me conscriptum). Ta evangelij so cenzorji, ki jih je bil za to delo izbral in pooblastil sombotelski škofijski konzistorij, pregledali in odobrili. V Gyôru pa – kot sem zvedel – so (odlašali z natisom?), vendar bi bili morali zagnati vik in krik za njegov natis. (Smej 1997: 536)

Mikloš Küzmič je prosil škofa Szilyja za podporo in pomoč pri izdaji evangelijev (knjiga je bila natisnjena leta 1780), ker je nujno potrebna za izobrazbo preprostega prekmurskega ljudstva. Čustveno je izrazil spoznanje, da so prekmurski katoličani »oropani knjig« v materinščini, zato je »njegovo ljudstvo« »zdrknilo v prepad skrajne duhovne bede«. V katoliški cerkvi uporabljajo nadomestne kajkavske knjige, čeprav ljudje ne razumejo dobro hrvaščine:

Recimo, da bi tudi razumeli hrvaško – čemur pa nikakor ne moremo pritrditi – menim, da moj trud (labor) pri prevajanju evangelijev ni zaman, saj slovensko ljudstvo željno pričakuje, da bi videlo tisk v svojem jeziku. *Vidi ga sicer, in vendar – o da ga nikoli ne bi bilo videlo – namreč knjigo Novoga zakona, ki vsebuje prevod v ta naš jezik.* Knjigo so prinesli k nam iz saksonske tiskarne. Knjiga nehote zbujala odpor in bi jo kot tako morali iztrgati iz rok katoličanov, ker je izpod peresa krivoverskega avtorja, Števana Küzmiča, surdanskega predikanta, ki mi je sicer soroden po priimku, ne pa po veri (... librum Novi Testamenti, in hanc linguam versionem continentem, qui esset vel ex eo exosus, e manibusque Catholicorum eripiendus quod sit authoris Haeretici, Stephani Küzmičs, Praedicantis Surdensis, mihi quidem cognomine, ast non Religione affinis). Ko to knjigo z užitkom berejo zlasti tisti, ki drugega jezika ne razumejo, je od njene uporabe ne bo mogoče zlahka in s potrpežljivostjo odvrniti (cujus cum lectione delectentur ii potissimum, qui aliam non callent linguam, non facile se patienter ab ejus usu avelli), dokler ne bomo namesto nje natisnili naših knjig. V nemajhno zadrego nas spravlja to, da naši nasprotniki za svoje vernike žrtvujejo dneve in noči in so nenehno na delu. Bolj si prizadevajo za to, da bi svoje utrdili v sekti, druge pa zapeljali, kakor pa mi, da bi naše potrdili v veri, blodeče pa spravili nazaj na pravo pot. (Smej 1997: 537)

Iz Smejevega prevoda je razvidno, da je Mikloš Küzmič obžaloval, ker so prekmurski protestanti dobili Novo zavezo v prekmurskem jeziku, ki pa je katoličani ne bi smeli uporabljati, ker jo je prevedel njegov krivoverni sorodnik, soimenjak in pastor v Šurdu Števan Küzmič. Smej je glede na to »z moralno odgovornostjo« trdil, da se Mikloš Küzmič med prevajanjem evangelijev jezikovno ni zgledoval po prekmurskem protestantskem novozaveznem prevodu, saj je bil gotovo prepošten, da »bi po eni strani obžaloval, da je izšel NZ, po drugi strani pa iz njega prepisoval« (Smej 1997: 535). Tako razmišljanje dopolnjuje tudi dejstvo, da Mikloš Küzmič ni imel dovoljenja za branje biblijskih besedil, ki so jih napisali nekatoličani. Pa vendar je škof Szily spodbudil Mikloša Küzmiča, naj bere prekmurske protestantske prevode, če pri svojem prevajalskem delu nima drugih prekmurskih katoliških jezikovnih predlog:

Pisati knjige se pravi vreči svojo dušo na žerjavico [...]. In zdaj odgovor na tvoje vprašanje: kako pistai knjige, ko nimaš katoličanskih vzornikov. Odgovor je preprost: beri knjige slovenskih luteranov. (Smej 1980: 183)

Smeju se je zato zapisala splošna misel, da se je Mikloš Küzmič vendar »nekoliko naslonil« na *Nouvi Zákon*:

Küzmičev prevod Novega zakona je ostala elementarna knjiga prekmurskega pisanja, nanjo se je nekoliko naslonil tudi Mikloš Küzmič. Svečani stil svetopisemskega izražanja je zadel z jezikom, ki je povzdignjen nad vsakdanjo rabo. (Smej 1971a: 50)

Vilko Novak (1974: 34) je ocenil Küzmičev pomen za nadaljnji razvoj prekmurskega slovstvenega ustvarjanja kot prelomni. V njem je prepoznal ekumenske nastavke, saj je ugotovil, da je prevod *Nouvega Zákona* postavil normativno podobo prekmurskega knjižnega jezika, na katero so se »naslanjali sledeči mu evangeličanski in pozneje katoliški pisatelji, med njimi prvi Mikloš Küzmič«. Toliko bolj pomembna pa se mi zdi Smejeva ugotovitev, da se je Mikloš Küzmič približal Küzmičevemu *Novemu Zákonu* po obsegu oz. količini novozaveznih prevodov. V *Szvéti evangyliomih* je prevedel sicer le nedeljske in praznične evengelije, vendar pa je tudi v *Knigo molitveno* (1783) uvrstil »marsikatera besedila iz raznih knjig Nove zaveze«, čeprav ni navedel mest, od koder jih je prevzel, kar naj bi tudi dokazovalo, da ni uporabljal *Nouvega Zákona* (Smej 2005a: 170). Za prekmurske evangeličane in katoličane ni bilo pomembno, kdo se je jezikovno zgledoval po kom, ampak spoznanje, da sta Števan in Mikloš Küzmiča s prevajanje Svetega pisma »hranila duhovno življenje kristjanov med Muro in Rabo. S tem sta položila temelj ekumenizmu« (Smej 2004: 340):

Ta pomen ni le praktičen, kot vzor, marveč je v izredni jezikovni, slovstveni in splošno kulturni stvaritvi, ki jo je zmožal podeželski duhovnik v narečju, v katerem je bilo dotlej

napisanih le nekaj knjižic. Prevod sv. pisma je bil preizkusni kamen za vsa evropska in mnoga druga slovstva z velikimi zahtevami po bogatem besednem zakladu za premnoge predmete in pojme, tudi iz abstraktnega sveta, za slogovne težave in posebnosti. (Novak 1974: 34)

Prevajalec perikop iz Svetega pisma Stare zaveze

Le sklepamo lahko (Jesenšek 2018: 93), da je Števan Küzmič prevedel celotno *Sveto pismo* in ugibamo, ali so posamezna poglavja rokopisa pogorela v požaru, ki mu je uničil dom (M. Kuzmič 1999: 8), ali pa je domnevni prevod po Küzmičevi smrti dobil Bakoš, da bi ga dopolnil ali objavil v knjižni obliki (Škafar 1975: 477). Mikloš Küzmič je 17. januarja 1790 pisal škofu Szilyju, ker mu »je bilo sporočeno«, da se Števan Küzmič »ukvarja tudi s prevodom Starega zakona« in da so odlomki tega rokopisa po njegovi smrti verjetno prišli »v roke mojega soseda Bakoša, ki si z vsemi močmi prizadeva, da bi Küzmičevo namero uresničil« (Jesenšek 2018: 93, po Škafar 1975: 477). To je vse, kar vemo o prevajanju protestantskega Svetega pisma Stare zaveze. Števan Küzmič pa je kot prilogo k *Nouvemu Zákonu* objavil osem perikop: Izaija (9, 6–8; 60, 1–6; 7, 10–15 in 49, 1–5), Malahija (3, 1–4), Pregovori (31, 10–30) in Sirah (24, 8–16). Perikopa iz Siraha je del hvalnice modrosti za čiščenje Matere božje – v odlomku izstopata srednjeveška mistika in asketika, ki se povezujeta z Lutrovimi spisi in reformacijo; na Küzmiča pa je že med študijem v Požunu (Bratislava) vplival pietistično usmerjeni rektor liceja, geograf, zgodovinar in pedagog, Ján Tomka – Saski,³⁴ njegovo versko in vzgojno ter prevajalsko delo pa sta od petdesetih let 18. stoletja pomembno usmerjala še dva pietista: pastor v Čobinu Janoš Sartorius in pobožni pietistični duhovnik v Požunu Samuel Wilhelm Serpilius.

Po sledovih Küzmičevega peresa

Smej je podobo Števana Küzmiča literariziral v romanu *Po sledovih zlatega peresa*, v katerem je osrednja oseba katoliški duhovnik Mikloš Küzmič, vendar pa je evangeličanu Števanu Küzmiču namenil več mest in samostojno poglavje. Biografsko-zgodovinski roman je metodološko, literarno-zgodovinsko in umetniško izrazno primerljiv s Slodnjakovimi predstavitvami Prešerna (*Neiztrohnjeno srce*, 1938), Levstika (*Pogina naj, pes*, 1946) in Cankarja (*Tujec*, 1976) – Smejeva

³⁴ Küzmič je na požunskem evangeličanskem liceju med letoma 1746 in 1748 verjetno poslušal njegova predavanja iz zgodovine, geografije, latinščine itd. in se seznanil s pietističnim gibanjem.

prekmurska trilogija, ki predstavlja prekmurske »zgodbe od 18. do začetka 20. stoletja«, pa je posvečena Kūzmičema (*Po sledovih zlatega peresa*, 1980), Baši (*Psalmi vaškega župnika*, 1992) in Ivanocyju (*Ivanocyjeva skrivnost*, 2021).

Roman o Kūzmičih je napisan po natančnem študiju dosegljivih virov, npr. matičnih knjig, kanoničnih vizitacij, pisem, znanstvene in strokovne literature itd.: »Nobeno ime in noben kraj v tej knjigi nista izmišljena. Vse osebe so živele, govorile in trpele, kakor mi.« (Smej 1980a: 9) V romanu sta Števan in Mikloš Kūzmič bratranca – Števanov oče Jurij Kūzmič in Miklošev oče Janoš Kūzmič sta bila brata –, in njuni življenjski zgodbi tečeta vzporedno. Števana srečamo kot sedemletnega dečka že na začetku romana, ko se z očetom pripelje iz Strukovec na Dolnje Slaveče, kjer obišče strica Janoša in spozna bodočo stričevo ženo in Mikloševo mamo Elizabeto Hüll. Čeprav je bila »papinka«, je brala protestantske knjige in pri njej si je Števanov oče izposodil Temlinov *Mali katechismus* in *Abecedarium Szlowenszko*, da se bo Števan lahko pripravil za šolo. Poleti leta 1747 Smej s pesniško svobodo opiše prvo »srečanje« bratrancev Števana in Mikloša Kūzmiča – mlajši Mikloš je skrit v grmu ob mlinu poslušal pogovor dveh mladih, ki sta bila dokončala študij na bratislavskem liceju. Eden izmed njiju je Števan Kūzmič, ki se je zaradi gornjelendavskih grofov, ki so bili zagreti katoliki, raje predstavljal za Stephanusa Sartora kot za Števana Kūzmiča – očitno se je že pripravljajl za prevajalsko delo, saj si je v beležnico zapisoval »pristine domače besede«; ob neki drugi priložnosti si je Števan zapisoval tudi kranjske besede neke Helene, ki je prišla v Prekmurje s Kranjske, Mikloš pa je na glas bral iz kranjske knjige, ki jo je prinesla s seboj. Prvi literarizirani dialog med bratrancema je potekal takole. Števan je vprašal Mikloša: »Kdo si? Kako ti je ime?« »Mikloš Kūzmič s Kukojece.« »Janošev?« »Da. Vi pa ste stričev, Števan Kūzmič, kajne?« se je opogumil Mikloš. »Motiš se. Jaz sem Stephanus Sartor.«

Kasneje, leta 1755, je gornjelendavski »stari plebanuš« Janoš Lepešič posredoval svojemu varovancu Miklošu podatke o Števanu Kūzmiču – v pismu je zapisal, da je »silno učen in delaven« Števan Kūzmič od leta 1751 v Nemes Csóju (Čobin) učitelj v latinski šoli. Leta 1752 je napisal mali slovenski katekizem, leta 1753 še abecednik, nato Aritmetiko in leta 1754 Vöre krsztsánszke krátki návuk. Iz Čobina so Števana povabili v Šurd za pastorka šurdanske evangeličanske cerkve:

Na risalsko nedeljo se je v cerkvi poslovil in 25. maja 1755, na nedeljo sanctissimae Trinitatis, ga je v Tétu superintendent Samuel Németh posvetil za pastorka. V petek, 6. junija 1755, je prispel v Šurd. (Smej 1980a: 134)

Števan Kūzmič je bil odličen pridigar in verniki, tudi katoličani, so se »zgrijnili k njegovim pridigam«, to pa katoliškim duhovnikom ni bilo všeč. Smej je v nadaljevanju predstavil zgodbo legradskega opata Nikola Jellušica, ki je

»organiziral« napad na novega šurdanskega pridigarja – pijana in pobesnela množica ga je kruto prebičala in se grdo znesla nad njim. Zvemo, da se je Števan Küzmič izpopolnjeval v poetiki in retoriki, študiral je filozofijo in teologijo ter se še dodatno izobraževal pri zasebnih učiteljih in »iz nakupljenih knjig«, v tistih časih že prevajal Novi zakon, da se je v Šurdu poročil z Ano Marijo Heningece in da ga je obiskal župnik Lepešič, ki mu je Števan Küzmič izročil pozdrave za bratranca Mikloša. Smej je pri tem uporabil slovesne in narodno prebudne besede, da naj katoličanu Miklošu položi na srce, »naj nikoli ne preneha na vse načine služiti svojemu slovenskemu narodu« in naj to počne v Slovenski okroglini, ker mu kot katoličanu to ne bo prepovedano: »Meni je to prepovedano.« (Smej 1980a: 143)

Peto poglavje drugega dela romana je posvečeno Števanu Küzmiču in njegovemu *Nouvemu Zákonu*, ki ima izjemen pomen za prekmurski jezik in kulturo. Ta del romana ima značilnosti vrhunskega literarnega dela. Smej je dramaturško odlično predstavil, kako je Küzmič zaključil svoje veliko delo. Celo noč ni zatisnil oči in v sredo, 28. malega travna leta 1770, je »v svitu vzhajajočega sonca« zapisal sklepni del Razodetja. Odložil je pero in skrbno zložil rokopis prevoda: »Končal je težavno delo, ki ga je opravljal več let« in se zahvali za opravljeno delo: »Bog, blagoslovi moje delo!« (Smej 1980a: 259) Sledi vrhunski dramaturški zaplet. V sobo je planila žena Terezija in ga rotila, naj beži, ker prihaja »papinski plebanuš v spremstvu oboroženega vojščaka«. Števan Küzmič pa ni želel zbežati. Z ženo sta skrila Dalmatinovo Biblijo in Francelov lužiški prevod novega zakona ter pravkar dokončani prevod *Novega Zakona*. »Stara stenska ura z veliko številčnico je pravkar odbila sedem,« ko je v sobico – knjižna omara, police in velika miza so zavzemale več kot polovico prostora – vstopil Mikloš Küzmič, plebanuš pri Sv. Benediktu. Na mizi je najprej opazil Novo zavezo v grščini in latinščini; hitro je ugotovil, da je pod velikim belim prtom »skrit« dokončan svetopisemski rokopis. V krajši zastrnitvi zvemo, da je Terezija druga žena Števana Küzmiča – vdova po Mihaelu Bosnnyáku –, prva je bila pokojna Ana Marija Heningece; da se sin Štefan šola na bratislavskem liceju, tri hčerke (Ana Marija, Klarica in Elizabeta) pa so mu hitro umrle; oče Jurij, Miklošev stric, je umrl lani (1769). Pogovor med bratrancema se hitro vrne h knjigam. Žena Terezija tarna, da se od pisanja knjig ne da živeti in da si je Števan med garaškim delom uničil zdravje, Mikloš pa ga pomiri, da se bo zveličal zaradi prevoda Novega zakona. Števan pove, da ga je prevajal iz grščine. Pogovarjata se o Markovem evangeliju in Mikloš vpraša prevajalca, zakaj je v besedilu uporabil sopomenki *deklička* in *devojka*:

Nej je mrla deklíčka, nego spi ... i k sebi vzeme očo te deklíčke i mater ... i notri je šô, gde je bila deklíčka položena. I prime roko te deklíčke, i veli: »Devojka, tebi velim, stani gori.« (Mr. 5,39)

Števan mu je razložil, da ima dva izraza tudi grščina, med tem ko je v Vulgati res uporabljen le samostalni *puella*. Ob še eni zastrnitvi, ko Števan pove, da ima sušico, prizna Miklošu, da je pietistično usmerjen kot njegov rektor v bratislavskem liceju Janoš Tomka in pastor v Čobinu Janoš Szábo-Sartorius, zato se ne izgublja v mistiki, ampak potrpežljivo nosi svoj križ.

Miklošu je pokazal tudi nagrobni napis, ki si ga je sestavil pri sedeminštiridesetih letih, njegov naslednik v Šurdu pa bo po njegovi smrti spremenil samo starost v epitafu. Miklošu je zaupal, da je začel prevajati tudi Staro zavezo iz grščine. Števan je bil vidno oslavljen, bolan, pred njim je bilo le še nekaj let življenja. Smej je poglavje zaključil z informacijo, da je Ivanocy na podlagi ustnega izročila mislil, da sta bila Kūzmiča brata – Smej (1980a: 273) je v opombi to popravil: »Verjetno sta bila bratranca.«

Števan »nastopa« v romanu tudi po smrti. Bakoš je obiskal Mikloša Kūzmiča štiri leta po Števanovi smrti in mu prinesel pozdrave »od nekega mrliča«. Mikloš ga je takoj popravil: »Zame in za Slovensko okrogolino ni mrtev. Zdaj živi bolj kot prej. Ni se pridružil mrtvim, ampak nesmrtnim. Bolj kot v grob je šel v slavo.« (Smej 1980a: 384) Smej je z Bakoševimi besedami podoživel smrt Števana Kūzmiča. V zadnjih tuzemskih trenutkih je Bakošu naročal, naj dokonča njegov stari gradual, zapustil mu je »precejšen del« prevedenega starega zakona in nagrobni napis, ki ga je Bakoš dopolnil. Nagrobnega spomenika mu niso postavili, saj je umrl v velikih dolgovih. Pa vendar, če ne bi bilo Števanovih in Mikloševih knjig, Slovenska okrogolina ne bi preživela. To je duhovna stavba, ki je ni mogoče porušiti:

Čudna sta ta dva Kūzmiča, je pomislil Bakoš, pripravljena sta hoditi bosih nog in v sami laneni srajci, a s polnim prgiščem slovenskih rokopisov in s srcem, prekipevajočim od ljubezni do Slovenov. (Smej 1980a: 387)

Če bi Slovenski okroglini vzeli njune knjige v domačem narečju, bi ji vzeli življenje (Smej 1980a: 388). Roman o Kūzmičih se je zaključil: »Srce je nedoumljivo in brezmejno kraljestvo, kamor nihče ne prodre.« (Smej 1980a: 475)

Števan Kūzmič pripada skupnosti znamenitih Slovencev – je velikan slovenske kulturne zgodovine, ki neupravičeno ostaja v senci drugih imen.

Zaključek

Rojeni Prekmurec, Bogojančar, mariborski škof, teolog, pesnik, pisatelj in prevajalec Jožef Smej (1922–2020) je bil veličina na področju prekmurskega jezika, literature in kulture, katoliški duhovnik, ki je s svojim ugledom in položajem v katoliški cerkvi razširjal vedenje o cerkvenih piscih ter njihovem prizadevanju za obstoj slovenstva med prekmurskimi katoličani in protestanti.

Med prekmurskimi pisci je osrednjo vlogo priznaval protestantu Števanu in katoliškemu soimenjaku Miklošu Küzmiču. Dokazal je, da sta bila najpomembnejša utemeljitelja prekmurskega knjižnega jezika v 18. in na prelomu 19. stoletja. Protestantskega duhovnika Števana Küzmiča je predstavil kot »prekmurskega pisatelja v 18. stoletju«, in sicer mu je namenil tudi samostojno poglavje v biografskem romanu o Miklošu Küzmiču (*Po sledovih zlatega peresa*, 1980). V več znanstvenih razpravah o Števanu Küzmiču so ga zanimali npr. njegovi prevodi psalmov (ki razodevajo »pesniški duh Števana Küzmiča), Küzmič kot prevajalec perikop iz Stare zaveze Svetega pisma, analiziral in razlagal je njegove Predgovore, predvsem pa je natančno preštudiral jezik *Nouvega Zákona* in ga predstavil v luči sodobnega ekumenizma. Glede prekmurskega knjižnega jezika je menil, da se Mikloš Küzmič pri prevajanju *Szvéti evangyeliomov* (1780) ni neposredno naslanjal na jezik Števanovega novozaveznega prevoda iz grščine, kljub temu pa je nadaljeval jezikovno tradicijo sorodnika in protestantskega pastora iz Strukovec. Pri tem je tudi dokazal, da »stari slovenski jezik (tako imenujeta prekmurščino oba Küzmiča) ni hrvaški jezik« oz. knjižna kajkavščina:

Oba Küzmiča, Števan, evangeličan, in Mikloš, katoličan, sta tako rekoč utemeljila svoj *stari slovenski jezik*. Kako lepo npr. zveni stavek iz stare biblije, izdane v Prekmurju: »Goljat je nosil ribnolůskasti prsnjek« (1 Sam 17,5). Namesto *luskinst oklep*, prekmurska biblija to plastično opiše z besedama, ki vsebujeta tri pojme: *riba*, *lůska* in *prsi*. Zares, izrazna moč prekmurščine!

Posebno mesto v Smejevem raziskovanju življenja in dela Števana Küzmiča imata tudi prevod njegovega nagrobnega napisa – v latinščini si ga je sestavil Števan Küzmič, dopolnil pa ga je njegov šurdski naslednik Mihael Bakoš – in literarizirana predstavitev Števana Küzmiča v romanu *Po sledovih zlatega peresa* (1980), ki je sicer roman o Miklošu Küzmiču, veliko pa pove tudi o njegovem evangeličanskem soimenjaku in sorodniku.

Literatura

Marija BAJZEK, 2019: Madžari o reformaciji v Slovenski krajini. *Slavia Centralis* 12/1, 133–141.

Janoš FLISAR, Adam LUTHAR, 1925: Prêkmurja znameniti evang. mô'zje. (Nadaljavanye). Küzmic Stefan. 1723–1779. 29. okt. *Dűsevni liszt* 3/5, 58–61 (20. 4. 1925).

Marko JESENŠEK, 2018: Vpliv biblijskih besedil na dvojnični razvoj slovenskega knjižnega jezika. *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze. 21–30.

Marko JESENŠEK, 2018a: Prekmurščina v prevodih svetopisemskih besedil. *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze. 92–109.

Marko JESENŠEK, 2018b: Jezikoslovno delo Antona Vratuše. *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze. 217–247.

Marko JESENŠEK, 2019: Prekmurski (knjižni) jezik. *Nastopna predavanja novih izrednih članic in članov Slovenske akademije znanosti in umetnosti, izvoljenih v letih 2015 in 2017*. Ur. Veronika Simoniti. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 151–185,

Marko JESENŠEK, 2020: Prekmurski knjižni jezik in narečje. »Mi vsi živeti ščemo«. *Prekmurje 1919: okoliščine, dogajanje, posledice*. Šur. Peter Štih, Kornelija Ajlec, Attila Kovács. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 524–564.

Marko JESENŠEK, 2021: Knjižna prekmurščina – stari slovenski jezik. *Slovenski jezik med slovanskimi jeziki*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 31). Ur. Matej Šekli, Lidija Rezonničnik. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 285–295.

Marko JESENŠEK, 2023: Prevajanje in reformacija na vzhodu slovenskega etničnega prostora. *Zgodovina slovenskega literarnega prevoda I. Pregled zgodovinskega razvoja*. Ur. Nike Kocijančič-Pokorn, Robert Grošelj, Tamara Mikolič Južnič. Ljubljana: Založba Univerze: Cankarjeva založba. 203–230.

Janko KOS, 2022: Adam Bohorič med protestantizmom in humanizmom. Novi pogledi na Adama Bohoriča. (Razprave II. razreda SAZU 26). Ur. Marko Jesenšek. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 65–74.

Franc KUZMIČ, 2008: Življenje in delo Števana Kūzmiča. *Predgovor. Nouvi Zákon*. Ur. Franc Kuzmič. Murska Sobota: Pokrajinski muzej. 81–103.

Mihael KUZMIČ, 1981: Kdo je avtor Predgovora k Nouvemu Zákonu iz leta 1771? *Predgovori Števana Kūzmiča*. Zagreb: Teološka fakulteta Matija Vlačić Ilirski. 93–109.

Mihael KUZMIČ, 1999: Štefan Kūzmič – prevajalec Nouvega Zakona. *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa*. Faksimile. Spremní besedi Mihael Kuzmič in Mihael Glavan. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije. 1–9.

Števan KŪZMIČ, 1771: *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa, (zdaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Kūzmicsi Surdánszkom F)*. V Halli Saxsonskoj.

Adam LUTHÁR, 1923: Kūzmics Stevan. *Evangelicsanski kalendari na 1923. leto*. II. letni tekáj. Murska Sobota: Vödáni po Prekmurszkój Evangyelicsanszkój Sinyoriji. 26–28.

Adam LUTHÁR, 1923a: Kūzmits Stevan 1723–1779. Pro memoria. Kūzmics Stevana zsítek i delo. *Düsevní liszt* 1/8, 94–96 (20. 7. 1923).

Vilko NOVAK, 1974: Delo in pomen Števana Kūzmiča. Ob 250-letnici njegovega rojstva. *Stopinje*. Ur. Pavel Berden, Lojze Kozar, Jožef Smej. Murska Sobota: Pomursko pastoralno področje. 30–34.

Vilko NOVAK, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.

Vilko NOVAK, 1992: Slovstveno delo dr. Jožefa Smeja. *Stopinje*. Ur. Lojze Kozar, Vilko Novak, Franc Puncer, Jožef Smej, Jože Zadravec. Murska Sobota: Pomursko pastoralno področje. 19–22.

NZ 1771 = Števan Kūzmič, 1771: *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa*. V Halli Saxsonskoj.

Martina OROŽEN, 1974: O vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. Diskusijski prispevek k referatu dr. A. Vratuše. *Zbornik Štefana Küzmiča*. Ur. Anton Leskovec, Mira Medved, Jože Ternar. Murska Sobota: Pomurska založba. 114–122.

Jožef SMEJ, 1970: Slovenski evangeličani. *V edinosti*. Ekumenski zbornik (Kraljestvo božje 25). Ur. Stanko Janežič, France Perko, Jože Vesenjaj. Maribor: Slomškova založba. 117–123.

Jožef SMEJ, 1971: V Sloveniji žive evangeličani. *V edinosti*. Ekumenski zbornik (Kraljestvo božje 26). Ur. Stanko Janežič, France Perko, Jože Vesenjaj. Maribor: Slomškova založba. 10–28.

Jožef SMEJ, 1971a: Dvestoletnica Küzmičevega prevoda Nove zaveze. *V edinosti*. Ekumenski zbornik (Kraljestvo božje 26). Ur. Stanko Janežič, France Perko, Jože Vesenjaj. Maribor: Slomškova založba. 46–54.

Jožef SMEJ, 1972: Cerkev v Soboti (1071–1971). *Stopinje*. Ur. Jožef Smej. Murska Sobotra: Dekanijski urad. 20–63.

Jožef SMEJ, 1973: Dr. Franc Ivanocy in evangeličani. *V edinosti*. Ekumenski zbornik (Kraljestvo božje 28). Ur. Stanko Janežič, France Perko, Jože Vesenjaj. Maribor: Slomškova založba. 10–28.

Jožef SMEJ, 1980: Nagrobni napis Štefana Küzmiča. Ob dvestoletnici smrti. *Stopinje*. Ur. Pavel Berden, Lojze Kozar, Vilko Novak, Jože Smej, Jože Zadravec. Murska Sobota: Pomursko pastoralno področje. 119–125.

Jožef SMEJ, 1980a: *Po sledovih zlatega peresa*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Jožef SMEJ, 1984: Mihael Kuzmič, Predgovori Števana Küzmiča. *Stopinje*. Ur. Lojze Kozar, Vilko Novak, Franc Puncer, Jožef Smej, Jože Zadravec. Murska Sobota: Izdalo Pomursko pastoralno področje. 90–93.

Jožef SMEJ, 1997: Se je Mikloš Küzmič v svojem prevodu Evngeliomov res naslanjal na Števana Küzmiča? *Slavistična revija* 45/3–4, 533–544.

Jožef SMEJ, 2000: Slomšek in Prešeren v luči edinosti kristjanov: ob 200–letnici njunega rojstva. *V edinosti*. Ekumenski zbornik (Kraljestvo božje 55). Ur. Stanko Janežič. Maribor: Slomškova založba. 99–103.

Jožef SMEJ, 2000a: Razmišljanje ob 200–letnici rojstva pesnikov Prešerna in Slomška. *Oznajenje* 23. Zbornik za krščanstvo, kulturo in umetnost. Poljčane: Župnijski urad. 49–55.

Jožef SMEJ, 2001: Primer čarovništva v župniji sv. Benedikta v Kančevcih iz leta 1651. *Zgodovinski časopis* 55/2, 223–230.

Jožef SMEJ, 2003: Pismo dr. Vilka Novaka izpred 20 let. *Stopinje*. Murska Sobota: Pomursko pastoralno področje. 194–195.

Jožef SMEJ, 2004: Nouvi zákon Števana Küzmiča (1771) v luči sodobnega ekumenizma. *Bogoslovni vestnik* 64/2, 331–342.

Jožef SMEJ, 2005: O prevodih psalmov v prekmurščino od Martjanske pesmarice II do Pusztaijeve pesmarice 1893. *Slavistična revija* 53/2, 211–227.

Jožef SMEJ, 2005a: Jezik Knige molitvene 1783 Mikloša Küzmiča v primerjavi z jezikom rokopisa Iácske. *Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost*. Ur. Jože Vugrinec. Murska Sobota: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. 168–185.

Jožef SMEJ, 2006: Štefan Küzmič kot prevajalec perikop iz Stare zaveze Svetega pisma. V *Edinosti*. Ekumenski zbornik (Kraljestvo božje 61). Ur. Vinko Škafar. Maribor: Slomškova založba. 101–104.

Jožef SMEJ, 2007: Pojem edinosti v Svetem pismu v luči ekumenske razsežnosti. V *Edinosti*. Ekumenski zbornik (Kraljestvo božje 62). Ur. Vinko Škafar. Maribor: Slomškova založba. 36–39.

Jožef SMEJ, 2007a: Prevajanje Svetega pisma v »stari slovenski jezik«. *Stopinje*. Ur. Lojze Kozar, R. Brest. Murska Sobota: Škofija Murska Sobota. 57–61.

Jožef SMEJ, 2011: Je prekmurščina knjižni jezik ali narečje? *Globinska moč besede*. Red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici. (Zora 80). Ur. Marko Jesenšek. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 26–30.

Jožef SMEJ, 2016: Ráne in večerášnje molitvi v Knigi molitveni in njih naravnost na svestvo pokore. *Stopinje*. Murska Sobota: Škofija Murska Sobota. 88–90.

Jožef SMEJ, 2017: Prekmurški pisatelji v 18. stoletju. *Slavia Centralis* 10/1, 5–15.

Jožef SMEJ, Franc Kramberger, 1999: Izrazimo čast slavnim možem. Pastirsko pismo ob 80-letnici priključitve Prekmurja Sloveniji. V *edinosti*. Ekumenski zbornik. (Kraljestvo božje 54). Ur. Stanko Janežič. Maribor: Slomškova založba. 193–197.

Drago SOBOČAN, 2007: *Ob 85. življenjskem milniku škofa dr. Jožefa Smeja*. Murska Sobota: Stolna župnija sv. Nikolaja.

SBL = Štefan Küzmič. *Slovenski biografski leksikon*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi314023/>

SSP 2006 = *Sveto pismo Stare in Nove Zaveze*. Slovenski standardni prevod iz izvirnih jezikov. Študijska izdaja. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.

Ivan ŠKAFAR, 1975: Iz dopisovanja med škofom Szilyjem in Miklošem Küzmičem v zvezi s sedmimi Küzmičevimi deli. *Slavistična revija* 23/2, 468–493.

Anton TRSTENJAK, 1905: Slovenci v šomodski županiji na Ogrskem. *Slovenski narod* 38/41 (20. 2. 1905)–38/67 (22. 3. 1905).

ZŠK 1974 = *Zbornik Štefana Küzmiča*. Ur. Anton Leskovec, Mira Medved, Jože Ternar. Murska Sobota: Pomurska založba.

Anton VRATUŠA, 1974: Jezik »Nouvoga Zákona« in »Svéti evangyliomov«. *Zbornik Štefana Küzmiča*. Ur. Anton Leskovec, Mira Medved, Jože Ternar. Murska Sobota: Pomurska založba. 54–75.

ŠTEVAN KŪZMIČ IM PREKMURISCHEN OPUS VON JOŽEF SMEJ

Zusammenfassung

Jožef Smej (1922-2020), geboren in Prekmurje (Bogojina), Bischof von Maribor, Theologe, Dichter, Schriftsteller und Übersetzer war eine Größe auf dem Gebiet der Sprache, Literatur und Kultur von Prekmurje, ein katholischer Priester, der mit seinem Ruf und seiner Stellung in der katholischen Kirche Wissen über Autoren religiöser Literatur und ihre Bemühungen um die Existenz des Slowenentums unter den Katholiken und Protestanten von Prekmurje verbreitete.

Die zentrale Rolle schrieb er dem Protestanten Števan Kūzmič und dem Katholiker Mikloš Kūzmič zu. Er konnte beweisen, dass beide die bedeutendsten Begründer der Schriftsprache von Prekmurje im 18. und an der Wende zum 19. Jahrhundert waren. Števan Kūzmič stellte er als den „Prekmurje-Schriftsteller des 18. Jahrhunderts“ dar und widmete ihm ein eigenständiges Kapitel in seinem biografischen Roman über Mikloš Kūzmič (*Po sledovih zlatega peresa*, 1980). In mehreren wissenschaftlichen Beiträgen über Števan Kūzmič setzte er sich mit dessen Übersetzungen von Psalmen auseinander, die den „poetischen Geist von Števan Kūzmič offenbarten“, er analysierte und interpretierte Kūzmičs Übersetzungen von Perikopen aus dem Alten Testament sowie seine Vorworte (*Predgovori*), studierte sorgfältig das sprachliche Bild von *Nouvi zákon* und präsentierte es im Licht des modernen Ökumenismus. Bezüglich der literarischen Sprache von Prekmurje wies er nach, dass sich Mikloš Kūzmič bei der Übersetzung von *Szvėti evangyliomi* (1780) nicht direkt auf die Sprache von Števans Übersetzung des Neuen Testaments (*Nouvi zákon*) aus dem Griechischen stützte, obgleich er die sprachliche Tradition seines Verwandten und des protestantischen Pfarrers aus Strukovci fortführte. Dazu bewies er, dass „die altslowenische Sprache“ (so nannten beide Kūzmičs die Sprache von Prekmurje) „keine kroatische Sprache“ bzw. keine kajkavische Literatursprache sei:

Oba Kūzmiča, Števan, evangeličan, in Mikloš, katoličan, sta tako rekoč utemeljila svoj *stari slovenski jezik*. Kako lepo npr. zveni stavek iz stare biblije, izdane v Prekmurju: „Goljat je nosil ribnolůskasti prsnjek“ (1 Sam 17,5). Namesto *luskinast oklep*, prekmurska biblija to plastično opiše z besedama, ki vsebujeta tri pojme: *riba*, *lůska* in *prsi*. Zares, izrazna moč prekmurščine!

Einen besonderen Platz in den Forschungen Smejs zum Leben und Werk von Števan Kūzmič nimmt auch die Übersetzung der Inschrift auf seinem Grabstein ein; diese wurde von Števan Kūzmič selbst in lateinischer Sprache verfasst und von seinem Nachfolger Mihael Bakoš ergänzt.

Prvi zapis o Küzmičevem *Nouvem Zákonu*, prekmurskih Slovincih in njihovem jeziku

Franci Just

Srednja poklicna in tehniška šola Murska Sobota, Šolsko naselje 12,
9000 Murska Sobota, franci.just@guest.arnes.si

Prispevek v prvem delu predstavlja zgodnejše zapise o Küzmičevem prekmurskem prevodu Nove zaveze, nato pa se osredotoča na doslej nepoznani članek Karla Gottloba von Antona *Nachricht von einem kleinen Slawischen Volke* iz leta 1797, ki je po dosedanjih evidencah prvi natisnjeni zapis o *Nouvem Zákonu*, prekmurskih Slovincih in njihovem jeziku. Opisu in komentarju Antonovih navedb sta dodana prepis izvirnika in prevod v slovenščino.

Ključne besede: recepcija prekmurskega prevoda Nove zaveze, Števan Küzmič, Karl Gottlob von Anton, prvi zapis o *Nouvem Zákonu*, prekmurski jezik

The paper first presents the earlier records of Küzmič's Prekmurje translation of the New Testament, and then focuses on a hitherto unknown article by Karl Gottlob von Anton *Nachricht von einem kleinen Slawischen Volke* from 1797. Based on the information available up to now, the latter is the first printed record of the *Nouvi zákon* as well as about the Prekmurje Slovenes and their language. The description and commentary of Anton's quotations are accompanied by a transcription of the original and its translation into Slovene.

Keywords: reception of the Prekmurje translation of the New Testament, Števan Küzmič, Karl Gottlob von Anton, the first record of *Nouvi Zákon*, the Prekmurje language

Zgodnejši zapisi o *Nouvem Zákonu*, prekmurskih Slovincih in njihovem jeziku

Poldrugo desetletje po izidu *Nouvega Zákona* (1771) so se začeli za prekmurski prevod Nove zaveze in za prekmurske Slovence ter njihov jezik zanimati tudi v slavističnih krogih. Delo, s katerim je Števan Küzmič »normiral prekmurski knjižni jezik« (Jesenšek 2013: 78), sta brala, o njem razpravljala in pisala tudi najvidnejša slavista tistega časa Josef Dobrovsky in Jernej Kopitar. Dobrovskega v Pragi je z *Novim Zákonom* seznanil slovaški evangeličanski pastor, zgodovinar in jezikoslovec Jiří Ribay. Leta 1787 ga je najprej obvestil o Küzmičevi knjigi *Vöre krsztsánszke krátki návuk*,¹ naslednje leto pa še o *Nouvem Zákonu*.

¹ Ribayevo pismo Dobrovskemu 22. junija 1887 (Patera 1913: 83).

V pismih mu je izpisal nekaj mest iz Kūzmičevega prevoda² in mu nato primerek knjige tudi poslal. Kopitar na Dunaju je *Nouvi Zákon* spoznal v osebni knjižnici češkega slovničarja Josefa Valentina Zlobickega, ki je to Kūzmičevo knjigo »prvi odkril Slovencem v osredju« (Jesenšek 2013: 27). Zlobicky jo je kupil iz biblioteke pokojnega Žige Popoviča (Kidrič 1949: 454), pri njem jo je poleti 1809 bral Kopitar in o njej poročal v Ljubljano Zoisu,³ naslednje leto pa mu je izvod knjige tudi poslal (Kidrič 1931: 154–155).⁴ Kūzmičev *Nouvi Zákon* je imel in bral tudi gornjelužiški zgodovinar in jezikoslovec Karl Gottlob von Anton. Vsi našteti so tudi med prvimi zapisali svoje mnenje o Kūzmičevem prevodu in prekmurskem jeziku, bodisi v medsebojni korespondenci bodisi v periodičnem tisku.

Zapisi v korespondenci

Prva mnenja o *Nouvem Zákonu* in prekmurskem jeziku so poznavalci zapisali v medsebojni korespondenci in pri tem skušali predvsem jezikovno identificirati prekmurščino in etnično umestiti prekmurske Slovence. Josef Dobrovsky si je prvo mnenje o prekmurskem jeziku ustvaril na podlagi Ribayevih ekscerptov iz *Nouvega Zákona*. Ker še ni poznal prekmurskih razmer, je piscu predgovora očital nepoučenost ter grajal poimenovanje Vandali za ogrske Slovence, samemu prevodu pa pripisal raški (srbski) izvor.⁵ Potem ko mu je Jiří Ribay posredoval podrobnejše podatke o Kūzmiču in prekmurskih Slovencih ter pojasnil, da je izraz Vandali pogosto uporabljan sinonim zanje in da je njihov jezik še najbližje

² Ribayevi pismi Dobrovskemu 6. avgusta in 9. oktobra 1788 (Patera 1913: 101–102, 107–108).

³ Kopitarjeva pisma Zoisu 3. avgusta, 13. septembra, 18. oktobra 1809 (Kidrič 1941: 67, 90, 104–105).

⁴ Ta primerek je bil ena od knjig, s katero je družina pokojnega Zlobickega poplačala Kopitarja za izdelavo kataloga knjig in dopisov v bogati osebni knjižnici Zlobickega, preden so jo prodali (Honzak Jahić 2005: 501). Prim. tudi Kopitarjevi pismi Zoisu 25. aprila in 6. julija 1810 (Kidrič 1941: 154, 170).

⁵ Pismo Dobrovskega Ribayu 9. septembra 1788: »Dieses N. testament scheint von Raitzen veranstaltet zu seyn.« (Patera 1913: 105)

kranjskemu in hrvaškemu,⁶ je Dobrovsky sprejel njegovo razlago in – sicer ne brez zadržkov – potrdil slovenski značaj *Nouvega Zákona*.⁷

Tudi Jernej Kopitar je ob prvih informacijah o prekmurskih Slovencih še ugi-bal o njihovem jeziku,⁸ ko pa je *Nouvi Zákon* prebral, je prekmurščino pritegnil v območje slovenskega jezika: v pismih Zoisu je Küzmičev prevod imenoval »ogrsko karantanski« in »ogrsko slovenski«,⁹ v korespondenci z Dobrovskim pa je izrazil svojo gotovost, da ima jezik *Nouvega Zákona* »vse značilnosti našega kranjskega narečja«.¹⁰

Zapisi v periodičnem tisku in knjigah

V pismih izraženim ocenam in sodbam so sledili zapisi v periodičnem tisku in slovstvenih pregledih. Prvi je o *Nouvem Zákonu*, prekmurskih Slovencih in njihovem jeziku pisal Karl Gottlob von Anton v članku iz leta 1797. Na Antono-v zapis se je skliceval in podatke iz njega uporabil nemški bibliograf, filolog,

⁶ Ribayevo pismo Dobrovskemu 9. oktobra 1788: »Vandalisch mag wohl ein Synonimum von Wendisch seyn, doch ist das erste bey den Leuten selbst und überhaupt in Ungarn üblicher und bekannter als das lezte. Auch kann das NT schwerlich für illyrisch oder servisch angesehen werden: denn die Sprache kommt dem kraynerischen und kroatischen am nächsten, wie auch die Wohnsitze des Volks in der Mitte davon liegen. Folglich ist das Neue Testament von keinem Raitzen veranstaltet worden.« (Patera 1913: 107–108).

Zdi se, da se je Ribay celo bolj nagibal k slovenskemu značaju prekmurščine, saj je pred tem v pismu Dobrovskemu z dne 22. junija 1787 zapisal, da je njegov prekmurski sošolec razumel Dalmatinovo Biblijo: »Denn als ich einen von meinen gewesenen Mitschülern aus dieser Nation auf die von Georg Dalmatino 1584 Bibel in der Wittenberger Bibliothek aufmerksam machte, freute er sich darüber, sagte, er verstünde sie, nahm sie auch mit zu benutzen.« (Patera 1913: 83)

⁷ V pismu Ribayu 2. novembra 1788 Dobrovsky piše: »Das N. Testament nach der Probe in Ihrem Briefe vom 9. Oktober ist also Wendisch, d. i. Krainerisch.« (Patera 1913: 110) V pismu 28. avgusta 1791 dodaja: »In dem Vandal. N. Test. ist die Vorrede sehr ungelehrt. Der Dialekt ist krainerisch oder quasi krainerisch, so wie mährisch auch böhmisch heissen kann.« (Patera 1913: 196)

⁸ Kopitarjevo pismo Dobrovskemu 7. aprila 1809: »Also das Slavische im Eisenburger Komitat gehört zum Krainischen? Wie soll man also diesen Pannonisch-Slavischen Dialekt taufen?« (Jagić 1885: 50–51)

⁹ Pismo Zoisu 13. septembra 1809: »Das ungrisch Karantanische Neue Testament hab' ich nun ganz ausgelesen [...]« (Kidrič 1941: 90) Pismo Zoisu 25. aprila 1810: »Das Ungrisch-windische Nouvi Zakon hat mir die Witwe zur Belohnung der Scheidung der Slavica von iuridicis aufgedrungen.« (Kidrič 1941: 154)

¹⁰ Kopitarjevo pismo Dobrovskemu 24. novembra 1809: »Ich habe diesen Sommer das aus dem Griechischen übersetzte N. Test. der Ungrischen Winden durchgelesen. Gewiss ist's, dass diese Variätet alle Characteres unsers Krainischen Dialekts hat!« (Jagić 1885: 62)

zgodovinar, leksikograf in slovníčar Johann Christoph Adelung v drugem zvezku svoje knjige *Mithridates oder allgemeine Sprachkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in beynahe fünfhunderts Sprachen und Mundarten*.¹¹ Knjiga je izšla leta 1809, v njej pa je Adelung k Slovincem na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem prištel tudi prekmurske Slovence (Adelung 1809: 658–659). V nadaljevanju je pod oznako *Ungarische Winden* objavil očenaš iz *Nouvega Zákona* (Adelung 1809: 662). Prekmurški očenaš ima v Adelungovi knjigi zaporedno številko 285, črkopisno je prilagojen nemškim zapisovalnim navadam tistega časa, sicer pa je točen prepis iz *Nouvega Zákona* (Küzmič 1771: 18).

Junija 1810 je Jernej Kopitar v dunajskem časopisu *Vaterländische Blätter* v članku z naslovom *Patriotische Phantasien einen Slaven* predstavil razširjenost slovanskih jezikov in v njih zapisano slovstvo. V razdelku *Slavische Volkszweige* je med Slovence prištel tudi Prekmurce,¹² v razdelku *Literatur der neuen Slavischen Sprache in Pannonien* pa je kot tri podnarečja slovenskega »dialekta« navedel slovensko na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, hrvaško¹³ in slovensko v zahodnih madžarskih županijah med Rabo in Muro ter za prekmurščino dodal, da tvori prehod od kranjščine k hrvaščini.¹⁴ Razdelek je zaključil z omembo Küzmičevega *Nouvega Zákona*: »Die protestantischen ungrischen Winden haben eine vortreffende Uebersetzung des neuen Testaments das beim griechischen Urtext, von Stephan Küsmitch 1771.« (Kopitar 1810: 90)

V svoji reviji *Slovanka* je Josef Dobrovsky leta 1814 brez navedbe Küzmiča dvakrat omenil njegov *Nouvi Zákon*. V članku *Bibelsübersetzungen in slawischen Mundarten* je zapisal, da če bi zbrali samo Nove zaveze, bi k njim lahko prištel še dve narečji, »ilirsko oz. hrvaško« in »posebno slovensko za Slovence

¹¹ Knjiga *Mithridates ali splošno jezikoslovje z očenašem kot jezikovnim vzorcem v skoraj petsto jezikih in narečjih* vsebuje – kot je zapisano v naslovu – skoraj 500 očenašev (natančno število je 442) v različnih jezikih z vsega sveta in tudi osnovne opise teh jezikov. Izida knjige Adelung ni dočakal: prvi zvezek, ki vsebuje očenaše v azijskih jezikih, je izšel kmalu po njegovi smrti (umrl 10. septembra 1806), druga dva dela je uredil in za tisk pripravil Johann Severin Vater (1809, 1812). V drugem zvezku so objavljeni očenaši v starih in modernih evropskih jezikih, med njimi tudi v slovanskih.

¹² »Die Slovenen in Innerösterreich, Provinzial-Kroatien und um den Plattensee in West Ungern, mit etwa 1,5 Millionen« (Kopitar 1810: 87).

¹³ Gre za kajkavščino, ki jo je Kopitar vztrajno prišteval k slovenščini in v korespondenci z Dobrovskym večkrat zapisal, da so pravi Hrvati, ki jim genetsko pritiče to ime, onstran Kolpe, Slovani na tej strani reke od Zagreba proti Medmurju pa genetsko niso Hrvati. Primer Kopitarjevo pismo Dobrovskemu 7. aprila 1809 (Jagić 1885: 50–51).

¹⁴ »Der Dialect theilt sich in drey Unterarten: Krainisch oder Windisch in Krain, Kärnthen u. Untersteyer, Kroatisch in Provinzialkroatien, u. wieder Windisch in den westungarischen Komitaten zwischen der Mur und Raab, so den Uebergang von Krainisch zu Kroatisch ausmacht.« (Kopitar 1810: 90)

na Madžarskem».¹⁵ Na koncu revije je pod naslovom *Vater unser* objavil tri očenaše (Slawonisch nach Georgewiç, Slawonisch aus den zu Agram 1807 gedruckten Kirchengebethen, Kroatisch aus den Kirchengebethen vom J. 1807) in za hrvaškega zapisal, da je jezikovno zelo blizu prekmurskemu v Küzmičevi knjigi *Vöre krsztsánszke krátki návuk* in v *Nouvem Zákou*.¹⁶

Leta 1821 je britanski metodist James Townley izdal knjigo *Illustrations of Biblical literature*. V tretjem delu je v 12. poglavju omenil tudi prekmurske protestante, povzel Kopitarjevo formulacijo, da imajo izvrsten prevod Nove zaveze, ter avtorja in kraj izida zapisal z napakami.¹⁷

Za poznavanje slovenskega slovstva v širšem evropskem kulturnem prostoru je bila zelo pomembna knjiga Pavla Josefa Šafařika *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* iz leta 1826, ki je bila kasneje izdana še v Andovru, New Yorku, Leipzigu in Pragi ter so o njej »pisale vodilne literarne revije tistega časa« (Jović 2018: 130–131). Na koncu petega razdelka, v katerem je predstavil slovensko književnost, je avtor nekaj vrstic namenil tudi Slovincem v zahodnem delu Železne in Zalske županije (Šafařik 1826: 287–288). Najprej je zapisal, da jih domači pisci neupravičeno imenujejo Vandali, saj sami sebe imenujejo Sloveni/Slovenci, sicer pa so stični zahodnim Slovakom. V citirani opombi je njihov jezik umestil med kranjskega in hrvaškega. Za slovstvo je zapisal, da imajo protestanti nekaj molitvenikov, pesmaric in čitank in da je Števan Küzmič zanje leta 1771 prevedel Novo zavezo s predgovorom Jožefa Torkoša. Te Šafařikove navedbe so kasnejši pisci pogosto povzemali.

Leta 1829 je Jan Čaplovič (Johann Csaplovics de Jeszenova) v knjigi *Croaten und Wenden in Ungern* predstavil prekmurske demografske, konfesionalne, socialne, šolske, jezikovne in ekonomske razmere ter dodal etnografske opise.¹⁸ Za jezik je zapisal, da ni niti slovaški, hrvaški, spodnještajerski ali kranjski, temveč »eigener Zweig der slawischen Sprache«, a dodal, da se prekmurski Slovenci najlaže sporazumejo s Slovenci na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem (Čaplovič 1829: 80–81). Pri slovstvu je poleg katoliškega pisca Mikloša Küzmiča omenil,

¹⁵ »Wollte man nur Neue Testamente zusammen stellen, so kämen noch zwei Mundarten, die illyrische (sonst auch kroatische) und eine besondere windische für die Winden in Ungarn, hinzu.« (Dobrovsky 1814a: 136)

¹⁶ »Dieser ist die Windische (der windischen Protestanten in Ungern) in einem zu Halle 1754 gedruckten Catechismus sehr ähnlich. Denn auch diese hat *ne pelaj* (im N. Test. vom J. 1771 aber *ne vpelaj*) und *szküsavanye*. Ferner *oszloboudi* in der 7ten Bitte; für *od zla* aber *od hüdoga*.« (Dobrovsky 1814b: 254)

¹⁷ »[...] and the Protestant part of these Slavonians, residing in Hungary, are in possession of an excellent translation of the New Testament, made by Stephen Kugmitsch [...], and printed at Presburg [...], in 1771.« (Townley 1821: 492)

¹⁸ Glavnino podatkov o prekmurskih Slovencih je za Čaplovičevo knjigo prispeval prekmurski pisec Jožef Košič (Novak 1992: 8–10; 1994: 14–17).

da imajo evangeličani Nouvi Zákon iz leta 1771, molitvenike, mrliške pesmi, šolske in svatbene knjige (Čaplovič 1829: 83).

Franz Sartori je leta 1830 izdal knjigo *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaiserthums*. V njej je v območje slovenskega jezika vključil tudi zahodna območja Ogrske ter za jezik prekmurskih Slovencev ponovil misel, da naj bi predstavljal prehod od kranjskega k hrvaškemu (Sartori 1830: 96).¹⁹ Pri nadaljnjem opisu prekmurščine in Nouvega Zákona pa je glavnino podatkov povzel po Šafaříku (Sartori 1830: 102).

Za širjenje védnosti o slovenskem slovstvu v ZDA je bil pomemben prispevek nemške književnice in prevajalke Therese von Jakob-Robinson. Njen članek *Historical View of the Slavic Language in its various Dialects*, objavljen leta 1834 v ameriški reviji *The Biblical Repository*, je bil namreč leta 1850 ponatisnjen in navajan v literarnih revijah v Angliji in Nemčiji (Jovič 2018: 131). Avtorica je ob drugih slovenskih piscih omenila tudi Števana Küzmiča ter o prekmurskih Slovencih in njihovem jeziku povzela že znane Šafaříkove navedbe, da je prekmurščina tako kot slovenščini blizu slovaščini in da je vezni člen med jeziki vzhodnih in zahodnih Slovanov (Jakob-Robinson 1834: 143).²⁰

Skoraj identične podatke kot Jakob-Robinsonova je o prekmurskih Slovencih in *Nouvem Zákonu* leta 1837 navedel Ernst von Olberg v knjigi *Geschichtliche Uebersicht der Slavischen Sprache in ihren verschiedenen Mundarten und der slavischen Literatur*. Na koncu poglavja *Sprache und Literatur der Winden oder Slovenzen* je zapisal, da je pri Slovencih protestantsko vero ohranilo le okrog 15.000 Slovencev na Madžarskem, ki imajo svoj prevod Nove zaveze in katerih jezik je nekoliko podoben slovaškemu in je vezni člen med »vzhodnimi in zahodnimi slovanskimi plemenimi« (Olberg 1837: 108).²¹

Leta 1862 je slovaški časopis *Peštbudínske vedomosti*, ki je izhajal v Budimpešti, v rubriki *Besednica* objavljal zapis slovaškega publicista in literata

¹⁹ Kot bo pokazano v nadaljevanju, sta to misel razvila že K. G. von Anton in Jernej Kopitar.

²⁰ »The only portion of the Vindish race among whom the Protestant religion has been kept alive, are about 15.000 Slovenzi in Hungary. Their dialect approaches in a like measure to that of the Slovaks; and hence serves as the connecting link between the languages of the Eastern and Western Slavic stems. For them the New Testament exists in a translation by Stephen Kuznico [!]; Halle 1771; reprinted at Presssburg, in 1818 [!].«

²¹ »Der einzige Zweig des windischen Volkes, bei welchem protestantische Religion noch erhalten hat, besteht aus etwa 15.000 Slovenzen in Ungarn, deren Dialekt sich einigermaßen dem der Slovaken nähert und demnach als verbindendes Glied zwischen den Sprachen der östlichen und westlichen slavischen Stämme anzusehen ist. Für diesen Zweig existiert das neue Testament in einer Uebersetzung von Stephan Kuzmico (!), Halle, 1771, und neu aufgelegt, Petersburg [!], 1818 [!].«

Petra Kellnerja Hostinskega (Peter Záboj Hostinsky) *Slovania Zadunajski* o prekodonavskih Slovanih. V dveh nadaljevanjih je predstavil tudi prekmurske Slovence in pri tem glavnino podatkov povzel po Čaploviču (Hostinsky 1862).²²

V delu *Geschichte der südslawischen Literatur*, ki je posthumno izšlo leta 1864, je Josef Šafařík v primerjavi s svojo prvo knjigo znatno razširil nabor prekmurskega slovstva in ob Števanu Küzmiču predstavil tudi druge prekmurske avtorje in njihova dela (Šafařík 1864: 1–149). Navedel je 80 odstotkov prekmurskih prvotiskov in dobro četrtino ponatisov, izšlih do leta 1833, ko je zaključil pripravo knjige (Just 2020: 398).

Ker je ta Šafaříkova knjiga ponujala dotlej najizčrpnije informacije o prekmurskem slovstvu, so iz nje pogosto črpali slovenski avtorji, ki so v drugi polovici 19. stoletja predstavljali prekmursko slovstvo in *Nouvi Zákon*. Iz ožjih slovenskih strokovnih krogov, do katerih je *Nouvi Zákon* prišel s Kopitarjevim in Zoisovim posredovanjem,²³ se je namreč zanimanje za Küzmičev prevod in sploh prekmurske Slovence po letu 1848 razširilo v širši kulturni prostor. Avtorji poljudnih in strokovnih zapisov v periodičnem tisku, pisci šolskih beril in sestavljavci literarnozgodovinskih pregledov so slovensko javnost seznanjali s prekmurskimi jezikovno-kulturnimi razmerami in prekmurskimi avtorji ter knjigami. Največ pozornosti je pritegoval Küzmičev *Nouvi Zákon*; zaradi veličine prevodnega dejanja samega in zaradi jezikovnih značilnosti je bil in vse do danes ostal najpogostejše navajana prekmurska knjiga v literarnih učbenikih in literarnozgodovinskih pregledih (Just 2020: 608–616).²⁴

Karl Gottlob von Anton: Poročilo o majhnem slovanskem ljudstvu

Po do zdaj znanih podatkih je prvi natisnjeni zapis o Küzmičevem *Nouvem Zákonu*, prekmurskih Slovencih in njihovem jeziku članek *Nachricht von einem kleinen Slawischen Volke*, ki ga je napisal gornjelužiški zgodovinar in jezikoslovec

²² V slovenskem prevodu pod naslovom *Slovenci na Ogerskem* je članek Hostinskega objavil Slovenski glasnik leta 1863 v 3. številki (str. 84–87) in 4. številki (str. 114–117).

²³ Znano je, da je *Nouvi Zákon* in druge prekmurske knjige skrbno bral in preučeval Matija Čop, ki je bil glavni informator Šafaříku za slovensko književnost in je za njegovo Zgodovino južnoslovanskih književnosti prispeval dobro tretjino podatkov o prekmurskem slovstvu (Škafar 1969: 38–44).

²⁴ Reprezentacije prekmurskega slovstva in *Nouvega Zákona* v slovenski kulturni publicistiki ter slovenskih literarnozgodovinskih pregledih so že dobro popisane in opisane (Kokolj 1957, Novak 1976: 19–23, Just 2020: 594–621), zato jih na tem mestu ne kaže povzemati.

Karl Gottlob von Anton, objavil pa ugledni leipziški časopis *Allgemeiner litterarischer Anzeiger*²⁵ 8. julija 1797.

Karl Gottlob von Anton

Iz biografskih pregledov njegovega življenja in dela izhajajo naslednji poglobljeni podatki. Rodil se je 23. julija 1751 v obrtniški družini v Lubánu (nem. Lauban). Študiral je na univerzi v Leipzigu in tam magistriral iz filozofije ter doktoriral iz prava. Leta 1774 je nastopil službo odvetnika na višjem uradu v Zhorjelu (nem. Görlitz) in bil tam leta 1797 imenovan za senatorja. Že med študijem se je vključil v visokošolsko organizacijo Lužiških Srbov in bil tudi kasneje dejaven ter vpliven v javnem življenju. Mdr. je dal pobudo za ustanovitev Gornjelužiške družbe znanosti in bil med njenimi ustanovitelji (1779) ter več kot tri desetletja njen direktor, knjižničar in predsednik. Umrli je 17. novembra 1818 v Zhorjelu.

Ob poklicnem delu se je raziskovalno posvečal različnim področjem, največ zgodovinopisju, narodopisju in jezikoslovju. Začetno preučevanje lužiške srbščine (te njegove študije jezikoslovci danes štejejo za pomemben prispevek k preučevanju tega jezika) je preraslo v zanimanje za slovanske jezike nasploh: zbiral je jezikovno gradivo za različne slovanske jezike in ga preučeval ter stkal obširno socialno-strokovno mrežo in v korespondenci s številnimi filologi in zgodovinarji pridobival jezikoslovne informacije in ob njih preverjal svoje izsledke. Rezultate svojih jezikovnih preučevanj je objavljaval v periodičnem tisku in jih strnil v samostojnih knjigah *Analogie der Sprachen* (Leipzig, 1780), *Erste Linien eines Versuches über der alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse I, II* (Leipzig, 1783, 1789) ter *Über Sprache in Rücksicht auf Geschichte der Menschheit* (Görlitz, 1799). Jezikoslovne raziskave je povezoval z zgodovinskimi, tako da je historiografsko sklepanje opiral na jezikovna dognanja. Takšen pristop – svojčas imenovan paleolingvistika / lingvistična paleontologija – ga je tudi povezal z A. T. Linhartom, s katerim sta si med 26. marcem 1789 in 9. julijem 1792 izmenjavala pisma in knjige. Njegova pisma Linhartu so se ob smrti slovenskega korespondenta izgubila, ohranjenih

²⁵ *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* je izhajal v Leipzigu v letih 1796–1801 in je bil osredotočen na vprašanja literarne komunikacije ter na posredovanje biografsko-bibliografskih informacij s področja umetnosti in literature. Veljal je za enega najizčrpnjših in najbolj informativnih izobraženskih časopisov tistega časa. Po petih letih je prenehal izhajati zaradi smrti izdajatelja. Naslednika časopisa sta bila *Literarische Blätter* (Nürnberg 1802–1806) in *Neuer literarischer Anzeiger* (Tübingen 1806–1808). O visokem kulturnem rangu časopisa priča podatek, da je bil zanj leta 1811, torej po treh letih od izida zadnje številke njegovega tübingerškega naslednika, izdelan celoten register (*Algemeiner Register*).

pa je osem Linhartovih pisem Antonu. Z njimi je slovensko strokovno javnost seznanil Alfonz Gspan v komentirani objavi s prevodi (Gspan 1966). Kot je razvidno iz teh pisem, dopisovalca nista izmenjavala samo zgodovinoepisnih informacij, ampak tudi jezikoslovne, ki jih je Anton uporabil pri svojem primerjalnem preučevanju slovanskih jezikov. Tako npr. je Linhart v pismih z dne 2. maja in 2. julija 1789 odgovoril na jezikovni vprašalnik, s katerim je Anton zbiral informacije o položaju in značilnostih slovenskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem (Gspan 1966: 138–144). V pismu z dne 30. oktobra 1789 je Linhart Antonu ponudil, da mu pošlje pravkar izšli Gutsmanov *Nemško-slovenski slovar* (Gspan 1966: 146), v pismu z dne 6. oktobra 1790 pa je napovedal, da bo Antonu poslal primerek Japelj-Kumerdejevega prevoda *Biblije*, ki bo kmalu izšel (Gspan 1966: 153). Na podlagi prejetih slovenskih knjig in Linhartovih jezikovnih podatkov si je Anton pridobil vpogled v slovenski jezik, ki mu je omogočil oceno prekmurskega jezika v omenjenem *Poročilu*.

Poročilo o majhnem slovanskem ljudstvu

Anton je v članku najprej zapisal nekaj osnovnih geografsko-demografskih podatkov o prekmurskih Slovincih, nato pa je izpostavil, (a) da se njihov jezik razlikuje od jezika drugih Slovanov na Madžarskem; (b) da v nasprotju s siceršnjim poimenovanjem Vandali sami sebe imenujejo Sloven / Sloveni in svoj jezik stari slovenski; (c) da imajo kljub maloštevilnosti v svojem jeziku natisnjene knjige (Anton 1797: 830). V nadaljevanju Anton navede naslove treh prekmurskih knjig, ki jih je imel: to so bile abecednik Mihaela Bakoša *Szlovenszki abecedár* iz leta 1786, Bakoševa pesmarica *Nouvi graduval* iz 1789 ter Küzmičev *Nouvi Zákon*.²⁶ Pri opisu *Nouvega Zákona* je presenetljiva njegova gotovost, da ni bil natisnjen v Halleju, ampak morda v Šopronu. Njegova domneva je vredna razmisleka, saj je v 18. stoletju, potem ko so se protireformacijski ukrepi in cenzura zaostri, na zahodnem Madžarskem delovalo več skrivnih tiskarn in so natisnjene knjige opremljali z lažnimi navedbami krajev izida (Csepregi 2004: 32). Po opisu *Nouvega Zákona* si Anton zastavi vprašanje o etnogenezi prekmurskih Slovencev.

²⁶ Ker je povzemal naslovnice knjig – Küzmič je bil naveden na naslovnici, Bakoš ne – Anton Bakoša kot avtorja ne omenja.

²⁷ Javno izpričevanje vere v cerkvah in izobraževanje v verskih šolah je bilo protestantom dovoljeno le v t. i. artikularnih krajih. V krajih bivanja jim je bilo dovoljeno le zasebno izpričevanje vere, kar je pomenilo branje nabožnih knjig v najožjem družinskem krogu. V takšnih razmerah so knjige omogočale evangeličanskim skupnostim duhovno preživetje, povpraševanje po njih je bilo veliko in število novih ali ponatisnjenih knjig je v protestantskih okoljih na zahodnem Madžarskem zelo naraslo (Csepregi 2009: 315).

Pri oblikovanju odgovora uporabi kombiniran etnografsko-jezikovni pristop, tako da po eni strani razčlenjuje rabo etnonimov Sloven in Vandal, po drugi strani pa upošteva jezikovne značilnosti Küzmičevega prevoda (Anton 1797: 831). Poimenovanje Sloven / slovenski se mu zdi dovolj razločevalno do npr. Čehov in Poljakov, ne pa do Ilirov (kajkavcev)²⁸ in Slovencev na Kranjskem, ki da sebe tudi tako imenujejo. Ker pa Prekmurce na Madžarskem imenujejo Vandali, sklene, da ne morejo biti kajkavci, temveč avstrijski Slovenci. V podporo temu sklepu vpelje jezikovni pristop in primerja 1. vrstico iz 2. dela Janezovega evangelija v Japelj-Kumerdejevem in Küzmičevem prevodu, ki ga imenuje staroslovenski, kot je imenovan v predgovoru k *Nouvemu Zákonu* (Anton 1797: 831). Nato svojo predhodno ugotovitev o Prekmurcih kot avstrijskih Slovencih razširi z mislijo, da se je prekmurski jezik sčasoma oddaljil od jezika kranjskih, štajerskih in koroških Slovencev ter se približal hrvaškemu, vendar ima tudi veliko slovenskih besed, ki jih v kajkavščini ni. Sklene, da Prekmurci tvorijo prehod med Slovani v avstrijskih deželah in kajkavci (Anton 1797: 831). Kot podkrepitev sorodnosti s Slovenci dodaja, da imajo tudi Prekmurci, tako kot oni, »srednji glas med l in u«, in se v zaključku članka posveti fonetično-ortografskim primerjavam dvoustničnega u (u) med prekmurščino, slovenščino na Štajerskem in gornjelужиško srbščino.

V primerjavi z zapisi o *Nouvem Zákonu*, prekmurskih Slovencih in njihovem jeziku, ki so sledili Antonovemu ter so opisani v prvem delu tega prispevka, je njegov članek dokaj izčrpen, pozornost pa vzbujajo tudi nekatere podobnosti med njegovimi ugotovitvami in navedbami kasnejših piscev.

Anton npr. opozori na rabo eksonima Vandali in endonima Sloveni za prekmurske Slovence, o čemer sta v medsebojni korespondenci pisala Ribay in Dobrovsky, na neustreznost in neupravičenost izraza Vandali pa je npr. opozoril tudi Šafařík v svoji *Zgodovini slovanskih jezikov in literatur* 1826.

Anton piše o jezikovni bližini prekmurščine s kajkavščino in kranjsko slovenščino, na kar je Dobrovskega v pismih opozarjal že Ribay in sta kasneje v svojih knjigah zapisala tudi Čaplovič in Sartori. Da je Anton razbiral podobnosti med prekmurščino in kajkavščino, je razumljivo, saj je bila slednja dolgo časa nadomestni bogoslužni jezik med Rabo in Muro (Novak 1976: 17, Jesenšek 2013: 57). A je Anton v Küzmičevem prevodu prepoznal tudi dovolj razlik, ki so bile odraz 'osamosvojitve' prekmurščine od kajkavščine prav s postopnim oblikovanjem samostojnega prekmurskega knjižnega jezika in njegovim normiranjem v *Nouvem Zákonu*. Na podlagi teh razlik in poznavanja slovenskega gradiva je

²⁸ Ker so kajkavski pisci svoj jezik tudi imenovali slovenski, je mogoče sklepati, da Anton z izrazom Iliri razume njih.

lahko prekmurščino povezal s slovenščino in ogrske Slovence z avstrijskimi, kar je pozneje eksplicitno storil Kopitar.

Antonovemu razmišljanju o oddaljitvi prekmurščine od kranjske slovenščine in približevanju kajkavščini je blizu Kopitarjevo stališče, ki ga je v širšem jezikovnem kontekstu razgrnil npr. v pismu Zoisu 18. oktobra 1809, ko piše, da se je hrvaško narečje oddaljilo od kranjskega (Jagić 1885: 105).²⁹ Gre za vprašanje, ki ga je slovensko zgodovinsko jezikoslovje pojasnilo z dvojničnim, alpsko-panonskim razvojem slovenskega knjižnega jezika (Orožen 1996: 81–83, Jesenšek 2013: 14–15, 31–32, 2018: 2122) ter skupnim izvorom prekmurščine in kajkavščine v panonskem jezikovnem bazenu. Tudi Kopitarjeva navedba, da prekmurska slovenščina tvori prehod od kranjščine k hrvaščini (Kopitar 1810: 90),³⁰ se ujema z Antonovim razmišljanjem, da so ogrski Slovenci vezni člen med avstrijskimi Slovenci in Iliri (kajkavci).

Prepis izvirnika

Nachricht von einem kleinen Slawischen Volke

Im dem äußersten Winkel vom Ungarn, zwischen Kroatien und Steiermark, vorzüglich in dem Salager und Schimeger Komitate, wohnt ein kleines Slawisches Völckchen, das nicht allein seine von übrigen Slawen in Ungarn etwas abweichende Sprache hat, sondern auch so glücklich ist, gedruckte Bücher zu besitzen. Einige wenige wohnen auch im Oedenburger und Eisenburger Komitate. In Ungarn werden als Wandalen genannt, sie selbst nennen sich Slowen, Slowenen, und ihre Sprache sehr gut die Alt-Slawische Sprache *stara szlovenszka Jezika*, wie auch aus dem Titel ihren Neuen Testaments zu ersehen ist.

In dieser Sprache besitze ich: 1) Szlovenszki Abecedar na drouvno deczo vö stampani v. Psoni 1786. 8. (Slawischer A. B. C. für die kleinen Kinder gedruckt.) 2) Nouvi Sakon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa – zdaj oprvics – po Stevan Küzmicsi v. Halli Saxonskoj. 1771. 8. 854 S. (Der neue Band, oder das Testament unsern Herrn J. C. neu übersetzt, von Stefan Küfmitsch.) Es steht zwar Halle auf dem Titel, allein es ist wahrscheinlich in Oedenburg, wenigstens nicht in Halle, gedruckt. Dort ist eine Druckerei, und auf Gymnasium studieren gewöhnlich die jungen Leute aus diesem Volke. Am Ende stehen Gebete. – 3) Nouvi Graduval – Stampani v. Soproni (d. i. Oedenburg) 1789. 8. (Ein neues Gesangbuch.) Sie sind Protestanten. – Nun wohnen in Ungarn mehrere Slawischen Stämme; es entsteht also die Frage, an welchem dieses kleine Volk gehört? Dieses kann bloß aus ihren Namen und aus ihrem Dialekte dargethan werden. Daß sie sich Slowen nennen, beweist nur

²⁹ »Also nicht die Krainische Mundart entfernte sich nach und nach von der Kroatischen Schwester, wie Dobrovsky meint, sondern umgekehrt [...]«

³⁰ »Der Dialect theilt sich in drey Unterarten: Krainisch oder Windisch in Krain, Kärnthen u. Untersteyer, Kroatisch in Provinzialkroatien, u. wieder Windisch in den westungarischen Komitaten zwischen der Mur und Raab, so den Uebergang von Krainisch zu Kroatisch ausmacht.«

so viel, daß sie keine Tschechen, Polen oder Russen sind; aber die Illyrier und die Winden in Krain u. s. w. nennen sich gemeinschaftlich Slowenen. Daß sie in Ungarn selbst Wandalen genannt werden, beweist, daß sie keine Illyrier, sondern Oestreichische Winden sind, denn daß jener Name aus diesem verdeckt ist, wird man mir einstimmen. Doch mehr aber spricht ihre Sprache dafür. Ich setze zum Beweise den 1. Vers aus dem 2tem Kap. Johannes aus der Alt-Slawischen und der Krainerischen Uebersetzung von Japel und Kumerdey her:

Sl. Ina trétyi dén je gostüvanye bylou.

Kr. Inu na tretji dan je zhenitovanje bilu.

Sl. vu kani Galilee: i bila ie tam.

Kr. v' kani Galilaei: inu bila ie tam.

Sl. mati Jezusova.

Kr. mati Jezusova.

Sie haben mit Illyriern (und unierten Griechen) die Ungarische Schreibung angenommen; durch die Länge der Zeit mag sich aber ihre Sprache ziemlich von der Windischen in Steiermark, Kärnten, Krain entfernt, und der Chrwatischen genähert haben. Doch besitzen sie viele nur Windische Wörter, welche die Illyrier nicht kennen, z. B. *zdaj*, nun u. s. w. Sie gehören also zu den Norischen Slawen, und machen gleichsam den Uebergang von den Slawen in den Oestreichischen Teutschen Landen zu den so genannten Illyriern aus. Sie und alle übrigen Winden scheinen auch den Laut in ihrer Sprache gehabt zu haben, welchen Polen und Serben in der O. L. mit *t* bezeichnen, und der Manchen so schwer fällt, weil er ein Mittellaut zwischen *l* und *u* zu seien scheint. Allein sie können ihn eben so wenig mehr als Serben in Ober-Lausiz aussprechen; daher haben sie ihn nicht, und setzen entweder *l* oder *u* dafür, und lesen auch das *l* am Ende eines Wortes, wie *u*, wie die Winden in Zilli und Steiermark, d. H. *dou*, statt *doł*, Thal; *sou*, statt *soł*, Salz; *biu*, statt *bił*, welches die Winden in der Ober-Lausiz doch wenigstens richtig schreiben, wenn sie es gleich wie *u* sprechen. Vermutlich wird es wohl auch bei jenen Slawen *dow*, *sow*, *biw* – das so wie leichter Hauch – klingen. Die nicht unierten Griechen in Illyrien, Raizen, und die Serben, die sich zu ihrer Schrift der Kyrillischen bedienen, scheinen sich sehr der Russischen Sprache zu nähern, und manchen Ausdruck von ihnen entlehnt zu haben.

K. G. Anton

Prevod

Poročilo o majhnem slovanskem ljudstvu

V zunanjem kotu Madžarske, med Hrvaško in Štajersko, predvsem v Zalski in Šomodski³¹ županiji, prebiva majhno slovansko ljudstvo, ki ne samo da ima svoj, od drugih Slovanov na Madžarskem nekoliko razlikujoč se jezik, ampak je tudi te sreče, da ima tiskane knjige.

³¹ Poimenovanje Schimeger Komitat, ki ga je uporabil Anton, je bilo starejše nemško ime za Šomodsko županijo (madž. Somogy vármegye). V tej županiji je ob koncu 18. stoletja v naseľlih Nemespátró, Šurd, Iharosberény, Pat, Porrgo, Sánd in še nekaj drugih krajih med Veliko Kanižo in mestecem Csurgó prebivalo okrog 2.000 prekmurskih evangeličanskih izseljencev (Šebjanič 1977: 50). Zato Antonova navedba o pretežni naseljenosti prekmurskih Slovencev drži za Zalsko, ne pa za Šomodsko županijo.

Nekaj jih prebiva tudi v Šopronski in Železni županiji.³² Na Madžarskem jim pravijo Vandali, oni sami pa se imenujejo Sloven, Sloveni in svoj jezik zelo dobro staroslovenski jezik, *stara szlovenszka jezika*, kot je razvidno tudi iz naslova njihove Nove zaveze.

V tem jeziku imam: 1) Szlovenszki Abecedar na drouvno deczo vő stampani v. Posoni 1786. 8. (za majhne otroke natisnjen slovanski A. B. C.)³³ 2) Nouvi Sakon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa – zďaj oprvics – po Stevan Küzmicsi v Halli Saxonskoj. 1771. 8. 854 str. (Novi del ali Novi testament našega Gospoda J. K. v novem prevodu Števana Küzmiča).³⁴ V naslovu je sicer zapisano Halle, vendar je verjetneje bil natisnjen v Šopronu, vsaj ne v Halleju. Tam je tiskarna in na tamkajšnji gimnaziji študirajo mladi tega ljudstva. Na koncu so molitve. – 3) Nouvi graduval – stampani v. Soproni (tj. Ödenburg) 1789. 8. (Nova pesmarica).³⁵ So protestanti. – Na Madžarskem prebiva več slovanskih plemen, zato se pojavlja vprašanje, kateremu pripada to majhno ljudstvo. To je mogoče pokazati že iz njihovega imena in narečja. Da se imenujejo Slovenci, dokazuje le toliko, da niso Čehi, Poljaki ali Rusi; toda Iliri in Slovenci na Kranjskem itd. se tudi oboji imenujejo Slovenci. Ker pa jih na Madžarskem imenujejo Vandali, se boste strinjali, je dokaz, da niso Iliri, ampak avstrijski Slovenci, kajti njihovo ime izhaja iz tega. Še bolj pa govori za to njihov jezik. Kot dokaz navajam 1. vrstico iz 2. Janezovega poglavja³⁶ v staroslovenskem in v kranjskem Japelj-Kumerdejevem prevodu:

Sl. *Ina trétyi dén je gostúvanye bylou.*

Kr. *Inu na tretji dan je zhenitovanje bilu.*

Sl. *vu kani Galilee: i bila ie tam.*

Kr. *v' kani Galilaei: inu bila ie tam.*

Sl. *mati Jezusova.*

Kr. *mati Jezusova.*³⁷

³² Ni ocen o številu prekmurskih Slovencev na Šopronskem, drži pa Antonova navedba, da so se na evangeličanskem liceju v Šopronu (madž. Sopron, nem. Ödenburg) izobraževali prekmurski dijaki, med njimi v letih 1733–1737 tudi Števan Küzmič. Nekateri so se tja vračali kot predavatelji, npr. Adam Farkaš, ki je bil v letih 1758–1785 tam rektor (Šebjanič 1982: 16–17). Glede tega je bil Anton dobro informiran. Ne drži pa njegova navedba, da bi v Železni županiji (Eisenburger Komitat) prebivalo le nekaj prekmurskih Slovencev. Ob koncu 17. stoletja jih je bilo 12.932 (Zelko 1996: 72–80), v naslednjem stoletju je njihovo število narastlo za več kot polovico (Just 2015: 39).

³³ Antonov prepis je netočen, v naslovu Bakoševega abecednika je predlog *za*.

³⁴ V Antonovem prepisu je nekaj netočnosti in manjkajočih besed. Celoten naslov Küzmičevega prevoda se glasi: NOUVI ZÁKON ALI TESTAMENTOM GOSZPODNA NASEGA JEZUSA KRISZTUSA ZDAJ OPRVICS Z GRCSKOGA NA SZTARI SZLOVENSZKI JEZIK OBRNYENI PO STEVAN KÜZMICS SURDÁNSZKOM F.

³⁵ Anton je navedel glavni naslov in kraj ter letnico natisa Bakoševe pesmarice, celotni naslov se glasi: NOUVI GRÁDUVAL, VU STEROM SZE VŐ ZEBRÁNE, POBOUGSANE, I ZDAJ VETE NOUVI RÉD POSZTÁVLENE DŰHOVNE PESZMI NAHAJAJÓ SZAMOMI BOUGI NA DÍKO VŐ DANI. Stampani v-Soproni po SIESZ JOU'ZEFI. V LETI 1789.

³⁶ 2. poglavja Janezovega evangelija.

³⁷ Antonov prepis prekmurskega slovenskega in kranjskega slovenskega prevoda na več mestih ni točen. V Novem zakonu je med veznikom *i* ter predlogom *na* presledek, v besedi bilou je pri Küzmiču *i* ne *y*, v *Káni* je natisnjeno z veliko začetnico in naglasom na *a*, pomožni glagol ima obliko *je*, ne *ie* (Küzmič 1771: 268). V Svetem pismu Noviga testamenta pa se prva

Skupaj z Iliri (in uniatskimi Grki)³⁸ so prevzeli madžarski črkopis: v teku časa naj bi se njihov jezik precej oddaljil od slovenskega na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem in približal hrvaškemu. Ampak imajo številne samo slovenske besede, ki jih Iliri ne poznajo, npr. *zdaj* itn. Pripadajo torej noriškim Slovanom in tvorijo tako rekoč prehod od Slovanov v avstrijskih nemških deželah k tako imenovanim Ilirom. Zdi se, da so oni in vsi ostali Slovenci imeli glas, ki ga Poljaki in Srbi v Z. L.³⁹ označujejo z *l* in je za marsikoga zelo težak, ker se zdi srednji glas med *l* in *u*. Le da ga oni izgovarjajo ravno tako malo kot lužiški Srbi v Zgornji Lužici; torej ga nimajo in zanj izgovarjajo bodisi *l* bodisi *u* in tudi berejo *l* na koncu besede kot *u*, kot Slovenci v Celju in na Štajerskem, npr. *dou* namesto *doť*, *sou* namesto *soť*, *biu* namesto *biť*, ki ga Vendi v Zgornji Lužici vsaj pravilno pišejo, če ga že izgovarjajo kot *u*. Bržkone bo tudi pri teh Slovanih zvenel *dow*, *sow*, *biw* – kot lahek izdih. Zdi se, da so neuniatski Grki v Iliriji, Rašani in Srbi, ki uporabljajo za pisavo cirilico, zelo blizu ruščini in so si iz nje izposodili veliko izrazov.

K. G. Anton

Literatura

Johann Christoph ADELUNG, 1809: *Mithridates oder allgemeine Sprachkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in beynahe fünfhunderts Sprachen und Mundarten. Zweiter Theil*. Berlin: in der Vossischen Buchhandlung.

Karl Gottlob ANTON, 1797: Nachricht von einem kleinen Slawischen Volke. *Allgemeiner litterarischer Anzeiger*. 2/81. 830–831.

Jan ČAPLOVIČ (CSAPLOVICS), 1829: *Croaten und Wenden in Ungern. Ethnographisch geschildert von Johann v. Csaplovics*. Bratislava.

Zoltán CSEPREGI, 2004: Pietismus in Ungar 1700–1758. *Der Pietismus und seine Nachwirkungen im östlichen Europa. Beiträgezur ostdeutschen Kirchengeschichte*. Münster: Ostkirchen-Institut. 25–38.

Zoltan CSEPREGI, 2009: Das königliche Ungarn im Jahrhundert vor der Toleranz (1681–1781). *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*. Dunaj: Böhlau, München: Oldenbourg. 136–152.

vrstica glasi: »Inu na tretji dan je bilú enu shenitovanje v' Kani Galilaei: Inu Mati Jezusova je bilá tam« (Japelj-Kumerdej 1784: 412).

³⁸ Za razliko od sodobnih nacionalnih konceptov je pojem Grki v 18. in 19. stoletju imel več pomenov, predvsem se je nanašal na pripadnike krščanskih Cerkva vzhodnega obreda, pri čemer je termin »unierte Griechen« označeval pripadnike grškokatoliške Cerkve in termin »nicht unierte Griechen« pripadnike ortodoksne oz. vzhodne pravoslavne Cerkve. Do leta 1864 je bilo uradno poimenovanje za ortodoksno Cerkev v habsburški monarhiji »griechisch nicht unierte Kirche«, kasneje pa »griechisch-orientalische Kierche« (Ransmayr 2018: 16). Morda Anton z uniatskimi Grki na tem mestu misli pripadnike grškokatoliške Cerkve na Sedmograškem, ki je bila ustanovljena za časa vladanja Leopolda I. (vladal 1658–1705).

³⁹ Zgornji Lužici.

Josef DOBROVSKY, 1814a: BibelsUebersetzungen in slawischen Mundarten. *Slovanka. Zur Kenntniss der alten und neuen Slawischen Literatur, der Sprachkunde nach allen Mundarten, der Geschichte und Alterthümer*. Praga: Dvorna biblioteka. 136–153.

Josef DOBROVSKY, 1814b: Vater unser. *Slovanka. Zur Kenntniss der alten und neuen Slawischen Literatur, der Sprachkunde nach allen Mundarten, der Geschichte und Alterthümer*. Praga: Dvorna biblioteka. 251–255.

Alfonz GSPAN, 1966: Pisma A. T. Linharta gornjeljužiškemu preroditelju dr. Karlu Gottlobu Antonu. *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja*. 2/8–9. 133–166.

Irena HONZAK JAHIČ, 2005: Delež dunajskih Čehov pri razvoju bohemistike in slavistike: Josef Valentin Zlobický (1743–1810). *Slavistična revija* 53/4. 494–503.

Peter Kellner HOSTINSKY, 1862: Slovania Zadunajskí. *Peštbudínske vedomosti* II/38, II/39. 1–2.

Vatroslav JAGIĆ, 1885: *Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar (1808–1828)*. Berlin: Commissionsverlag der weidmann'schen Buchhandlung.

Therese JAKOB-ROBINSON, 1834: Historical View of the Slavic Language in its various Dialects; with special reference to Theological Literature. *The Biblical Repository* 4/14. 328–413.

Jurij JAPELJ, Blaž KUMERDEJ, 1784: *Svetu pismu Noviga testamenta*. Ljubljana: Typis Joan. Frid. Eger.

Marko JESENŠEK, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. (Zora 90). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovenski jezik in književnost, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.

Marko JESENŠEK, 2018: *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. (Zora 129). Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.

Pavle JOVIČ, 2018: Evropski protestanti o začetkih slovenskega slovstva v 19. stoletju. *Starejši mediji slovenske književnosti: rokopisi in tiski*. (Obdobja 37). Ur. Urška Perenič, Aleksander Bjelčevič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 127–135.

Franci JUST, 2015: *Veršuši, pripovedávke in zménje 1. Pogled na literarno ustvarjanje v prekmurskem jeziku do 1919*. Murska Sobota: Franc-Franc.

Franci JUST, 2020: Književnost prekmurskih Slovencev. »Mi vsi živeti ščemo«. *Prekmurje 1919: okoliščine, posledice, dogajanje*. Ur. Peter Štih et. al. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 593–638.

France KIDRIČ, 1931: *Dobrovsky in slovenski preporod njegove dobe*. Ljubljana: Univerzitetna tiskarna v Ljubljani.

France KIDRIČ, 1941: *Zoisova korespondenca 1809–1810*. (Korespondence pomembnih Slovencev 2). Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti.

France KIDRIČ, 1949: Popovič (Popowitsch) Janez Sigismund Valentin. *Slovenski biografski leksikon*. 7. zv. *Peterlin-Pregelj C*. Ur. France Kidrič et al. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Miroslav KOKOLJ, 1957: *Prekmurje in Prekmurci v slovenskem periodičnem tisku*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Jernej KOPITAR, 1810: *Patriotische Phantasien einen Slaven. Vaterländaische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* 3/9. 87–93.

Števan KŪZMIČ, 1771: *Nouvi Zákon ali testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa zdaj oprvics z grcskoga na sztari szlovenski jezik obrnyeni*. Halle.

Vilko NOVAK, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.

Vilko NOVAK, 1992: Jožef Košič in njegovo delo. *Jožef Košič. Življenje Slovencev med Muro in Rabo, Izbor del*. Ur. Marija Bajzek. Budimpešta. 7–15.

Vilko NOVAK, 1994: Jožef Košič, prekmurski pisatelj. *Košič in njegov čas. Zbornik razprav o Jožefu Košiču*. Ur. Marija Bajzek, Stjepan Lukač, Zinka Zorko. Budimpešta: Košičev sklad. 6–52.

Ernst OLBORG, 1837: *Geschichtliche Uebersicht der Slavischen Sprache in ihren verschiedenen Mundarten und der slavischen Literatur*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth.

Martina OROŽEN, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.

Adolf PATERA, 1913: *Josefa Dobrovského korrespondence IV. Vzájemné listy Josefa Dobrovského a Jiřího Ribaye z let 1783–1810*. Praga: Česka akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovensnost a umění.

Anna RANSMAYR, 2018: *Untertanen des Sultans oder des Kaisers. Struktur und Organisationsformen der beiden Winer griechischen Gemeinden von den Anfängen im 18. Jahrhundert*. Dunaj: Vienna University Press.

Franz SARTORI, 1830: *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaiserthums nach seinen mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen. Erster Theil*. Dunaj: Carl Gerold.

Pavel Josef ŠAFAŘIK, 1826: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Budim.

Pavel Josef ŠAFAŘIK, 1864: *Geschichte der südslawischen Literatur*. Praga.

Franc ŠEBJANIČ, 1977: *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Franc ŠEBJANIČ, 1981: *Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786)*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Ivan ŠKAFAR, 1969: Prekmurski pisatelji v Šafárikovi Zgodovini južnoslovanskega slovstva. *Jezik in slovstvo* 14/2. 38–44.

James TOWNLEY, 1821: *Illustrations of Biblical literature: exhibiting the history and fate of the Sacred Writings, from the earliest period to the present century; including biographical notices of translators and other eminent Biblical scholars*. London.

Ivan ZELKO, 1996: *Zgodovina Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba.

DIE ERSTE AUFZEICHNUNG ZUM KÜZMIČS *NOUVI ZÁKON*, ZU DEN SLOWENEN IN PREKMURJE UND ZU IHRER SPRACHE

Zusammenfassung

Anderthalb Jahrzehnte nach der Veröffentlichung des *Nouvi Zákon* (1771) begannen auch slawische Kreise, sich für die Publikation sowie für die Slowenen in Prekmurje samt ihrer Sprache zu interessieren. Anhand der Korrespondenz zwischen Josef Dobrovsky und Jiří Ribay (1787-1791) ist der Austausch von Meinungen zur Sprache von Küzmičs Übersetzung nachvollziehbar. Später korrespondierten darüber ebenso Dobrovsky und Jernej Kopitar (1809-1811), zum Thema schrieb Kopitar auch Žiga Zois an (1809-1810). Die zentrale Frage, auf die laut der Korrespondenz Antwort gesucht wurde, war die Frage nach der sprachlichen Identifikation und der damit verbundenen ethnischen Positionierung der Slowenen in Prekmurje. Dobrovsky akzeptierte die Meinung Ribays, wonach die Sprache von Prekmurje derjenigen der Slowenen in Krain, Kärnten und der Steiermark am nächsten stehe noch mit einigen Vorbehalten, während Kopitar nach der Lektüre des *Nouvi Zákon* sie ohne Zweifel dem slowenischen Sprachgebiet zuordnete. Es folgten Aufzeichnungen in den gedruckten Zeitschriften und Büchern, die das *Nouvi Zákon* sowie die Slowenen in Prekmurje im Kontext der slowenischen Sprache und Literatur darstellten. Die ersten, die sich dazu geäußert haben, waren der deutsche Philologe Johann Christoph Adelung und der Oberlausitzer Historiker und Sprachforscher Karl Gottlob von Anton. Adelung schrieb 1809 in seinem Buch *Mithridates* über die Slowenen in Prekmurje und veröffentlichte darin das Vaterunser aus dem *Nouvi Zákon*. Noch früher, am 8. Juli 1797, veröffentlichte die Leipziger Literaturzeitschrift *Allgemeiner litterarischer Anzeiger* den Artikel von Antons mit dem Titel *Nachricht von einem kleinen Slawischen Volke*, der nach bisher vorliegenden Informationen den ersten gedruckten Bericht über *Nouvi Zákon* sowie über die Slowenen von Prekmurje und ihre Sprache darstellt.

Im einleitenden Kapitel des Artikels führt von Anton einige geographische und demografische Informationen über die Slowenen in Prekmurje an, sodann beschreibt er das *Nouvi Zákon* und setzt sich mit der Frage nach der sprachlich-ethnischen Zugehörigkeit der Slowenen in Prekmurje auseinander. In der Sprache von Küzmič erkennt er zwar kajkavische Elemente, anhand des Vergleichs der Übersetzungen der 1. Zeile aus dem 2. Teil des Johannesevangeliums bei Japelj-Kumerdej und Küzmič sowie auf der Grundlage der lexikalischen Verwandtschaft des krainischen und prekmurischen Slowenisch kommt er allerdings zum Schluss, dass die ungarischen Slowenen den österreichischen Slowenen sprachlich am nächsten stehen.

Ein Vergleich der Aufsätze von Antons und späterer Berichte über das *Nouvi Zákon* und die Slowenen in Prekmurje weist auf einige interessante Ähnlichkeiten hin, insbesondere gilt das für die Ausführungen Kopitars und von Antons.

Küzmičevo delovanje v »artikularnih« krajih

Klaudija Sedar

Zavod Primoža Trubarja Murska Sobota, Slovenska ulica 17,
SI 9000 Murska Sobota, klaudija.sedar@guest.arnes.si

Artikularni kraji na Ogrskem so protestantom v času protireformacije zagotavljali verske svoboščine, ki so spodbudile množično izseljevanje iz današnjega Prekmurja zaradi verskih razlogov. V dveh evangeličanskih artikularnih krajih, Čobin (Nemescsó) in Šurd (Surd), je trajne sledi zapustil prekmurski izobraženec Števan Küzmič; njegova življenjska pot je bila težka, a mu je s trdno voljo, vero in ljubeznijo do rodne zemlje in jezika uspelo postaviti temelj za spomenik kulturi, evangeličanski veri in narodni identiteti prekmurskih Slovencev.

Gljučne besede: Števan Küzmič, artikularni kraji, Ogrska, 18. stoletje

In the period of Counter-Reformation, the Protestants living in Hungarian articular places were guaranteed religious liberties. It was therefore for religious reasons that large numbers of people emigrated from Prekmurje to Hungary. Števan Küzmič, an intellectual from Prekmurje, was one of them and left a lasting mark in two articular places, Nemescsó and Surd. His life was not an easy one, but with determination, faith and love of his homeland and mother tongue he managed to lay the foundation for a monument to the culture, Evangelical faith and ethnic identity of the Prekmurje Slovenes.

Keywords: Števan Küzmič, articular places, Hungary, 18th century

Uvod

Vas Strukovci, v kateri se je leta 1723 rodil Števan Küzmič, je po vizitacijskem zapisniku iz leta 1698 spadala pod podružnico Puževci v župniji Martjanci. V Puževcih je stala tudi lesena kapela, okrog katere je bilo pokopališče; v podružnico so spadale štiri vasi: Puževci, Strukovci, Lemerje in Brezovci; v njih je živelo 290 ljudi (številka ne vključuje otrok, ki še niso bili krščeni), in sicer pet katolikov, vsi ostali pa so bili evangeličanske vere. V Strukovcih je leta 1723 živelo 68 prebivalcev (otroci so izvezeti iz štetja), med njimi so bili trije katoliške vere (Zelko 1983: 258). Po izdaji tolerančnega patenta so bile v Prekmurju ustanovljene prve tri cerkvene občine in Strukovci so pripadli cerkveni občini Puconci, zatem pa leta 1792 četrti ustanovljeni cerkveni občini Bodonci, kamor spadajo še danes, sicer pa v Občino Puconci.

V času Küzmičevega rojstva so Strukovci skupaj še z ostalimi okoliškimi vasmi spadali pod gospodstvo Gornje Lendave, posest pa je upravljala rodbina Nádasdy, ki jo je dobila po smrti grofa Petra Széchyja VII. leta 1685, ko je po moški strani rodbina Széchy izumrla. Gospodoval je Franc IV. Nádasdy, ki je

nadaljeval z intenzivno rekatolizacijo v takrat že zmanjšanem gospodstvu Gornja Lendava s sedežem na istoimenskem gradu (zdaj Grad), h kateremu je upravno pridružil staro družinsko posest Nádasdyjev na Petanjcih (Hozjan 2019: 38). Po podatkih iz leta 1768 so imeli največji kmetje v vasi 13 do 14 arov zemlje in letno tri vozove sena, odkar pa pomnijo, živijo z obveznostmi podložnikov (Horvat 2006: 348).

Števan Küzmič se je rodil v času protireformacije, ki se je na Ogrskem in v Prekmurju začela v 70. letih 17. stoletja ter si je zlasti v desetletju 1671–1681 prizadevala, da bi pregnala vse protestantske duhovnike in učitelje. Leta 1670 so se z odkritjem zarote Wessélenyi-Zrinski-Frankopan verske razmere na Ogrskem spremenile, saj so se zarotniki povezali s turško oblastjo, dunajski dvor pa je zato ukinil vse dotedanje verske zakone, ki so veljali za ogrsko ozemlje. Ukinjen je bil zakon iz leta 1647, ki zemljiškim gospodom ni dovoljeval pregnati protestantskih duhovnikov; to se je spremenilo, saj so zemljiški gospodje katoliške vere po letu 1670 izgnali protestante iz patronatskih cerkva (Zelko 1983: 237–238).

V zameno za cerkve, ki so ostale v lasti katoličanov, je bil v Šopronu leta 1681 sprejet zakon o t. i. artikularnih krajih, ki je protestantom zagotovil določene verske svoboščine. Na podlagi tega sta bila prekmurskim evangeličanom v Železni županiji določena kraja Čobin (Nemescső) in Celldömölk ter v županiji Somogy kraj Šurd. Kalvincem v Železni županiji je bil določen kraj Felső Ör, v Zalski županiji pa kraj Szilyágyu (Kerčmar 1995: 114). Protestante to ni zadovoljilo, zato so se začeli pritoževati na cesarskem dvoru in pri palatinu v Bratislavi, toda dunajski dvor je 2. aprila 1691 na njihove pritožbe odgovoril z odredbo *Explanatio Leopoldina*, ki se je nanašala na zakon iz leta 1681. Odredba je uzakonila še doslednejše preganjanje protestantov, ki so smeli na krst, poroko in pogreb k svojemu duhovniku v artikularnem mestu šele, ko so pristojnemu župniku izplačali predpisano takso – to je bil velik udarec za njihovo versko in družbeno naravnost (Šebjanič 1977: 29–30, Kerčmar 1995: 114).

Protestanti severovzhodnega Prekmurja so kljub temu vztrajali v svoji veri in obrambi cerkva do leta 1732, ko je z izdajo kraljevske odredbe *Carolina Resolutio* nastopil naslednji val protireformacije. Županijska oblast je posegla po nasilnih ukrepih ter zasedla še zadnje protestantske cerkve v Prekmurju (v Gornjih Petrovcih, v Kančevcih, na Hodošu, v Domanjševcih in v Selu), duhovnike pa je pregnala z vojaško silo. Protestantske cerkve so prešle v last katoliške Cerkve, prav tako šole, pokopališča, njive, liturgični predmeti in matične knjige. Tako se je pričelo romanje prekmurskih protestantov v artikularne kraje, ki so se razvili v pomembna evangeličanska središča – številni prekmurski evangeličanski duhovniki in učitelji so v njih opravljali Božjo službo in vernikom podeljevali zakramente, v šolah pa so skrbeli za izobraževanje mladih evangeličanov (Šebjanič 1977: 29–30, Kerčmar 1995: 114–115).

V artikularne kraje so pešačili in se tja odpravili le nekajkrat letno, navadno ob praznikih, sicer pa so bogoslužje izvajali tudi skrivaj po senikih, saj je bila oddaljenost od artikularnih krajev prevelika in naporna za pogostejše obiskovanje. Mnogi so začeli zapuščati domovino, da bi lahko svobodno izpovedovali in živeli svojo vero. Pomagala jim je grofica Marija Magdalena Drašković (soproga Ivana Draškovića), sicer katoličanka, a po rodu iz evangeličanske družine Nádasdyjev, ki jim je leta 1718 dovolila, da so se naselili na njenem posestvu Lisza blizu Šurda. V dveh letih se je tja preselilo štirinajst slovenskih evangeličanskih družin iz Železne županije. V naslednjih letih, predvsem po odvzemu še zadnjih cerkva med letoma 1732 in 1733, so jim sledili še drugi in se naselili na neobdelanih zemljiščih. Po dosedanjih ugotovitvah se je do izdaje tolerančnega patenta (1781) izselilo najmanj dva tisoč prekmurskih Slovencev, ki so se naselili vsaj v dvanajstih naseljih v Šomodski županiji (županija Somogy), zlasti med Veliko Kanižo in Čurgo (Csurgo), ki so s tem postale tudi t. i. slovenske evangeličanske vasi. Spadale so k evangeličanski verski občini Šurd in tja so hodili tudi v šolo – v Küzmičevem času (od 1755 naprej) je v njej deloval tudi učitelj slovenskega rodu. Od leta 1751 so v Šurdu prav tako delovali slovenski duhovniki Adam Berke (1751–1755), Števan Küzmič (1755–1779) in Mihael Bakoš (1779–1784) (Surd 1997: 9–10). Slednji je po tolerančnem patentu, ki se je v Prekmurju začel uresničevati leta 1783, postal prvi duhovnik novoustanovljene cerkvene občine v Križevcih. Gre za dokaz, da bi prekmurski izobraženci, ki so delovali izven Prekmurja, radi delali v domačem okolju, če bi bilo to mogoče. Žal pa so bili »prisiljeni« oditi, da so lahko živeli s svojo vero in jo ohranili. Najzaznavnejši preselitveni tok iz Prekmurja na Šomodsko je vezan na obdobje delovanja Števana Küzmiča, ki je med letoma 1751 in 1755 deloval kot učitelj v Čobinu (Nemescsó), zatem pa do leta 1779 kot evangeličanski duhovnik v Šurdu. Iz njegovega delovanja v Šurdu izhaja tudi najpomembnejše delo protestantskega slovstva, to je prevod *Nouvega Zákona* (1771). Izseljenci iz Prekmurja so v novem okolju imeli možnost gospodarskega napredka, lahko so izobraževali svoje otroke in izpovedovali svoje versko prepričanje.

O Küzmičevem otroštvu in njegovi družini ne vemo veliko. Znano je le ime očeta, Jurij, ki je kasneje prišel živeti k sinu v Šurd in tam 9. aprila 1769 umrl. V mrliški matični knjigi je zapisano, da je bil ob smrti star 66 let in poročen 42 let (MTS 1755/56–1773) – oče Števana Küzmiča se je rodil leta 1703, poročil pa se je leta 1727. Glede na to da se je Števan Küzmič rodil leta 1723, domnevam, da se je njegov oče drugič poročil leta 1727, kajti načeloma so se ljudje najprej poročili in si zatem ustvarili družino. Razlog, zakaj je prišel k sinu v Šurd, ni znan, zasledila sem le zapise, da je Števan očeta vzel k sebi. Lahko da je doma ostal sam, saj se iz urbarialnega zapisa leta 1768 razbere, da je bilo tega leta pet hiš praznih, od tega so se tri družine preselile drugam (Horváth 2006: 348).

Küzmič je svojo rojstno pokrajino zapustil kot desetletni deček, da bi si pridobil znanje v Šopronu, nato pa v Győru in Bratislavi, zatem pa se je začela njegova poklicna pot, ki jo je zaznamovalo poslanstvo za vero in jezik.

Artikularni Čobin (Nemescsó)

Po zaključku študija in posvetitvi v duhovnika se je leta 1751 zaposlil kot učitelj v Čobinu (Nemescsó), kjer je nasledil dotedanjega učitelja, svojega rojaka in pisca *Réda zvelicsánsztva* (1747) Mihaela Severja iz Vaneče, ki je umrl v začetku leta 1750. Poleg vnetega učiteljskega delovanja je imel tudi smisel za literarno dejavnost, kar je hitro rodilo sadove.

Slika 1: Cerkev v Čobinu (Nemescsó), ki je bila zgrajena leta 1784.
Vir: Kemény (ur.), Gyimesi (ur.) (1944: 617).

Med učiteljovanjem v Čobinu (Nemescsó) je v materinem jeziku pripravil več del, ki, žal, niso vsa ohranjena. Leta 1752 je pripravil prevod Lutrovega katekizma, 1753 slovenski abecednik, tudi delo v madžarskem jeziku ter leta 1754 učbenik *Vöre krsztsánszke krátki návuk*, tj. zbirko krščanskih nauk s cerkvenimi pesmimi. Izdane so bile s pomočjo podpornikov – med njimi sta bila npr. bratislavski pastor Serpilius (doniral je 39 forintov), ki je Küzmiča spodbujal k pisanju knjig v materinem jeziku, in vdova po Pilgrandu (donirala je 30 forintov), ki je prav tako spodbujala tiskanje knjig v slovenskem jeziku (Szaloky, Mesterházy 1911: 9; Šebjanič 1976: 6–7).

Kdaj je bila v Čobinu zgrajena prva cerkev, ni znano, je pa bila leta 1630 tam že cvetoča gmajna in od tega leta so znani tudi duhovniki. Matične knjige pa so znane od začetka 18. stoletja, krstna od leta 1701, mrliška in poročna pa od leta 1714. Tudi duhovniki so znani od leta 1630, v Küzmičevem času je tam deloval Joannes Sartoris (1729–1757). Ko je čobinsko krstno knjigo vodil Sartoris, je v njej večkrat zapisan tudi Števan Küzmič kot boter krščencem (MKN 1701–1827). Druga, tudi sedanja cerkev, je bila zgrajena leta 1784.

Artikularni Šurd

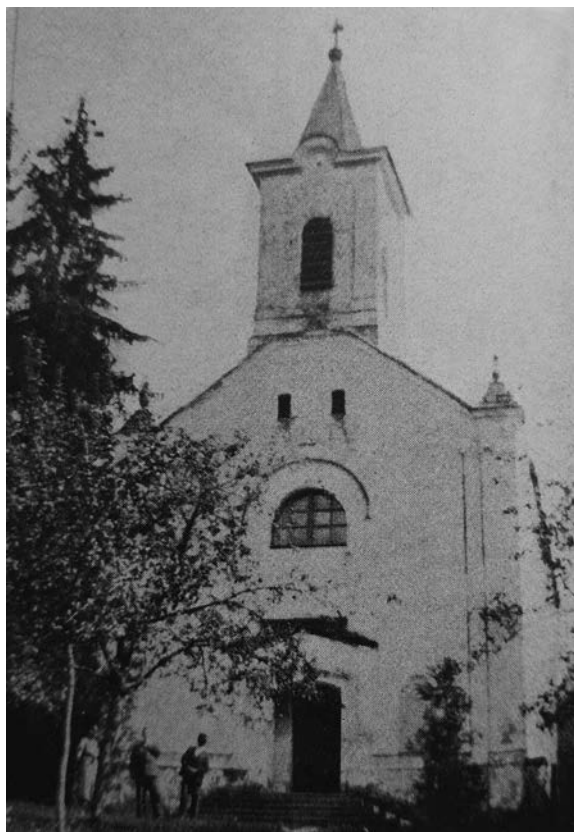
Küzmič je bil ordiniran za duhovnika 26. maja 1755, le nekaj dni zatem, 6. junija 1755, pa je kot evangeličanski duhovnik začel službovati v artikularnem kraju Šurd na Madžarskem. Nasledil je duhovnika Adama Berkeja, ki je moral službeno mesto zapustiti zaradi nedostojnega vedenja. Küzmič je na novo začel voditi tudi matično knjigo, saj so dotedanje zgorele leto dni pred njegovim prihodom v Šurd. Novi matični knjigi je za moto izbral dva svetopisemski citata, ki dokazujeta njegovo veliko ljubezen in predanost do evangeličanske vere (MKS 1755/56–1773): »Pojdite torej in naredite vse narode za moje učence: krščujte jih v ime Očeta in Sina in Svetega Duha.« (Mt 28, 19) »Pustite otroke, naj prihajajo k meni, in ne branite jim, kajti takšnih je Božje kraljestvo.« (Mr 10, 14)

Matične knjige v Šurdu so začeli voditi leta 1659, ko je duhovniško službo nastopil duhovnik Jurij Perlaky. Leta 1754, v času službovanja duhovnika Adama Berkeja, je župnišče zajel požar, ki naj bi ga podtaknili sovražniki, in takrat so zgoreli tudi vsi zapisi (od matičnih knjig do zapisnikov in raznih listin), ki bi lahko osvetlili preteklost (Szaloky, Mesterházy 1911: 7).

Po ljudskem izročilu, kot je zapisano v šematizmu, se je Šurd v začetku 17. stoletja razprostiral na ravni vzpetini nad današnjo vasjo na južni strani. V vasi, ki je bila obdana z nasipom / utrdbo, so bile lepe zgradbe. Pod vzpetino na zahodni strani, kjer je evangeličansko pokopališče, so bile velike zgradbe in zid, pod katerim je do vzpetine vodil podzemni rov. Turki so Šurd leta 1601, ko so

hoteli zavzeti Kanižo, povsem opustošili, a prebivalci so se kljub temu vrnili in si ustvarili novo življenje, toda ne več na vzpetini, ampak v dolini (SEACS 1819).

Evangelikiška cerkev v Šurdu naj bi bila zgrajena leta 1613, prvi ordinirani duhovnik pa je bil Miklós Muraközi junija 1625. Lesena cerkev je bila preprosta in pokrita z borovimi škodlami, stala pa naj bi v vodni dolini precej nižje od sedanje cerkve (DE 1786–1813). Cerkev so hoteli protestantom odvzeti, vendar je ostala – leta 1770 je bila na novo ometana in je dobila novo streho. Druga cerkev je bila zgrajena po Küzmičevi smrti leta 1797, sedanja pa leta 1869 (Szaloky, Mesterházy 1911: 7–10). Koliko duš je štela cerkvena občina Šurd v Küzmičevem času, ni znano, v šematizmu leta 1819 pa je zapisano, da je v cerkveni občini Šurd bilo takrat 356 duš; k njej so tedaj spadale še podružnice Liszo (100 duš, madžarsko bogoslužje), Belezna (48 duš, madžarsko bogoslužje) in Szepetnek (368 duš, nemško bogoslužje) (SEACS 1819).

Slika 2: Evangelikiška cerkev v Šurdu, ki je bila zgrajena 1868/69.
Vir: Kemény (ur.), Gyimesi (ur.) (1944: 600).

Števan Küzmič je opravil prvi krst 8. junija 1755, dva dni po začetku službovanja, ko je krstil deklico Illono Berenyi iz Šurda. Prvo poroko je opravil 25. januarja 1756, ko je poročil Andrasa Lakatosa iz kraja Porog in Evo iz Šurda. Prvi pogreb je opravil 28. februarja 1756, in sicer je pokopal desetletnega Samuela iz Šurda. V matičnih knjigah zasledimo v kraju Liszó, ki je spadal k Šurdu, priimke Zakoč, Smodiš idr., kar dokazuje prisotnost prekmurskih izseljencev v novem okolju (MKS 1755/56–1773).

Nekaj dni po prihodu v Šurd so Küzmiča fizično napadli, 3. avgusta 1757 pa se je znašel tudi na sodišču, saj ga je župnik v Legradu (tedaj Sv. Mihael) obtožil, da opravlja krste za svoje privržence v Porogu (Porrog), Szentpálu, Gyényésu in Lisu (Liszó). Okrožni komisar János Nagy je Küzmiču prepovedal podeljevati zakramente v vasi Pater (Pátró / Nemespátró) – nova podružnična cerkev je bila zgrajena leta 1731 –, ki ni bil artikularni kraj. Števan Küzmič je kljub temu vedel, da mora ohraniti evangelij pri čredi, ki mu je bila zaupana. Kljub prepovedi je v Patru (Pátró / Nemespátró) krstil, poročal, pokopaval, pridigal, spovedoval in urejal finančne zadeve. K poživljanju verskega življenja, molitvi in branju postile je spodbujal učitelja Mikloša Kuzmo, ki je občasno tudi pridigal v cerkvi, a leta 1780 so deželne oblasti tudi njemu prepovedale »prosjachenje v cerkvi, ker je tudi pridigal in bral postille« (Szaloky, Mesterházy 1911: 10–16).

Kmalu po začetku službovanja v Šurdu se je poročil z Anno Mario Heningece, s katero sta imela štiri otroke. Sin Štefan (roj. 8. 9. 1756) je bil kasneje na bratislavskem liceju, tri hčerkе pa so umrle v otroštvu: Anna Maria (19. 6. 1758 – 30. 8. 1760), Anna Clara (16. 5. 1761 – 20. 7. 1764) in Ersebeth (21. 11. 1763 – 2. 12. 1763). Pred smrtjo tretje hčerkе mu je v 39. letu starosti (5. 5. 1764) umrla tudi žena. Znova se je poročil 25. 11. 1768 z vdovo Terezijo Szakal, ki ga je preživela; umrla je 8. 10. 1787, stara 58 let. Leta 1769 mu je umrl še oče, ki ga je nekaj let prej vzel k sebi iz hvaležnosti (MKS 1755/56–1773).

Čeprav je bil strt in oslavljen od vseh izgub in obrambe svoje vere in cerkve, je prav v Šurdu pripravil svoje življenjsko delo *Nouvi Zákon* oz. prevod Svetega pisma Nove zaveze, ki ga je v t. i. stari slovenski jezik prevedel iz grškega jezika. To delo je imelo verski, literarni, kulturni in nacionalni pomen. Zbudilo je zavest o pripadnosti k slovenskemu narodu, hkrati pa je utrdilo Küzmičev program, da je za razvoj vsakega naroda potrebno učno-vzgojno delovanje v materinščini.

V Šurdu je nastala tudi evangeličanska pesmarica, ki jo je izdal njegov naslednik Mihael Bakoš (*Nouvi Graduval*, 1789); Küzmič dela ni uspel natisniti, saj ga je dolgotrajna bolezen (astma) prej premagala (Šebjanič 1976: 10) – umrl je 22. decembra 1779, star 56 let; v Šurdu na Madžarskem je tudi pokopan.

Zaključek

Števan Küzmič je zapisal v *Nouvem Zákonu*, da je za ohranjanje jezika potrebno pristopiti k človeku s pisano besedo. Vernike je spodbujal, da naj berejo knjige, ki »so izdane v našo korist«.

Če želimo, da bomo duhovno in osebnostno rastli in se zavedali svojih korenin, moramo hoditi po poti, ki jo je stakoval Števan Küzmič. Naredil je globalni premik in spodbudil prekmurske Slovence, da so nadaljevali njegovo delo vse do danes.

Števan Küzmič je ustvarjal v času, ki je bil za prekmurske protestante najtežji. Nad njegovo rodno pokrajino so se v težkih gospodarskih razmerah zgrinjali temni oblaki. Protireformacija ni dovoljevala, da bi imeli evangeličani bogoslužje v domačih krajih, odvzete so jim bile cerkve in šole. Števan Küzmič ni obupal in je vztrajno nadaljeval delo svojih predhodnikov, povezoval pripadnike Lutrovega nauka na slovenskem ozemlju, jih opismenjeval ter vzgajal v verskem, duhovnem in splošno kulturnem duhu. Pri tem ga je vodila velika ljubezen do Prekmurcev in domačega maternega jezika.

Literatura

DE 1786–1813 = Dunántúli Egyházkerület. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786–1813, katolikus egyházlátogatások 1698/1789 Külső-Somogy Tolna-Baranya-Somogyi Egyházmegye somogyi részeSurd. Vir: library.hungaricana.hu

Andrej HOZJAN, 2019: Zgodnjenovoveško Prekmurje. *Studia historica Slovenica* 19/1, 11–71.

Zita HORVÁTH, 2006: *Paraszti vallomások Zalában II. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye egerszegi, lövői és muraközi járásában*. (Zalai gyűjtemény 60). Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár.

Lajos KEMÉNY (ur.), Károly GYIMESI (ur.), 1944: *Evangélikus templomok*. Budapest: Evangélikus Templomok Kiadóhivatala.

Vili KERČMAR, 1995: *Evangeličanska cerkev na Slovenskem*. Murska Sobota: Evangeličanska cerkev v Sloveniji.

MKN 1701–1827 = Matične knjige Nemescsó 1701–1827: Nemescsó, Vas, Hungary Records <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS54-RQFS-H>; Evangélikus Egyház, Nemescsó.

MKS 1701–1827 = Matične knjige Surd, 1755/56–1773: Surd, Somogy, Hungary Records <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C33C-MV3C-T>; Evangélikus Egyház, Surd.

SEACS 1819 = Schematismus Ecclesiae Augustana Confessionis Surdiensis. Dunántúli Egyházkerület Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1816–1820/1819 Somogyi Esperesség, superintendensi látogatás Surd. Vir: library.hungaricana.hu

Elek SZALÓKY, Sándor MESTERHÁZY, 1911: *Kuzmics István ág. hitv. ev. lelkész és bibliafordító: 1723–1779*. Csurgó: Somogyi ág. hitv. ev. Egyházmegye.

SURD 1997 = *Emlékfüzet. Surd. Vázlatok a surdi ágostai evangélikus gyülekezet történelméről. 1797–1997*. Surd. <http://surd.nagykar.hu/keptar/3245/31816.html>.

Franc ŠEBJANIČ, 1976: *Štefan Küzmič in njegovo delo* (dopolnjena razprava iz »Zbornika Štefana Küzmiča«). Murska Sobota: Pomurska založba.

Franc ŠEBJANIČ, 1977: *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev. (Od začetkov reformacije do obdobja dualistične ureditve Avstro-Ogrske)*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Ivan ZELKO, 1983: Gradivo za prekmursko zgodovino. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 5, 227–320.

KÜZMIČS TÄTIGKEIT IN DEN ARTIKULÄREN ORTEN

Zusammenfassung

Števan Küzmič wurde zu einer Zeit geboren, als die Gegenreformation in der ehemaligen Slovenska Krajina, dem heutigen Prekmurje, ihren Höhepunkt erreichte. Nach dem abgeschlossenen Theologiestudium in Bratislava und der Priesterweihe als evangelischer Priester nahm er zunächst (1751) eine Lehrerstelle in Nemescsó an und blieb dort vier Jahre. Danach (1755) wurde er Priester in Šurd, wo er bis zu seinem Tod im Jahr 1779 dem Gott diente. Tätig war er somit in zwei sog. artikulären Orten, gegründet durch ein Gesetz von 1681, das den Protestanten als Austausch für die Kirchen im katholischen Besitz bestimmte Religionsfreiheiten garantierte. Den Evangeliken aus Prekmurje wurden die Ortschaften Nemescsó und Celdömölk im Kreis Železna županija (Eisenburg) und der Ort Šurd im Kreis Somogy zugeteilt. Den Calvinisten wurden der Ort Felső Ör im Kreis Železna županija (Eisenburg) und der Ort Szilyágyu im Kreis Zalska županija (Zala) zugewiesen. Diese artikuläre Ortschaften entwickelten sich zu wichtigen evangelischen Zentren, weshalb auch evangelische Priester und Lehrer aus Prekmurje dort gerne tätig waren. Števan Küzmič wirkte als Lehrer im Dorf Nemescsó, wo seit 1630, als dort der erste Priester erwähnt wird, eine Kirche in der bereits blühenden Gemeinde bestand. In Šurd wird die Kirchengemeinde bereits im Jahr 1625 erwähnt, die Namen der Priester sind seit 1650 bekannt. Küzmič wirkte sein ganzes Leben lang unter den Auswanderern aus Prekmurje, die in die Nähe der artikulären Orte zogen; ebenso engagierte er sich für seine Landsleute, die in ihrer Heimat blieben und ihren Glauben im Kreise der Familie, aber auch heimlich in der Gemeinschaft bewahrten. Dort verfasste er in seiner Muttersprache das Alphabetbuch, den Katechismus, die Lehre des christlichen Glaubens, die Übersetzung des Neuen Testaments (höchstwahrscheinlich übersetzte er auch das Alte Testament, obgleich dieses als verloren gilt) und das Gesangbuch, welches nach seinem Tod veröffentlicht wurde. Als Hirte führte er die Arbeit seiner Vorgänger fort und vereinigte die Anhänger der Lutherischen Lehre in der ehemaligen Slovenska Krajina bzw. dem heutigen Prekmurje; er bemühte sich um deren Lesenlernen und erzog sie in einem religiösen, spirituellen, ethnischen und allgemeinen kulturellen Geist. Geleitet wurde er von seiner großen Liebe zum Slowenentum und zu seiner Muttersprache. Der Beitrag konzentriert sich auf die Orte, an denen Küzmič wirkte, auf das kirchliche, soziale und allgemeine Leben während seiner dortigen Tätigkeit.

Osnutek spomenika Števanu Küzmiču in prekmurskemu knjižnemu jeziku

Mirko Bratuša

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Novi trg 3, SI 1000 Ljubljana;
Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Kardeljeva ploščad 16,
SI 1000 Ljubljana, mirko.bratusa@pef.uni-lj.si

Zamislil sem si spomenik kot naravno odprto ploskev z izstopajočo kulturno formo. Gre za metaforo Prekmurja, v kateri je vsak človek pokončen (živi) steber jezikovne dediščine, knjiga pa je streha znamenja in se nikoli dokončno ne zapre. V odprtem prostoru sem razgrnil koncentrično širjenje tlakovanih kolobarjev v travi s središčno vertikalo, ki se stopenjsko dviga v prostor. Črke in besede v Küzmičevi knjižni prekmurščini ustvarjajo raster na površini, so kot koža s sledjo časa, ki jo začutiš le z dotikom.

Ključne besede: kiparski spomenik, kiparski koncept, prostorski koncept, spomeniški proces

My idea of a monument is a naturally open plane with a cultural form standing out. It is a metaphor of Prekmurje, where people represent an upstanding (live) pillar of their linguistic heritage, with a book as a roof sign that never closes. In the middle of an open space, there is a central vertical gradually rising in an upward direction. The vertical is surrounded by concentric cobblestone circles in the grass. The letters and words in Küzmič's Prekmurje literary language represent a raster. They resemble aging skin that can be felt by touch only.

Keywords: monumental sculpture, sculpture concept, spatial concept, monument design process

Spomenik je celovita izkušnja in ni le pozabljen kup kamenja ali brona ob poti. Simpozij ob tristoletnici rojstva Števana Küzmiča sem zato videl kot tisti pomemben del, ki osmišlja materialno in neguje duhovno sled velikega prednika ter je nepogrešljivi del morebitne vizualne pojavnosti spomenika kot simbolnega znaka. Spomenik bi bil zgolj »deklaracija«, nepomembna kljukica v inflaciji spomenikov, med katerimi je malo takih, ki spodbujajo k razmisleku ali poglavljenemu razglabljanju.

Ne zgodi se prav pogosto, da dobi kipar vabilo za izvedbo spomenika. Čeprav se s spomeniki ukvarjam skozi svoje celotno kiparsko raziskovanje, mi vedno predstavljajo velik izziv, še posebej, ker imam vsakič znova občutek, da se bo pa tokrat dalo nekaj narediti. Ne presenečajo me več pogosta pričakovanja naročnikov po uniformiranosti, narativnosti in predvidljivosti, pa vendar si vsakič želim umetniško svobodo. Spomeniki imajo več dimenzij. Najbolj deklarativna

in hkrati najbolj spregledana je njihova fizična pojavnost. Postavimo jih, da na njih čim prej pozabimo. Spominjanje, nagovarjanje mimoidočega in sporočilna vrednost spomenika so del slovesnosti, ki je največkrat izražena le v napisih. Za ustvarjalca je najpomembnejša in najtežje uresničljiva likovno izrazna plastičnost, ki jo pogosto omejujejo prav naročnikove predstave o spomenikih. Največkrat gre za splošno sprejete in praviloma preživete koncepte iz preteklosti, čeprav je naloga spomenika, da ob zgodovinsko pomembnem sporočilu spregovori tudi o času, v katerem je nastal. Ivan Cankar je dejal, da je vsaka knjiga, vsaka slika in vsak kip spomenik dobe. Dober spomenik se pač lahko zgodi le v svobodnem in neobremenjenem ustvarjalnem delu, in sicer brez samoomejevanja in grobih zunanjih vplivov.

Slika 1: Lokacija ob križišču Kocljeve in Slomškove ulice.

Pobudnikom, ki so naročili izdelavo osnutka, se je za postavitev Küzmičevega obeležja sprva zdela primerna lokacija v murskosoboškem Mestnem parku – v njem je med drugimi tudi že spomenik v obliki knjige, ki je posvečen prekmurskim književnikom, prav tako tudi portret Primoža Trubarja, ki ga je ustvaril akademik Drago Tršar. Razmišljalo se je o še enem podobnem spomeniku in ker podoba Števana Küzmiča ni znana, se je vsiljevala zahteva, da bi spomenik bil v obliki *Nouvega Zákona*, tj. Küzmičeve znamenite knjige, ki pa ji, žal, manjka naslovnica. Prebliski, ideje in želje naročnikov so včasih lahko osvežujoči, tokrat pa ni bilo tako. Mestna občina Murska Sobota je imenovala štiričlansko strokovno komisijo za postavitev spomenika, ki je ugotovila, da

umestitev Kūzmičevega spomenika ob spomenik Primoža Trubarja ne bi bila najboljša rešitev. Člani komisije so sicer menili, da bi bila sopostavitev smiselna s konfesionalnega in zgodovinskega stališča ter glede na bližino Evangeličanske cerkve. Opozorili pa so, da bi obeležje Števana Kūzmiča vizualno negativno učinkovala na obeležje Primoža Trubarja, ker bi se izničila njegova premišljena umestitev v tem prostoru. Strokovna komisija je zato izbrala novo lokacijo ob križišču Kocljeve in Slomškove ulice, kjer so urejene povsem nove zelene parkovne površine. Utemeljila jo je z dejstvom, da bi bilo na novi lokaciji obeležje vidno že od daleč, tudi z Zvezne ulice. Gre za dokaj frekventno območje, ki bi obeležju dalo poseben vizualen pomen, kakršnega si delo Števana Kūzmiča tudi zasluži. Komisija je opozorila tudi na povezavo z bližnjo Pokrajinsko in študijsko knjižnico v Murski Soboti.

Določitev nove lokacije je seveda spremenila način razmišljanja in koncept spomenika. V novem okolju se ni bilo več potrebno prilagajati obstoječim obeležjem v parku. Prostor je bolj odprt, zato sem izkoristil asociacije na prekmursko ravnico in kontrast, ki ga začutiš ob vsem, kar se dviga iz nje. Zamislil sem si spomenik kot naravno odprto horizontalno ploskev z izstopajočo vertikalno formo, nanašajočo se na stara pomurska znamenja.

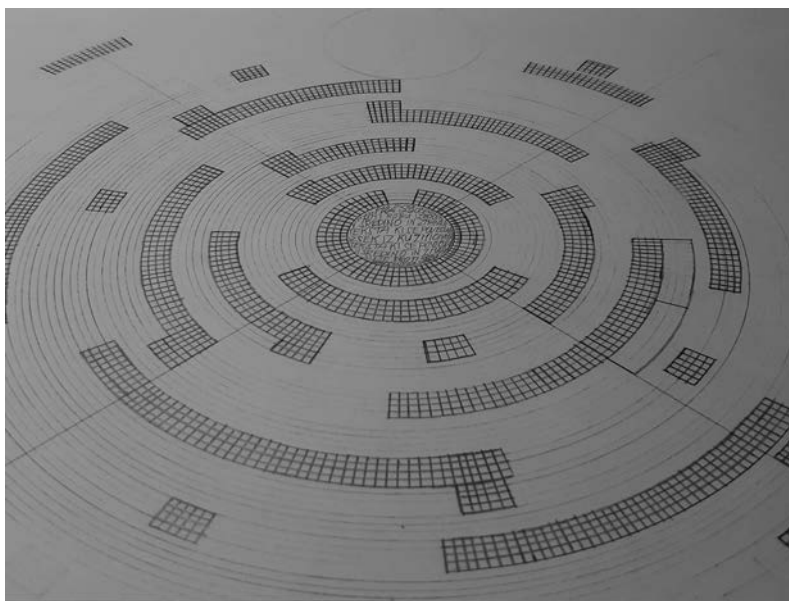

Slika 2: Skica spomenika.

Bronasta knjiga s slutnjo obraza leži kot s stebrom privzdignjena – iztrgana iz bronaste baze – na vrhu stebra. Viden je le del glave, na njej pa leži kot med branjem odložena najznamenitejša knjiga prekmurskega slovstva. Del glave je lahko metafora pisca kot tudi bralca. Na »platnicah«, ki hkrati delujejo kot streha arhaičnega znamenja, je napis s prve strani *Nouvega Zákona*.

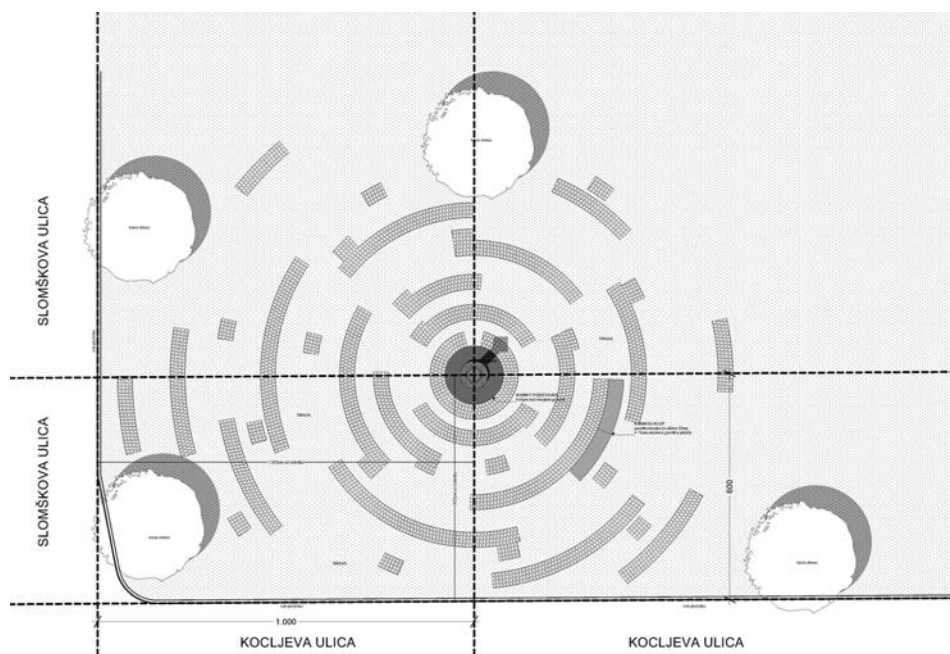
Slika 4: Maketa osrednjega dela Spomenika Števanu Küzmiču; z detajlom.

Slika 5: Načrt tlakovcev v koncentričnih krožnih pasovih.

Širši prostor spomenika oz. horizontalni del je zelenica z vgrajenimi segmenti iz tonalitnih tlakovcev in s klopjo. Tlakovci so položeni v koncentričnih krožnih pasovih z razmiki, ki omogočajo obiskovalcem prehod do osrednjega dela spomenika. Tlakovani krožni pasovi v obliki mandale spominjajo na otroško igro ristanc ali sončno uro, vsekakor pa omogočajo igro asociacij. V funkcionalnem oziru omogočajo »ozelenjeni« prehod do osrednjega, interaktivnega dela spomenika. Pri prostorski umestitvi spomenika sem sodeloval z arhitektom Juretom Kolencem.

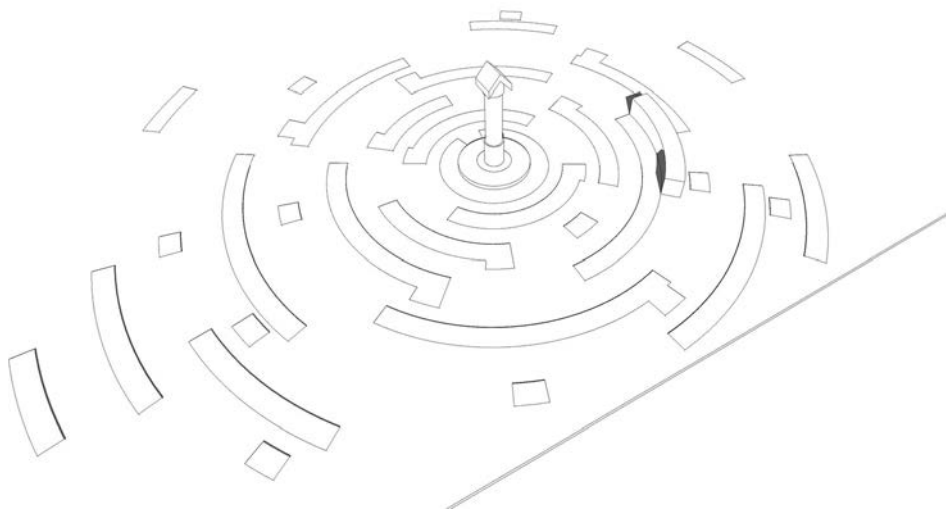
Upoštevana so vsa zasajena drevesa, ki nudijo živo kuliso spomeniku. V sklopu spomenika sem načrtoval klop iz tonalitnih tlakovcev in vrhnje tonalitne plošče, ki bi obiskovalcem omogočala postanek in poglobljeno razmišljanje o utemeljitelju prekmurske različice slovenskega knjižnega jezika, o prekmurskem jeziku in identiteti.

Slika 6: Pravokotna projekcija prostorske umestitve.

Gre za metaforo Prekmurja, v kateri je vsak človek pokončen (živi) steber jezikovne dediščine, knjiga pa je streha znamenja in se nikoli dokončno ne zapre. Forma je vselej odvisna od uporabljenih materialov in tehnologije. Vedno se odločam za materiale, ki izražajo duh časa, to pa seveda vpliva na obliko

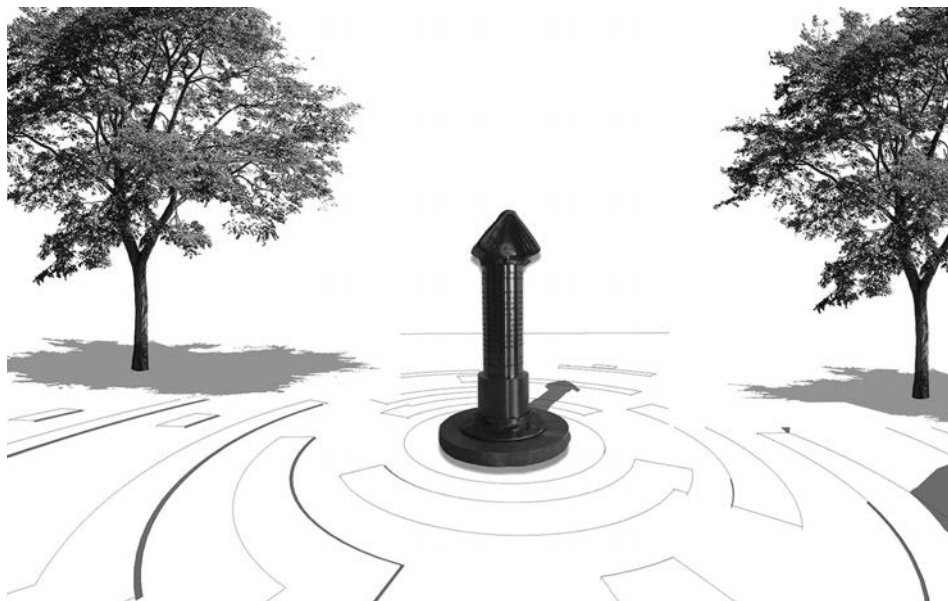
in njen izraz. Nekoč je bil za spomenik primeren vertikalno postavljen monolit, kasneje morda bronasti konjenik, danes pa je to lahko duh zemlje ali lupina v praznini. V prostoru, kamor naj bi bil umeščen spomenik, izbrano zelenico zamejujejo stara platana in mlada drevesa trnate gledičevke, mimo njih pa hodijo ljudje, zazrti v pametne telefone. V tem odprtem prostoru sem v travi razgrnil koncentrično širjenje tlakovanih kolobarjev s središčno vertikalo, ki se stopenjsko dviga v prostor. Črke in besede v Kūzmičevi knjižni prekmurščini ustvarjajo raster na površini, so kot koža s sledjo časa, ki jo začutiš le z dotikom. Nimajo linearne bralne funkcije, tako kot je nima spiralni relief na Trajanovem stebru.

Slika 7: Prostorska projekcija umestitve.

Najbolj zanimiv se mi je zdel razvoj obeležja. Izhodiščna oziroma poglobitna ideja v zasnovi spomenika Števanu Kūzmiču je bila vertikalna oblika na horizontalni osnovi. Možna pa je tudi zgolj horizontalna rešitev. Morda je dovolj že sama zelenica, odprta in utrjena le s koncentričnimi izseki tlakovanih kolobarjev in z izbočenim granitnim diskom z napisom, brez vertikalnega dela. Zelenico bi bilo potrebno negovati, da bi bil napis berljiv. Prostor, posvečen Števanu Kūzmiču in prekmurskemu knjižnemu jeziku, bi tako postal negovan prostor vživetja, spomenik v pravem pomenu besede. Dodano vrednost predstavlja možnost,

da bi pri uresničitvi sodelovali Prekmurci, saj bi lokalna podjetja lahko opravila večino del – skupaj bi zgradili spomenik prekmurškemu knjižnemu jeziku in njegovemu utemeljitelju Števanu Kūzmiču.

Slika 8: Prostorska projekcija umestitve.

Načrtovanja spomenika sem se lotil na povabilo pobudnikov in iz spoštovanja do prekmursko govorečih prijateljev ter njihovega velikega prednika. Delo me je pritegnilo in kot vedno je nanj vplivalo več dejavnikov, ki sem jih predstavil v tem zapisu. Realizacija je bila morda utopija. Nič za to, tu je! Načrt in maketo spomenika sem podaril Galeriji Murska Sobota, kjer so ga z veseljem sprejeli v hrambo. Je že spomenik.

ENTWURF EINES DENKMALS ZU EHREN VON ŠTEVAN KŪZMIČ UND DIE LITERATURSPRACHE VON PREKMURJE

Zusammenfassung

Der Stadtpark in Murska Sobota schien zunächst ein gut geeigneter Ort für die Errichtung eines Denkmals zu Ehren von Kūzmič zu sein. Zumal sein Aussehen unbekannt ist, wurde zunächst ein Denkmal in der Form eines Buches angefragt. Nachdem die Expertenkommission einen neuen Standort an der Kreuzung der Kocljeva- und Slomškova-Straße festlegte, änderte sich auch das Konzept des Denkmals. Anhand der Assoziationen, verbunden mit der prekmurischen Ebene und des Kontrastes, den man zu allem empfindet, was sich daraus erhebt,

wurde das Denkmal als eine natürliche, offene Fläche mit einer herausragenden kulturellen Form neu konzipiert. Es handelt sich um eine metaphorische Wahrnehmung von Prekmurje, in der jeder Mensch eine aufrechte (lebende) Säule des sprachlichen Erbes ist und das Buch das Dach des Zeichens darstellt und niemals vollständig geschlossen ist. Prinzipiell ist die Form von den verwendeten Materialien und der verwendeten Technologie abhängig – ich wähle immer solche, die den Zeitgeist zum Ausdruck bringen, und das wirkt sich auf die Form und ihre Botschaft aus. Früher eignete sich für ein Denkmal ein vertikal aufgestellter Monolith, später vielleicht ein bronzener Reiter, heute könnte es ein Erdgeist oder eine Muschel im Nichts sein. Im offenen Raum wurde eine konzentrische Anordnung gepflasterter Kreise im Gras gelegt und mit einer zentralen Vertikale ausgestaltet, die allmählich in den Raum ansteigt. Die Buchstaben und Wörter in der literarischen prekmurischen Sprache von Küzmič ermitteln ein Raster auf der Oberfläche, sie sind wie eine Haut mit Spuren der Zeit, die man nur durch Berührung empfinden kann.

Prekmurska rokopisna pesmarica iz 17. stoletja

Akoš Anton Dončec

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske
jezike in književnosti, Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor,
doncsez.akos@student.um.si

V članku je predstavljena doslej najobsežnejša prekmurska rokopisna pesmarica neznanega avtorja (domnevno naj bi bil Tomaž Križan, leta 1810 se je vanjo podpisal Janoš Rituper) – Dušan Rešek, zbiratelj ljudskega gradiva iz Beltincev, jo je leta 1993 podaril Pokrajinski in študijski knjižnici Murska Sobota (signatura Ro 150). Ohranjenih je 373 listov besedila s tremi različnimi rokopisi – pisava v najstarejšem, izvirnem delu protestantske rokopisne pesmarice je enotna, glede na njeno vsebino, jezik in značaj pa bi prvi del pesmarice lahko nastal med letoma 1632 in 1697.

Ključne besede: rokopisna pesmarica, prekmurski jezik, sedemnajsto stoletje, vsebina, jezik, značaj

The paper presents the most comprehensive Prekmurje manuscript songbook by an unknown author (presumably Tomaž Križan, with the signature of Janoš Rituper from 1810 in it). In 1993 it was donated to the Regional and Study Library Murska Sobota (signature Ro 150) by Dušan Rešek, a collector of folk material from Beltinci. 373 pages of text in three different types of handwriting have been preserved. The handwriting in the oldest, original part of the Protestant songbook is uniform. Based on the content, language and the character, the first part of the songbook could have been written between the years 1632 and 1697.

Keywords: manuscript songbook, the Prekmurje language, the 17th century, content, language, character

Uvod

Rokopisno pesmarico hranijo v Pokrajinski in študijski knjižnici Murska Sobota pod signaturo Ro 150. Najobširnejšo doslej znano rokopisno pesmarico prekmurskega slovstva je leta 1993 knjižnici podaril zbiratelj ljudskega gradiva Dušan Rešek iz Beltincev. Vilko Novak (1997) ne omenja tega rokopisa, zato mislim, da je zanj izvedel šele pozneje. Vsebina, jezik, slog in črkopis kažejo, da je pesmarica nastala v 17. stoletju – podobna je *Martjanski pesmarici I (MP I)*, *Martjanski pesmarici II (MP II)* in *Markišavski pesmarici (MaP)*, ki je nastala okrog leta 1632.

Rokopisne pesmarice kot osnova prekmurskega slovstva

Prekmurske rokopisne pesmarice kažejo, da je v prekmurskem jeziku obstajala daljša tradicija (Jesenšek 2013: 20), iz katere se je v 18. stoletju razvil prekmurski knjižni jezik (Jesenšek 2010: 39). Rokopisna ustvarjalnost v prekmurščini je pomembno sooblikovala knjižni jezik (Novak 1976: 36).¹

Marko Jesenšek (2010: 39) v knjigi *Prekmuriana*² omenja, da je ohranjenih več kot osemdeset prekmurskih pesmaric. Gre za rokopise, ki so jih do takrat hranili v knjižnicah in arhivih – gradivo se nenehno dopolnjuje z novimi rokopisi,³ mnogo rokopisov pa je tudi v zasebni lasti. Veliko rokopisnih pesmaric je imel bivši glasbeni učitelj in skladatelj Ladislav Vöröš iz Murske Sobote (Škafar 1978: 102), vendar jih po njegovi smrti leta 2018 še niso uredili. Tudi v moji rojstni vasi Verica v Porabju se štiri pesmarice nahajajo pri Aleksandru (Šanjiju) Merklju, v sosednjih Ritkarovcih pa še ena pri družini Talaber. O drugih rokopisih vemo, da obstajajo ali so obstajali, a so se izgubili ali uničili.⁴ Nekoč je gospa na Gornjem Seniku pripovedovala, da so imeli doma rokopisno pesmarico, ki je bila uničena v požaru v drugi svetovni vojni, ko je bomba padla na njihovo hišo (Dončec 2024: 72).

Ker pred reformacijo ni bilo pisne tradicije v prekmurščini, so se avtorjih prvih rokopisov naslanjali na »naravno« jezikovno povezavo, na kajkavščino, ki je bila že uveljavljen knjižni jezik v panonskem jezikovnem prostoru (Jesenšek 2015: 46). Kajkavščina je bila za ogrske Slovence nadomestni knjižni jezik, ki jih je ohranjal v slovanskem duhu (Dončec 2021: 89) ter prispeval k nastanku (Jesenšek 2010: 27–28) in tudi obogatitvi (Novak 1972: 98–102, 1976: 77, Dončec 2018: 60–61) prekmurskega knjižnega jezika.

Začetek prekmurskih tiskov (objava Temlinovega katekizma leta 1715) ni prekinil rokopisne tradicije. Bogato rokopisov gradivo so poskusili koristiti tudi avtorji tiskanih knjig, npr. Mihael Bakoš v *Nouvem Gráduválu* (1789) (Novak 1976: 61), Štefan Sijarto v *Mrtvecsni peszmih* (1796) (Novak 1976: 65) ali Mikloš Küzmič

¹ Npr. *Sztarine* Jožefa Košiča – Vilko Novak obžaluje, da besedilo ni bilo natisnjeno, saj bi močno vplivalo na narodnostno vprašanje Slovencev med Muro in Rabo, ker je kritično do Madžarov (Novak 1976: 77).

² Monografija je napisana v madžarskem jeziku in omogoča madžarskim bralcem dober vpogled v zgodovino prekmurske razlilčice slovenskega jezika (Jesenšek 2010: 9–10).

³ Leta 2024 sem npr. podaril Pokrajinski in študijski knjižnici Murska Sobota rokopis, ki mi ga je izročila Aranka Oreovec (roj. Borovnjak) v Števanovcih – gre za rokopisne molitve njene matere Ane Bedič (po rodu iz Budincev v goričkem delu Prekmurja).

⁴ Ivan Škafar je v *Bibliografiji prekmurskih tiskov od 1715 do 1919* omeni tudi pesmarice, ki jih je takrat dobil na vpogled od zasebnih lastnikov (Škafar 1978: 102). Teh rokopisov večinoma ni več mogoče najti, niti ni podatkov, kje se trenutno nahajajo.

v *Knigi molitveni* (1783) (Novak 1976: 58). Največ rokopisnih pesmaric v prekmurščini je nastalo prav v 19. stoletju. Tudi mnogo starih pesmi je bilo prevzetih iz rokopisov v poznejša tiskana besedila, npr. tudi v zelo pomembno katoliško pesmarico⁵ Jožefa Pustaja *Krscsánszko katholicsánszke cerkvene peszmi* (1893) (Kociper 1976: 25) ali v pesmarico števanovskega učitelja Antona Števaneca *Szerczé Jezus* (1896), v kateri je objavljenih 77 rokopisnih pesmi (Škafar 2013).

Znani podatki o Ro 150

Prekmurska rokopisna pesmarica *Ro 150* je širši javnosti manj znana. Nahaja se v gradivu, ki ga je zbral Dušan Rešek.⁶ Listi v rokopisu so bili vezani v lesene, s temnorjavim usnjem prevlečene platnice (danes je ohranjena le zadnja platnica). Rokopisna pesmarica obsega 373 listov, domnevam pa, da jih je bilo še več, a so se izgubili. Velikost pesmarice je 17,5 × 15,5 cm, sestavlja jo 49 leg.

Po pisavi ugotavljam, da so bili zapisovalci pesmi trije, in sicer v različnih časovnih obdobjih, vendar njihovih imen ne poznam, saj manjkajo začetni listi in (verjetno) naslovnica. Morebitni lastniki so se kasneje podpisovali v rokopis in tako sem našel ime nekega Janoša Ritoperja ali Rituperja (Rítóper / Rituper János), ki se je podpisal leta 1810. Nina Ditmajer je zato predlagala ime *Prekmurska protestantska pesmarica Janoša Rituperja*.⁷

Za pesmijo številka 212 je naknadno dodan list z zapisom dveh kitic: *Za grejsna Adama, I Eva pregresenye, ospotanszi bicsűvan fzi, konczovi raszpét szí. / Na kálvária breig, nági szí popelan od necsemurni hohárov, na kri'z raszpét szí*. Sledi izbrisano ime pisca ter kraj in datum *V-Soprouni 1806*. Po tem zapisu sklepam, da se je rokopis takrat nahajal v mestu Sopron (Sopron) na Madžarskem, kjer je bil evangeličanski licej, na katerem so študirali tudi prekmurški študenti, npr. Mihael Bakoš, Štefan Sijarto, Mihael Barla in Janoš Kardoš (Novak 1976: 61, 64, 69, 71).

Vprašanje je, zakaj se stroka doslej ni ukvarjala s tem obširnimi rokopisom. Kdaj in kje ga je našel Rešek? Ali so drugi znanstveniki, npr. Vilko Novak, poznali to pesmarico in kaj so o njej vedeli? Novak (1997: 54–57, 375–390) je

⁵ Vatroslav Oblak je v Pustajevi pesmarici videl vso prekmursko cerkveno književnost (Kociper 1976: 14) – morda je mislil na tiskane knjige in rokopise.

⁶ Rodil se je leta 1932 v Beltincih; srednjo veterinarsko šolo je obiskoval v Ljubljani, študiral je na Veterinarski fakulteti v Zagrebu; bil je živinozdravnik v Beltincih. Zbiral je starine, predmete in dokumente ter raziskoval ljudske običaje po Prekmurju in Porabju; leta 1993 je podaril svojo bogato zbirko Pokrajinski in študijski knjižnici Murska Sobota (Papp 2020).

⁷ Pesmarico pripravljam za objavo v Registru rokopisov slovenskega slovstva (https://rrss.manuscripta.zrc-sazu.si/rrss_titlePage).

Martjansko pesmarico I primerjal z drugimi znanimi prekmurskimi in porabskimi pesmarica, vendar med njimi ni omenjal rokopisane pesmarice Ro 150. Domnevam, da je poznal Reškovo zapuščino, vendar pa mu je za analizo rokopisne pesmarice zmanjkalo časa, saj se je po besedah Francija Justa⁸ zapletel v ostro razpravo s Tiborjem Zsigo ter njegovimi madžarskimi podporniki, ki so površno sestavili zgodovinsko monografijo *Muravidéktől Trianonig* (Novak 2004: 13–19, Tivadar 2020: 579–581). Novak je umrl leta 2003, mlajši raziskovalci pa se do danes niso več ukvarjali s tem rokopisom.

Vsebina, jezik in značaj Ro 150

Pesmarica ima štiri dele. (1) Na začetku je pasijon o Jezusovem trpljenju in smrti (ti listi so naknadno dodani, tudi besedilo je nastalo kasneje, ker se jezik in pisava razlikujeta), ki mu sledi pesmarica z dvema samostojnima deloma: (2) prvi del so izvirne pesmi, ki so nastale v času protestantizma, (3) drugi del vsebuje pesmi, ki so bile dodane kasneje in so jezikovno različne. (4) Rokopis se zaključí s kazalom (*Index*) pesmi, ki je bilo sestavljeno naknadno.

V članku predstavljam prvi, tj. izvirni del pesmarice. Najstarejše pesmi so oštevilčene od 1 do 440, naknadno dodanih 12 pesmi pa ni oštevilčenih. V ohranjenem rokopisu manjka več listov, zato sklepam, da je izgubljenih 28 prekmurskih protestantskih pesmi, in sicer tistih, ki so bile oštevilčene od 1 do 17, 123, 188, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 201, 202 in 203. V kazalu z latinskim naslovom *Index cantionum hoc libro contentarum* so znane začetne vrstice pesmi od 1 do 7, 11 do 14, 123 in 188, 191 do 193, 196 do 197 in 201 do 203, žal pa ni zapisov o pesmih od 8 do 10, 15 do 17 in 195 – ker je bilo kazalo naknadno dodano (različna pisava), domnevam, da je že sestavljalca kazala pogrešal nekaj listov v rokopisu.

Avtor je pesmi razvršal po latinskih naslovih:

- od številke 1 do 39 so različne pobožne pesmi;
- od številke 40 do 44 so adventne pesmi (*Hymni de Adventu dñi*);
- od številke 45 do 55 so božične pesmi (*Hymni Natales*);
- od številke 56 do 63 so pesmi v postnem času (*Hymni Quadragesimales*);
- pesem številka 64 ima naslov (*In Ascensione Christi* / Na denesni dobri Szvétek);
- od številke 65 do 103 so binkoštné pesmi (*Hymni Pentecostale*) z več psalmi;
- od številke 104 do 116 so razlilčne pesmi (*Sequuntur invocantione*);
- pesem številka 117 *Hvalo daimo mi vszi navkup* je prošnji klic (*Invocatio*);

⁸ Zasebni pogovor med Francijem Justom in Akošem Dončecom.

- od številke 118 do 162 so ponovno adventne pesmi (*Cantiones de Adventu*), s katerimi so povezane tudi novoletne in pobožične pesmi (večina teh pesmi je tudi v *Martjanski pesmarici I*);
- od številke 163 do 184 so različne pesmi z naslovom (*Cantiones Comunes / Preproste pesmi*);
- od številke 185 do 242 so zelo različne Jezusove pesmi ali pesmi za veliko noč, pesmi o Jezusovem vnebohodu, Davidu ipd.; tudi tukaj je več psalmov (*Sequuntur Cantiones Quam*); veliko pesmi je prevzetih iz *Martjanske pesmarice I*, pesem številka 236 pa se pojavi le v Markišavski pesmarici;
- Od številke 243 do 251 so spet binkošne pesmi (*In die Pentecostesu*); pesem številka 246 je le v Markišavski pesmarici;
- od številke 252 do 294 so pesmi na nedeljo Svete Trojica (*Dominica Trinitatis*), med katerimi je osem takih, ki se nahajajo samo v *Markišavski pesmarici*;
- od številke 295 do 322 so pesmi za dan Svetega Rešnjega telesa in krvi (*Sequuntur Deus Festis*), med njimi tudi pesem številka 302 *Terden grad Bogha imamo verni*, ki jo še danes pojejo v evangeličanskih cerkvah v Prekmurju kot *Trden grad je naš Bog zmožni* (EP 2019: 124);
- od številke 323 do 440 so različne pesmi, ki vsebujejo tudi biblijske in apokrifne zgodbe (*Secunda par cantionis*).

Dodanih 12 neoštevilčenih pesmi je tematsko zelo različnih: o mučeniku Štefanu, pesem o pasijonu, pesem o Adamu in njegovem grehu, o grešnosti ali za Božjo hvalo ipd.; pasijon (po Matejevem evangeliju) je bil vstavljen na začetek. Tudi temu delu manjka nekaj začetnih listov, nekateri pa so zelo poškodovani – gre za pesmi, ki so zapisane v knjižni prekmurščini in ne vsebujejo kajkavizmov.

Jezik v prvem, najstarejšem delu pesmarice je enak jeziku zgodnjih prekmurskih pesmaric, oz. je nanj še vplivala kajkavščina (Novak 1997: 49). Prepletanje sorodnih kajkavskih in prekmurskih jezikovnih vzorcev je posledica skupnega panonskega jezikovnega prostora, vpliv kajkavščine v *Ro 150* pa daje videz jezikovne neenotnosti, ki je v resnici prekmurska razlikovalnost. Gre za sistemske razlike v sklanjatvenih vzorcih moškega, ženskega in srednjega spola med prekmurščino in kajkavščino, pri glagolu pa izsopa pretekliška končnica moškega spola v ednini. Opozarjam tudi na nekatere glasoslovne in besedne značilnosti prekmurskih pesmi v *Ro 150*, in sicer s pomočjo prekmurske (Pavel 2003) in kajkavske slovnice (Kornig 1795).⁹

⁹ Franc (Franjo) Kornig ali Kornik se je rodil v Radgoni (neznano leto rojstva) in je umrl 1807 v Zagrebu. Študiral je v Zagrebu. Učiteljeval je najprej v Samoboru (1783–1785), nato v Zagrebu v Glavni narodni učilnici. Leta 1797 je bil premeščen v Primarno narodno šolo, 1803 pa je postal ravnatelj ustanove (HBL: Kornig, Franjo).

V Pavlovi slovnici¹⁰ so samostalniki moškega spola, ki označujejo živost (*brat*) in neživost (*dvor*) (Pavel 2013: 97–98):

	ed.	dv.	mn.
I	brat, dvor	brat-a, dvor-a	brat-i, dvor-i
R	brat-a, dvor-a	brat-a, dvor-a	brat-ov, dvor-ov
D	brat-i, dvor-i	brat-oma, dvor-oma	brat-om, dvor-om
T	brat-a, dvor	brat-a, dvor-a	brat-e, dvor-e
M	pri brat-i, pri dvôr-i	pri brat-oma, pri dvôr-oma	pri brat-aj, pri dvor-aj
O	z brat-om, z dvor-om	z brat-oma, z dvor-oma	z brat-ami, z dvor-ami

Samostalniki ženskega spola – I. ženska sklanjatev (Pavel 2013: 83):¹¹

	ed.	dv.	mn.
I	rôka	rôk-i ali rok-ê	rok-é
R	rok-é ali rôk-e	rôk-i, rok-ê,	rôk
D	rôk-i ali rok-ê	rok-ama	rok-âm
T	rok-ô	rôk-i ali rok-ê	rok-é
M	pri rôk-i ali pri rok-ê	pri rok-ama	pri rok-áj, rok-aj
O	z rok-ôv	z rok-ama	z rok-âmi

II. ženska sklanjatev (Pavel 2013: 87):

	ed.	dv.	mn.
I	mati	materi	matere
R	materé	materi ali máter	máter
D	materi	materama ali materoma	materam
T	mater	materi	matere
M	pri materi	pri materama ali materoma	pri materaj
O	z máterjov	z materama ali materoma	z materami ali máterjami

¹⁰ Pavlova slovnica ni bila edina slovnica prekmurščine. Puconski učitelj Štefan Lülík je 1833 napisal dvojezični prekmursko-madžarski učbenik *Te vélke ABC ali Solszka-Vcsenyá v-zgo-várjanyi* (VZP1 2008: 309), v katerem je poseben slovnični del v prekmurščini. Slovnično terminologijo je tvoril na podlagi latinskih izrazov (Lülík 1833: 13). Nastala je tudi kratka slovnica neznanega avtorja okrog 1861, ki je ostala tudi rokopisu. Jezikovni primeri so prekmurski, slovnica je napisana v madžarščini. Rokopis se danes hrani v arhivu Škofije Murska Sobota. Na kuverti, v kateri je rokopis, je napisano g. *Novak*, kar se verjetno nanaša na Vilka Novaka (zanimivo, da Novak nikjer ne piše o tem rokopisu). Tretjo slovnico (opis prekmurskih govorov), ki je tudi ostala v rokopisu, je leta 1913 napisal Štefan Kúhar iz Bratoncev *Slòvnica vogrsko-slovènskoga narèčja* na osnovi Jakoba Sketa (Narat 2007: 366–367)). Glede terminologije se Kúhar močno približuje slovnični terminologiji knjižne slovenščine (Narat 2007: 365).

¹¹ Pavel velikokrat navaja značilnosti pogovornega jezika, ki jih primerja z značilnostmi jezika starejših knjig (iz 18. stoletja) (Pavel 2013: 159, 259).

Samostalniki srednjega spola (Pavel 2013: 107–109):

	ed.	dv.	mn.
I	leto, líce	leti, líci	lêta, líca
R	leta, líca	leti, líci	lêta, líca
D	leti, líci	letoma, lícoma	lêtam, lícam
T	leto, líce	leti, líci	lêta, líca
M	pri leti, líci	pri letoma, lícoma	pri lêtaj, lícaj
O	z letom, z lícom	z letoma, lícoma	z lêtami, lícami, lêti, líci

V Pavlovi slovnici imajo samostalniki srednjega spola enake končnice (preglas ni upoštevan). Pri nekaterih prekmurskih pisateljih se v orodniku ednine pojavlja končnica *-em*, npr.: *med blizskanjem* (Pavel 2013: 109) – tako je pisal Števan Küzmič, npr. *szpregányanyem* (s preganjanjem) (Küzmič 1771: 134), medtem ko je Jožef Borovnjak, ki je upošteval poeneotenje slovenske knjižne norme, uporabil končnico *-om* v istem sklonu in številu, npr. *sz-szvojim neszkoncsanim zaszlűzsenjom* (Borovnjak 1875: 4).

V Kornigovi slovnici je moški spol predstavljen s samostalnikom *obraz* (in kazalnim zaimkom) (Kornig 1795: 38):

	ed.	mn.
I	ov obraz	ovi obraz-i
R	ovoga obraz-a	oveh obraz-ov
D	ovomu obraz-u ¹²	ovem obraz-om
T	ovoga obraz-a	ove obraze
M	ovomu obraz-u	oveh obrazeh/obrazih
O	z-obrazom	z-obraz-mi ¹³

Kajkavščina ne pozna dvojine (Lončarić 1996: 97). Samostalnik moškega spola v ednini imajo enake končnice v rodilniku in tožilniku, in sicer neodvisno od živosti ali neživosti. Izjema je, če je predlog pred samostalnikom, ki označuje neživost, ker ima takrat tudi ničto končnico (Lončarić 1996: 99–100).

¹² Tudi (*vu*) *ovom obrazu* (Lončarić 1996: 99–100).

¹³ Tudi (*z*) *obrazi/obrazami* (Lončarić 1996: 99–100).

Sklanjatveni vzorec samostalnikov ženskega spola (s kazalnim zaimkom) (Kornig 1795: 25–26):

	ed.	mn.
I	ova dush-a	ove dush-e
R	ove dush-e	oveh dush
D	ovoj dushi	ovem dush-am
T	ovu dush-u	ove dush-e
M	ovoj dushi	oveh dush-ih/dush-eh ¹⁴
O	z-dush-um	z-dush-ami

Sklanjatveni vzorec samostalnikov srednjega spola (s kazalnim zaimkom) (Kornig 1795: 51–52):

	ed.	mn.
I	ovo tél-o	ova tél-a
R	ovoga tél-a	oveh tél
D	ovomu tél-u ¹⁵	ovem tél-om/tél-am
T	ovo tél-o	ova tél-a
M	ovomu tél-u	oveh tél-ah, tél-ih
O	z-tél-om	z-tél-mi ¹⁶

Glede na podobnosti in razlike med prekmurščino in kajkavščino sem preveril jezik v pesmih *Ro 150*, ki kažejo na prepletanje obeh jezikovnih norm v 17. stoletju. Pesem številka 255 je objavljena tudi v Markišavski pesmarici, vendar se prekmurski in kajkavski zapis razlikujeta. V jeziku *Ro 150* so uporabljene kajkavske in prekmurske končnice samostalnikov moškega spola v dajalniku (D) ali mestniku (M) ednine. D: *Abraham govori tak tomu bogaczu* (kajk.). D in M: *Vmramori kameni Telo mu pocsiva, med Vragi vu pekli Dusfa mu prebiva* (kajk. in prekm.) – v D in M je prekm. končnica -i, osebni zaimek 3. os. ed. v D pa je kajk.; v prekm. bi namesto *mu* bilo *njemi* (Pavel 2013: 141). V pesmi 126 *vBethlehemu sze rodilo je m. ed. -i* (prekm.). V pesmi 255 je sr. ed. M: *Bogatecz obilno vszak denszi kuhasfe vu szvoiem bogasztvé* (prekm.), v isti pesmi pa je m. ed. M: *vBethleheme Varasfe narodsze Chriftus* (prekm.). V teh primerih se namesto knjižne prekmurske končnice -i nahaja (ne)naglašeni -e ali -é. V splošnem je za ravenski in gorički govor značilno, da končni -i izgovarjajo

¹⁴ Tudi: *vu rukah* (Kristijanović 1840: 254).

¹⁵ Tudi (*v*) *ovom telu/teli* (Lončarić 1996: 99, 101–102).

¹⁶ Tudi (*z*) *teli* (Lončarić 1996: 99, 101–102).

kot dolgo naglašeni *é* ali nenaglašeni *e* (Greenberg 2020: 21).¹⁷ Končnica *-u* v D ed. sr. kaže na vpliv kajkavščine: *Sidovszkomu lusztvu prorokuvaliszto* (pesem 255), *prikasuie kvraftvu* (pesem 378). Popolnoma drugačen je položaj v primeru ženskega spola, zlasti v tožilniku (T), saj tukaj prevladuje prekmurska končnica *-o*: T v pesmi 255 *vGalilæo poide i vu Samario vucsivsi vsze lusztvo na szvo pravo vero* (prekm.); v pesmi 252 *lubezen bratinszko derfi* (prekm.); v pesmi 275 *Potom znati moremo, nasfih grehov velikoch, ino fztrašno tve szerde fmehkocso, i za nasfe vgresfenye, tvo pravo kaftigo* (prekm.). Kot kajkavsko prepoznam orodniško (O) obliko ženskega spola v ednini: O v pesmi 379: *szvom besznocsom*. Pavel (2013: 85) omenja, da je ta končnica znana tudi pri prekmurskih pisateljih. Tudi v ednini ženskega spola lahko opazimo končni *-e* namesto *-i*, npr. v pesmi 255 v D: *kDevicze Marié*.

Vsebinsko gre za pesmarico, ki vsebuje več psalmov kot *Martjanska pesmarica II*, posebnost pa je tudi pesem 351 – gre za zgodbo biblijske osebe Suzane, ki je ni v drugih znanih prekmurskih rokopisnih pesmaricah in je redko omenjenav verskih tiskih. Zgodbo najdemo v Danijelovi knjigi, vendar samo v grški verziji, zato je protestanti niso prevzeli v svoj biblijski kanon, imajo pa jo za apokrifno besedilo (Harrington 1999: 114–116).¹⁸

Druga zanimiva pesem, ki priča o luteranskem značaju *Ro 150*, je pesem 328, ki je prevod pesmi protestantskega mučenika Jánosa Szepetnekija (*Zepethneki Janos*).¹⁹ Pesem ima v madžarščini naslov *Bátorítás halál ellen* (Opogumljanje zoper smrt). To pesem so zapisali v več rokopisih in zbirkah ter jo imajo za

¹⁷ Ker ni pouka v prekmurščini in prekmurščina nima enotnega pravopisa, tudi preprosti ljudje (npr. v spletnih komentarjih) in nekateri avtorji, ki pišejo v goričkem ali ravenskem narečju, pišejo *-e*. Možno, da je bil v podobnem položaju avtor pesmarice *Ro 150*, ko je uporabil ta glas v svoji pisavi.

¹⁸ V tej verziji v pesniški obliki predstavijo celo zgodbo: Suzana je bila žena bogatega in vplivnega judovskega moža v času babilonskega izgnanstva. Dve stari, grdi in tudi krivi judovski starešini sta si pozeleli Suzano, vendar se jima je uprla. Zato sta jo iz maščevanja obtožila, da je prešuštovala z nekim mladeničem, onadva pa sta jo pri tem zasačila. Judje so sprejeli njuno pričevanje, saj sta bila ugledni starešini. Suzana je vztrajala pri svoji nedolžnosti in rotila Boga, ki je poslal Danijela. Danijelu je s podrobnimi vprašanji uspelo odkriti krivo pričevanje, Suzana pa se je rešila smrtne kazni. Pesem se konča z naukom, ki opozarja ljudi, da morajo biti pozorni, nepristranski in modri ter vztrajati pri resnici, zlasti če so nedolžni. Moralizirani nauki so tudi v MP I (Novak 1997: 15).

¹⁹ O življenju Jánosa Szepetnekija vemo zelo malo. Verjetno je bil iz Szepetneka (hrvaško Sepetnik), ki je vas v južnem delu Zalske, nedaleč od današnje hrvaške meje (Medžimurja) in približno 30–35 km od današnje Slovenije (Prekmurja). Služboval je kot duhovnik in pridigar v Transilvaniji, v okolici reke Samoš (madžarsko Szamos, romunsko Someş), verjetno v Klužu (madžarsko Kolozsvár, romunsko Cluj-Napoca) (Elefánty 1937: 161) ali pa tudi v Debrecenu. Znani sta še dve njegovi pesmi (ZAOL – A hitéért mártírhálált halt protestáns énekszerző, Szepetneki János vélhetően Dél-Zalából indult).

najlepšo madžarsko protestantsko pesem 16. stoletja (ZAOL 2017). Predstavljam celotno pesem iz *Ro 150* in jo primerjam z madžarsko različico, objavljeno leta 2017. Vrstni red kitic *Ro 150* je urejen kakor v madžarski knjižici:

Ro 150 ²⁰	Szepetneki ²¹
Ovo deszem moi szlatki Goszpon Jefus, iaszem gotov vszako moko terpeti, za tve ime sztrafno szmert iasz podieti, lisztor od tve vere nedai mene odpaszti.	Imhol vagyok édes uram istenem, Kész vagyok mindenben néked engednem, Szent nevedért szörnyű halált szenvednem, Csak az igaz hitben ne hagyj tőled elesnem.
Tamo idem kamo ti zapovedas, ali vogen ali vodo ti hocses, ali vozo ali na mecs ti feles, bodi Goszpodin Bogh volia kako ti hocses.	Oda megyek az hová parancsolod, Avagy tűzre avagy vízre akarod, Vagy fegyverre, temleczre te akarod, Legyen uram isten, valamint te akaratom.
Moio glavo veto iasz na fzmert neszem, nemie fal vun fzipusztiti me Dusse, za Christusla preleati me kervi, ztem hocso fzkazati, jasz moio pravo vero.	Az halálra ímhol viszem fejemet, Nem szánom én kibocsátom lelkemet, Az Krisztusért kiontanyi véretem, Ezzel megmutatom az én igaz hitemet.
Szmert nad menom niftar vre vecs ne dobi, arti mi pride zochi, csie vekivecsna fzmert, chi me szreca precze ar ti me vsztrasfi, arti mi vochi verfe, kai vu mene ona zna.	Nem fog rajtam immár többé az halál, Jőjjön szembe vélem az örök halál, Rettentsen meg bátor ha elől talál, Hányja mind szememre, ellenem ha mit talál.
Nyé nad menom peklene hude moke, niti peklenszkoga vruga ladanya, nye nad menom hude szmertí nye folda, Ocza Nebeszkoga nyega velike szerde.	Nincsen rajtam az pokolnak sok kínja, Sem pokolbéli ördögnek nagy hatalma, Nincsen rajtam a halálnak ő zsoldja, Az atya istennek sem az ő nagy haragja.
Vezdai zato veto iasz na szmert idem, nemie falosztaviti me Sene, nei mi milo moie lepe decsicze, niti moie bratye ni moi priatelov.	Én elhagyom már ez földi hazámat, Nem szánom én az édes mazgatimat, Sem nem szánom jámbor házastársomat, Én atyámfiat, sok jámbor barátimat.
Mene niftar potreben te fšvet vre nei, arie grehov pun vesz okolu te fšvet, ialnosztie pun vete firoki szvet, ah hudi prekleti csalarni ti manyi fšvet.	Semmire már nem kell nékem ez világ, Mert csak bűnvel rakva az egész világ, Álnoksággal teljes ez széles világ, Vajh gonosz, átkozott, te hitván csalárd világ!
Na toi zemli niftarie moi prebitek, da bi bantuvanya od nikogar nemal iasz, arsze kroto vNebeszkí orfzag felem iasz, arie ondi moi, vekivecsni prebitek.	Semmi nékem itt ez földön lakásom, Ha senkitől nem volna is bántásom, Mennyországra vagyon nagy kívánságom, Mert ott vagyon nékem megmaradó városom.

²⁰ Prepis iz *Ro 150*.

²¹ Objavil jo je slikar György Ghyczy (2017: 6–20).

Szpravischeie vcsinil te szvet prot mene, i krivicze vnoge zdigel prot mene, szvéta pizma da niftar ne mogel prot mene, da bolie na zocsi predsze mene ne pusztí.	Zendülést tött most e világ ellenem, Sok hamisságot támasztott ellenem, Szent írással de nem állhat ellenem, Sőt ingyen sem hagynak azokkal szembe lennem.
<i>Ta kitica manjka v verziji Ro 150.</i>	Egy keveset, most ha én itt tűrendek, Az Krisztusért ha valamit szenvedek, Nagy bővséges jutalmat tüle vészek, Örök dicsőségben mert véle együtt lések.
Telo moie toie kako jeden prah, arie hocsem iasz pod zemlo zakriti, Dussa moia vszegdar bo pri Chriftusfi, zvetimi kotrigami zoszpetie gori szpravim.	Por, hamu csak itt az én szegény testem, Egy kevésbé az föld alá rőjtezem, Az Krisztussal vagyon azért én lelkem, Ezen kézzel lábál isméglen felöltözöm.
Mocsneisi bom od vszega toga szveta, berfeisi bom od zviriev i od phticzev, szvetleisi bom od farkoga szuncsecza, ino dragsi bodem, od lúta lepa zlata.	Erősb leszek mindaz széles világnál, Gyorsabb leszek vadaknál, madaraknál, Fényesb leszek én az szép fényes napnál, Drágálátosb leszek minden szép sár aranynál.
Ar iasz navkup zChriftusfem ondé bodem, vnyega szvesztvi i blafensztvi iasz bodem, kroto lepo vodicsenom Teli bodem, i zChriftusfem navkup, vekveke fivel bodem.	Tulajdon az Krisztussal együtt leszek, Olyan szép dicsőségben, testben leszek, Azon szentségben, szent életben leszek, Hozzá hasonlatos mindenkor véle leszek.
Szmerti poidem na vekivecsni fitek, szkvarienya poidem na vekvecsno veszelié, zgrehov poidem na vekvecsno blafensztvo, zvetoga dreszelia, vu Angyelszko veszelié.	Halálból mert megyek örök életre, Kárhozatból az örök idvösségre, Gyaláztatból az örök dicsőségre, És keserűségből anygyali nagy örömré.
Ogledaisze na me ti Nebeszki Otecz, da mirovno terpel nodem iasz za te, i da konim bodem iasz zlubeznosztjom, ki me preganyaio, ino vogni vumariu.	Nézz reám istenem szent szemeiddel, Hogy tűrhessek mindent nagy békességgel, És lehessek azokhoz szeretetvel, Az kik háborgatnak, megölnek fegyverekkel.
Ovo idem kmemu Goszpodnu Boghu, me Dusse pravomu Odkupitelu, i vNebesza vmoio vekivecsino, i kobeszelniku, memu Bogu Chriftusfu.	Én elmegyek atyámhoz istenemhöz, Én lelkemnek megváltó mesteréhez, Mennysországbán való örökségemhöz, És az vígasztaló szent lélel úristenhez.
Proszim ia vasz za Chriftusfa Goszpoda, osztavite ta vasfe hude grehe, i odpusztka proszite od Chriftussa, ar on odpusztí vam vsze vasfe hude grehe.	Kérlek az istenért urak titeket, Hagyjátok el sok hitetlenségteket, Kövessétek me gaz ti isteneteket, Megbocsátja néktek sok fene bűnötöket.
Arszeie milosztiwni Chriftus obecsal, lisztor chlovik da ne lefi vu greheh, neg vmlasche dasze vupa nyegove, i on nigdar nyemu, grehov vocsi ne verfe.	Igéri magát a kegyelmes úristen, Ne feküdjék ember csak bűneiben, Hanem bízzék nagy kegyelmességében, És soha nem veti bűneit szemeiben.
Od Bogaie to kroto prelepi dar, kay gresnikov on nigdar ne oduri, neg zlubezni vszegdarie kszebé iemle, i szvoi szveti ország, za Chriftusfa nim daie.	Istennek ez oly nemes ajándéka, Hogy az bűnöseket ő nem útálja, De nagy szeretetvel hozzá fogadja, Az ő szent országát Krisztusért nekik adja.

Pred Chriflussa vami ische vszem priti, vasfim grehom chi koncza ne vchinite, kiedno navkup vszem vami vpekel poiti, od veke do veka, vszegdar vami tam biti.	Krisztus eleiben kell mind mennetek, Bűntötkben hogyha véget nem vettek, Egszersmind pokolban kell bémennetek, Örökkön örökké mind oda kell lennetek.
Ar onde poznate kakszte fiveli, i vChriflussa kakosztessze vupali, nyega recsem kakosztessze vlosili, onde vamsze plati, volia kakszte fiveli.	Ott megvállik ez földön mint éltetek, A szép Jézus Krisztusban mint hittetek, Ő szent ígérének ha engedtetek, Megfizeti néktek az mint cselekedtetek.
Arsze fzkriti prednim vi nemorete, vasfe mizli pred nim za niftar bodo, iedne rechi szmeli recsi nebtte, ar ische Angyelié, od boiazni derfcho.	Ha kulloghattok többé ő előtte, Hazugségtok semmit nem fog előtte, Sőt csak szólni sem mertek ő előtte, Mert az angyalok is rettegnek ő előtte.
Obern kmeni szveti Otecz tve ocsi, ino puszti zNebesz fsvetoga Duha, da dokoncza zderfi vsze tvoie verne, da pred etim fsvetom, bodo te szvedocsili.	Fordéts hozzám szent atyám szemeidet, Bocsád el mennyből az te szent lelkedet, És tarts meg mind végig az te híveidet, Hogy ez világ előtt valhassanak tégedet.
Jasz vun zveszti tvoio praviczó, i vszem ludem tvoio fsveto miloscho, dai ti mene vezdai tvo fsveto miloszt, inofzi obatri, fzvoiega verna fzluga.	Én ki vallom az te igazságodat, Mindeneknek szent irgalmasságodat, Adjad nekem az te szent malasztodat, És bátorítsad meg ilyen szegén szolgádat.
Nemaramsze iaz niftar moiom mokom, za nikakvo mega Tela terganie, nemaramsze iasz za moio tefko szmert, ar zdai navkup bodem, iasz zJefusfem Chriflussfem.	Semmit nem gondolok az én kínommal, Semminemű testem szakadásával, Nem gondolok nagy szörnyű halálomval, Mert majd együtt leszek megváltó Krisztusommal.
Arie meni kako fzen ta Telna fzmert, ar nad menom csresz malo vreme bode, nigdar me vre vecs pred fzobom nenaide, ar greh ino ta fzmert, od mene dalko fztoie.	Sőt csak álom nekem az testi halál, Mert én rajtam csak kevés ideig áll, Soha többé immár bűnben nem talál, Az ördög is tőlem immár igen messze áll.
Hodi kmeni oh moi szlatki Goszpon Bogh, hodi moi Odkupitel i Zvelicsitel, hodi vre moi pocsinék Jefus Chrifluss, moio Dusfo zTelom, vtve roke preporacsam.	Jőjj el immár oh én édes Krisztusom, Jőjj el megváltó szép Jézus Krisztusom, Jőjj el megnyújtó édes Krisztusom, Testemet, lelkemet te kezédbe ajánlom.
Zapelai me vu tvoi orszag zveszeliem, prikafi me Oczu ti milosztivnu, arfzi mene ti dobil szmertiom fzvoiom, od vek i do veka, tak bodi fztvoiom voliom.	Országodban vígy el-bé nagy örömmel, Mutass bé atyádnak nagy tiszteséggel, Mert te azt nyerted haláloed érdemével, Örökken örökké úgy légyen te híredvel.
Jezero pet fzto pet deszet vpetih letih, fzpravlenaie veta peszen vszamom Szigeti, na od fésztek nato britko tesko szmert, Zepethneki János kChriflussfu odhaiaioc. Amen&	Ezer ötszáz ötvenöt esztendőben, Ez éneket szerzék Szamos mentében, A halálra való készülétkben, Szepetneki János az Krisztushoz mentében.

Pesem v rokopisu ima latinski naslov *In Festo Decolationis Johannis Baptista Egtium Matth. 14.4.13. Confessio Johannis Zepethneki, poteft hôc festo dici*. V kratkem »uvodnem delu«, ki ga ni v *Ro 150*, je predstavljen vzrok Szepetnekijeve smrti: »Nenavedni ialni vete szvet gori vszta prot Zepethneki Janosfu Popu gori vszta, vpravoi vere be mu vozi derfanie, Chriftusfa szvedocsecs, vpravoi veri bemu szmert.« V madžarski različici manjkata dve drugi kitici: *Moio Dusso iasz vroke preporacsam memu Boghu kioie szmertiom platil, ā me Telo pak iasz vetu osztavlam, polgi Bosie recsi, vetoi Materi zemliē. // Hvala bodi Goszpodnu Oczu Boghu, Dika bodi nyega fzinu Jefusfu, vsze pocstenye navkup szvetomu Duhu, nemu pomocsniku, in onemu vupanui*.

Poiskati bi bilo potrebno druge zbirke (ali rokopise), v katere je bila prepisana Szepetnekijeva pesem in jih natančno primerjati s prevodom v *Ro 150*.

Sorodnost *Ro 150* z *MP I* in *MaP*

Med ohranjenimi pesmimi v *Ro 150* jih je kar 87 znanih iz *MP I*, glede na kazalo pa so še 4 pesmi iz tega rokopisa, kar znese približno 57 % vsebine *MP I*. Pet pesmi se pojavlja v *MP I* in *MaP*, 17 pesmi je samo v *MaP* (dve je mogoče ugotoviti po kazalu, ker nista ohranjeni v rokopisu).

Poleg jezikovnih so tudi grafične značilnosti v *Ro 150* takšne kot v *MP I* in *MaP*. *Ro 150* se dosledno drži madžarskega črkopisa. V kajkavščini so uporabili isti črkopis, oziroma različico madžarskega črkopisa iz 16. stoletja, vendar se grafija *Ro 150* (kot tudi *MP I* in *MaP*) razlikuje od kajkavice, saj je v starem kajkavskem črkopisu uporabljen grafem (*ch*) za glas /č/ ali (*z*) za glas /s/, zlasti če je ta /s/ bil pred drugim samoglasnikom (Jembrih 1997: 190–197). V *Ro 150* ni zapisov *chlovek* ali *Gozpon*,²² temveč *cslovek* in *Goszpon*. Hkrati je pogosta nedosledna raba grafema (*cs*) (*vecsnoga*, *szvedocsi*, *zvelicsanye*, *vcsinil*), (*cf*) (*obecfanyu*) in (*ch*) (*vchinenie*, *kerscheniczi*, *pomochi*), kar se pojavi tudi v *MP I* (Novak 1997: 43). Izrazito kajkavska oblika se kaže v rabi grafema *gy*, npr. v predlogu *megy*, ki ga tudi zasledimo v *MP I* (Novak 1997: 44). Tudi po kajkavskem zgledu je končnemu *g* dodan še grafem *h* v pisavi, npr. *Bogh* (Novak 1997: 45).

²² Grafem (*z*) so v kajkavskem pravopisu uporabljali večinoma pred nezvočniki, kot sta /p/ in /k/.

Pesmi *Ro 159*, ki so prepisane iz *MP I*, se skoraj ne razlikujejo od izvirnika, kljub temu pa lahko opazimo nekaj posebnosti. Za ponazoritev sem izbral pesem 309 iz *Ro 150*, ki se pojavi tudi v *MP I*:

Ro 150²³	MP I²⁴
Poszla Goszpodin Bogh verna fzevega hlapcza , Gabriel Angyela kDeviczé vNazareth, knam fzeve dobre volie .	Poszla Goszpodin Bogh, verna fzevega fzluga , Gabriel Angyela, kDeviczi v Nazareth, knam fzeve dobre vole .
Terdni szen za nasz, kaibi gori vzela, znamenye zNature od roisztva Devicze nasz bi gvüsne vcsinil.	Terdno fzelstvtvo za nafz, kai bi gori vzéla, znamenye znature od roisztva Devicze, nasz bi gvisne vcsinil.
Dike i hvale krall , te Nature zmosnoszt, nai derfi prehaia nasfih grehov kvasza, od nasz procs da vzeme.	Dike i hvale krally , te nature zmosnoszt, nai bersi prehaja, naffih greihov kvasza, od nasz procs da vzeme.
Tih Gizdavih pot, potere zmosnosztom, tem vragom nih glave da szklacsi fzvom petom, oznanivsi zmosnoszt.	Tih gizdavih pot, potere zmosnosztom, tim Vragom nyih glave da fzklacsi fzvom petom, oznanivsi zmosnoszt.
Nepriatele od nasz da odverne, ino tak fzam fzebe vchini nasz delnike vocsinom orfzaghi.	Nepriatele, od nász da odverne, ino tak fzam fzebi , vcsini nasz delnike, vOcsinom orszagi.
Idi i Marié to dobroto povei, vszega fztara pizma fzkrovnoszt vun nazveszti , zAngyelszkovov mocsiov .	Idi i Mariæ, to dobroto povei, vszega fztara pizma, fzkrovnoszt vun nazveiszti , zAngyelszkovom mocsjom .
Reczi ov fzveti moi lepi poklon vzemi, puna ieszi zdarom Goszpon Boghie fztobom, niftarfze ti neboi.	Reczi ov fzveti moi, leipi poklon vzemi, puna jeszi zdarom, Goszpon Bogh je ztobom, nigdar fze ti neboi.
Bofiega fzina primi vu utrobe , ino lepo varui, to fzkrovnoszt potrebno, i vsze obecsanye.	Bosiega Szina primi vu utrobi , ino leipo varui, to fzkrovnoszt potrebno, i vfze obecsanye.
Szlisla ino vzeme ona to zapoved, vervai poprie vu utrobe fzina, ali precsudnoga.	Szlisla ino vzeme ona to zapovid vörva ý poprie vu utrobi Szina ali precsudnoga.
Naroda chlovecsa verna Tolnacsnika, prisesztnoga fitka zderfitela ocsó, vu miri vekvecsnom.	Naroda cslovecsa, verna tolnacsnika, priselznoga sitka zderfitela Ocza vu miri vekvecsnom.
Koteroga zmosnoszt da nafz tak obrani, kay fzeveczki vfzi grehi, da nasz ne vrazilo, i vpekél ne verfo.	Koteroga zmosnoszt da nafz tak obrani kai Szveczki vfzi grehi da naz ne vrazilo, i vPekel ne verso.
Odpusztitel grehov, nai znasz grehe vzeme, nai nam bo voditel ino nam ürok da, vNebeszkom orszaghi. Amen&	Odpusztitel grehov, za nasz grehe vzeme, nai nam bo voditel, ino nam ürok da, vNebeszkom orszagi. Amen.

²³ Prepisano iz *Ro 150*.

²⁴ Prepisano iz Novak (1997: 86–87).

Avtor *Ro 150* že v 1. in 2. kitici uporabi različni besedi: *hlapecz* (MP I: *fzluga*) in *szen* (MP I: *fzelsztvo*). Samostalniki *hapec* je sopomenka samostalnika *sluga*, ki je starejši izraz (SSKJ 2014); težko je razložiti, zakaj je v *Ro 150* zapisano *sen* (sanje) namesto samostalnika *selstvo* (sporočilo) (Pleteršnik 2006). Ni izključno, da so v različici *Ro 150* peli isto pesem na drugo melodijo, zato so potrebovali drugo besedo s primernim zlogovanjem.²⁵ Tudi ni izključno, da je napaka pri prepisovanju, saj je to bil zelo znan izraz v slovenski cerkveni pesmi, npr. v *Kalobškem rokopisu* iz 17. stoletja: »Selstvu si prejela iz vust Gabrijela.« (Smolik 2011). Razlike so tudi v 7. kitici *Ro 150*: v *Ro 150* *niſtarfze neboi* (ničesar se ne boj), v *MP I* *nigdar fze ne boi* (nikoli se ne boj). V zadnji 12. kitici je drugače uporabljen osebni zaimsek oziroma drugi sklon: v *Ro 150* *znasz grehe vzeme* (rodilnik), v *MP I* *za nasz grehe vzeme* (tožilnik). Možna razlaga je, da je pisec dodal členek *naj*, zato pa je moral skrajšati *za nas* v en zlog *znasz*. V obeh zapisih zasledimo rabo palataliziranega in depalataliziranega /l/: v *Ro 150* npr. *volia* in *krall*, v *MP I* *vola* in *krally*. V *Ro 150* je končni /i/ spremenjen v /e/ (*kDeviczé, vu utrobe*). O rabi različnih narečnih oblik pričajo naslednje: *gvisne* in *vörva* v *MP I* ter *gvüsne* in *verva* v *Ro 150* – različne oblike so ohranjene tudi v današnjih prekmurskih govorih in jih lahko zasledimo še v nekaterih starih knjigah (Novak 2015: 836).²⁶ V *Ro 150* ni dvoglasnika /e:i/, ki ga pozna *MP I* (*lepi, leipi*). Hkrati je *Ro 150* bliže prekmurskemu jeziku, ko piše *zAngyelszkovov mocsiov*, medtem ko ima isti izraz v *MP I* orodniško končnico ednine -om, o kateri je tudi Pavel (2013: 85) zapisal, da ni prekmurska.

Za primerjavo je predstavljena še pesem 263 iz *Ro 150*, ki je zapisana tudi v *MaP* (ne pa v *MP I*). Avtor *Ro 150* je naprej prevzel pesem iz *Markišavske pesmarice*, a je pozneje nekatere besede in besedne zveze prečrtal ter nadomestil z drugimi:

Ro 150 ²⁷	MaP ²⁸
Jefus Chriftus Goszpodin Bogh, varui nasz od huda, *toga szveta velike fzleposzti i od nagle szmerti obarui nasz Goszpodin Bogh vecsnoga fzkvárienya.	Jesus Christus Gofzpodin Bogh, obaru i naz od huda, toga fzveita velike fzlepozfti, i od nagle fzmerti, obarui naz Gofzpodin Bogh vecsnoga fzkvarienya.

²⁵ Mogoča razlaga je še, da v Svetem pismu Bog velikokrat skozi sanje posreduje svoje sporočilo ljudem, toda v Novi zavezi ne omenijo, da je Marija Devica v sanjah dobila angelski pozdrav (Léon-Dufour 1993: 1126). Sen Device Marije je apokrif (Terseglav 1996: 86).

²⁶ Na rabo je vedno vplivalo, od kod je prihajal avtor ali kje je deloval, ker so govorili drugačen govor.

²⁷ Prepisano iz *Ro 150*.

²⁸ Prepisano iz rokopisa *MaP*.

Obarui nasz szlatki nas Bogh, od te nevernoszti na tom fzveti huda kvára, i od húde szrecse, zla pomislenia i od mordalsztva hudi ^{Lüdomorsztva} nepriatelov.	Obaru naz fzlaki nas Bogh, od te nevernofzti, natom fzveiti , huda kvara, i od hude fšrecse, zla pomislenya, i od mordalfztva hudi nepriatelov.
Od vraga nyega Návuka húda poselenia, obarui nasz Goszpodin Bogh i od húde fzkúsze , huda glasza vecsne moke velika zgűblenia .	I od Vraga nyega Navuka huda poselenya, obarui naz Gofzpodin Bogh, i od hude fzkufze , huda glafza vecsne moke velika zgublenya .
Od velike szerditoszti tvega szveta Ocza, varui mene szin Goszpon Bogh sztrafne fententie, oszlobodi me moi Zvelicsitel-vekecsne temnoszti ^{od vekvecsne pogibelnoszti} .	Od velike fšerditofzti tvega fšveta Ocza, varui mene, fzin Gofzpoin Bogh fšztrasne fententie ofzlobodi me moi zvelicsitel vekvecsne temnoszti.
Pridi kmeni Jefus Chrifstus zmosni Goszpodin Bogh, ne odűri mene grefnika miloszivni Bosie, zakay mene okolu vzesfe , vnoi nepriatelie ^{Ne odvrzi me od tebe, vő sztvoje milosee.}	Pridi kmeni Jesus Christus zmosni Gofzpodin Bogh, ne oduri mene gresnika milofztivni Bofie, zakai mene okolu vzesfe vnoi nepriateljje.
Setui vezdai oszlobodi me od telna-nepriatela ^{vnoi greihov} , zveszeli ti mojo Dusso, ztem Dusnim veszeliem, ne osztavi me zakay ^{ar} tebe iasz na pomocs zovem.	Setui vezdai ofzlobodi me od telna nepriatela, zvefzeli ti moio Dufso, ztim dufnim vefzeliem, ne ofztavi me zakai tebe iaz na pomocs zovem.
Vtvoio roko preorácsam me Telo i Dűsfo od fšvetoga Duha csakam iasz moiega fitka, zató mene ne odverzi od fšvetoga ^{tvojea} licza.	Vtvoio roko preporacsam me Telo i Dufso , od fšvetoga Duha csakam iaz moiega fitka, zato: mene ne odverzi od fšvetoga Licza.
Prikasi me szlatki Jefus tvemu szvetu Oczu, fzmilui mifze Odkupitel za tvo szveto vrednoszt, za terpleny za szvéto szmert, kervno preleanye.	Prikasi me fzlaki Jesus tvemu fšvetu Oczu, fzmilui mifze Odkupitel za tvo fšveto vrednofzt, za terpleny za fšveto fšmert, za kervno preleanye.
Tebe poiem Diko hvalo, vszamogoci Otecz, tebe zovem iasz pomocs, oh fšveti szin Bofi, dasze hvali sztobom navkup szveti Duh Goszpon Bogh. Amen&	Tebe poiem Diko hvalo vfzamogoci Otecz, tebe zovem iaz napomocs, oh fšveti ^{fzin} Bosi, dafzeli hvali fštobom navkup fšveti Duh Gofzpoin Bogh. Amen.

Raba drugih od primera do primera krajših²⁹ oblik je posledica omenjene spremembe melodije pesmi, ki jo je upošteval tudi Mihael Bakoš. Bakoš si je za svojo tiskano pesmarico *Nouvi Gráduval* izposojal pesmi iz prejšnjih rokopisnih pesmaric, pri tem pa je ugotovil mnogo napak v jeziku, ritmu, rimah in notah (Novak 1976: 61). Avtor *Ro 150* v več besedah uporabi glas /ü/ (*zgűblenie*, *odűri*, *dűsfa*, *húda*, *fzkúsze*), ki ga v različici *MaP* ni; opustil je tudi diftongizacijo.

²⁹ Npr. v 5. kitici zaimka *mene* (*MaP*) in *me* (*Ro 150*) ali v 6. kitici *zakai* (*MaP*) in *ar* (*ker*) (*Ro 150*).

Psalmi v Ro 150 in MP II

Avtor kazala je sestavil poseben seznam za pesmi in poseben za psalme, introite, himne in invokacije. V *Ro 150* je veliko psalmov, nekateri se celo ponovijo dva- ali trikrat. Največ psalmov je v delu z binkoštnimi pesmimi (*Hymni Pentecostale*). Večinoma so označeni z arabskimi številkami (npr. *Psalmus 146*), lahko tudi z rimskimi (*Psalmus LIV*), zelo redko je izpisan števnik z besedami v latinščini (v pesmi 387: *Psalmus Trigesimus primus* oz. Psalm 31). Avtor za kratico uporabi tudi grško črko Ψ (Psi):³⁰ *Finitâ Concione Ψ. I.* (pesem 180) ali *Ψmus LI* (pesem 383).

Psalmi v *Ro 150*: Ps 1, Ps 2 (dvakrat), Ps 3 (dvakrat), Ps 4 (dvakrat), Ps 6 (dvakrat), Ps 13 (dvakrat), Ps 14 (trikrat), Ps 23 (dvakrat), Ps 24, Ps 29, Ps 30 (dvakrat), Ps 31 (dvakrat), Ps 34, Ps 36, Ps 44, Ps 46 (dvakrat), Ps 51 (dvakrat), Ps 54, Ps 57, Ps 67, Ps 71, Ps 78, Ps 82, Ps 83, Ps 91 (delno besedilo), Ps 94, Ps 95, Ps 103 (dvakrat), Ps 110, Ps 112, Ps 120, Ps 125, Ps 129, Ps 123, Ps 127, Ps 128, Ps 130, Ps 133, Ps 142, Ps 143, Ps 144, Ps 145 (trikrat), Ps 146. Vsebujejo psalmske odlomke pesmi 86, 91, 94, 178, 180 in 346.

V *MP II* so naslednji psalmi: Ps 14, Ps 23, Ps 30, Ps 42, Ps 46, Ps 95, Ps 133 in Ps 146.

Za primerjavo z *MP II* sem izbral Psalm 14 (pesem 79):

Ro 150 (pesem 79)	MP II (str. 99–101)
Goszpodne Bosie gdoszi bo prebival vu tvoiem Satori. Ali kdo pocsine na gore tvoie szvete.	Gofzpodne Bose gdo fzi bo prebival vu tvoiem fatori Ali gdo pocsine na gorê tvoie fzvete
On ki ti csiszt hodi i praviczio csini: Koteri pravo govori vu fzvoiem szerczi i kteri fzvoim jezikom neie vcsinil iála.	On kiti csifzt hodi, i praviczio csini koteri pravo govori vu fzvoiem szerczi i kteri fzvoim Jezikom neiê vcsinil jala
Kteri szvoiemu blisnyemu huda ne vchinil. Ni spota prot fzvoim ocsinim fzinom ne podigel.	Kotere fzvoemu blisnyemu hudânevcsinil Ni fpota prot fzvoim ocsinim fzinôm nei podigel,
Koterisze za hudo niftar ne mara: A one koterisze Boga boie iako pocstuie .	Keterifze za hudo nistâr ne mara: A one koterifze Bogaboie iâko postuje .
Koteri priszese fzvoiemu blisnyemu: I nevkaniga.	Koteri prifzese fzvojemû blisnyemu Î nevkaniga.
Koteri fzvoih penez neda na osuro : I neie vzel dara prot pravdenomu chloveku.	Koteri fzvoih peinez neda nâ usuro . Ineie vfzel dâra prod pravdenômu csloveku
Koteri ta dugovanya csini: On nigdar ne pogine. Hvala&	Koteri ta dugovânya csini on nigdâr ne pogine. Hvala bodi oczu i fzinu Am&

³⁰ Psalm je v grščini Ψαλμός [Psalmós] (Seybold 1990: 1).

Razlik ni veliko in in so predvsem fonetične. Psalmi imajo podobne značilnosti v obeh pesmaricah, zato ugotavljam, da je bil *Ro 150* vir za psalme v *MP II*.

Psalmi v *MP II* je analiziral Jožef Smej in jih primerjal z madžarsko Biblijo (1590), Dalmatinovo Biblijo (1583), nemškim Psalterjem (1534) in latinsko Vulgato. Ugotovil je, da se je prevajalec naslanjal na Vulgato in madžarski prevod, in ne na Dalmatinovo Biblijo. Verzija *Ro 150* uporabi besedo *sator*, ki je v madžarski Bibliji *sátor*, v Vulgati *tabernaculum*. Vse te besede pomenijo *šotor*. V Dalmatinovi Bibliji je *vtta* [uta] (huta), v nemškem Psalterju *Hütte* (Smej 2005: 213).

Celotno knjigo psalmov je v prekmurščino prevedel puconski evangeličanski duhovnik Aleksander Terplan. Domnevam, da je poznal psalme *MP II*, saj je Psalm 14 (15) (Terplan 1848: 11) skoraj popolnoma enak kot v *MP II* (Smej 2005: 223). Če pa primerjamo druge psalme iz *Ro 150* s Terplanovimi, podobnosti ne najdemo. Predstavljam Psalm 112 (113) iz *Ro 150* in Terplanov prevod, ki ga ni v *MP II*:

Ro 150 (pesem 73)	Terplan (str. 95)
Hvalite verni kerfchenicz Goszpodna Bogha. Hvalite Goszpodna Bogha ime.	Hválte szlugi Goszpodnovi, hválte imé Goszpodna.
Alduvano Goszpodna Bogha ime: Vszegdar i vekivekoma.	Bojdi blagoszlávlano imé Goszpodna, od vezdâ na veke.
Od szuncfenoga zhoda glih do fzuncsenoga zahoda: Dicsite Goszpodna Bogha ime.	Od szuncsenoga zhoda do záhoda bojdi hváleno imé Goszpodna.
Goriszeie zviszil Goszpodin Bogh odevszeh ludi nai visfe: I visfe Nebesz nyegova Dika.	Zvíseni je Goszpôd nad vszêmi národmi: víse nebész je díka nyegova.
Koterie takov kakovie nas Goszpon Bogh koteri vnebi prebiva:	Sto je glihni Goszpodni, Bôgi nasemi? Kí tak vizsiko prebiva.
I te ponizne opravlja na Nebi i na zemlié	On sze liki ponízi, gda gléda na vsze ka je na nébi i na zemli.
Gori zviszi od zemlie te nevolne: I zblata podigne nevolnoga.	On zdigne z práha toga vbôgoga i z blata zviszi toga potrebüvajôcsega.
I poszadi nyega zPoglavniki: I szvoiega luszta Poglavniki.	Da bi ga poszádo z poglavníkmi, z poglavníkmi lüdsztva szvojega.
Ki vchini prebivati nerodno Mater vu hisi: Nad fzvoÿmi Szinmi veszelechi. Hvala bodi Oczu i szinu, i fzvetomu Duhu&	Kí csini, da ta neporodna vu hi'zi prebivavs, posztáne veszéla mati otrokov. – Halelujah.

Velike razlike kažejo, da je Terplan poznal *MP II*, ne pa tudi *Ro 150*.

Psalmi iz Bakoševe pesmarice *Nouvi Gráduvál* (1789) so veliki meri podobni psalmom *Ro 150*. Navajam nekaj primerov:

Psalm 1

Bakoš (str. 185–186)	Ro 150 (pesem 180)	Terplan (str. 3)
Bláj'zen je vBougi cslovik tákov vřzáki, Kí je nej hodo zhúdimi vtanácsi, Znemilofztivnimi nej řztano na pouti, Jálna pitanya nej miřzlo vpámeti.	Blasenie vszebé chlovik takov vszáki, kie ne hodil zhudimi vtolnacsé, znemilosztivnimi ne hodil po potu, iálna pitanya neimisřzil vpameti.	Blá'zen je on mō'z, kí nehodi po tanácsi ti neverni, i na szezi grěsnikov nesztóji i na sztōlczí spotlívczov neszedi.
Nego rejs Bo'zo on vřzigdár pořzlúsa, Na ko on pařzko vřzo náj vékřo imá, I na kou gléda vřze hotejnye nyega, Tou vnocsi vujдне, vřzerczi premisláva.	Nego recs Bosio on vszegdar poszluřa, nako on miszel ^{paszko} vszo nai vekřo ima, na komu gleda vsze nyega hotenye, to vnoc i vuidne vszerczi premislava.	Nego vu Právdi Jehove má radoszt szvojo, i od Náosztave nyegove řzi premisláva dén i nōcs.
On bode, kako drejvo pri potoki, Steroga liřtjtje ne povéhne vmrázi; Dober řzád rodí vu řzvojem vrejmeni, I řzrecsen bode vuvřzem řzvojem deli.	On bode kako drevo pri potoké, komu liřzticha zima ne zbantuie, dobrim řzadom rodí vu řzvoiem vremené, řzrecsnomu delo vsze nyegovo bode.	Té je, liki drěvo pri řráki poszadjeno, stero prineszé řzád szvoj, vu řzvojem vrěmeni, steroga liřtjtje nepovéhne, i vsze kakoli de csinio, řzrecsno bode.
Ali ne bo tak ovi dugoványe, Kí zaver'zejo rejcsi Bo'ze vcfenyé; Kak vōter nořzi prájh dalecs od zemlě, Tak, i zmo'zni Boug tūdi nyé zavr'ze.	Da nebo onim takvo dugovanye, ki paszke ne noszo zrechi Chriřtusfeve kak Veter ođnasfa ^{raznasa} prah dalko od zemlie, tak Goszpođin ^{zmosni} Bogh nye tia ^{tūdi} zaver'fe.	Nej tak ti neverni, nego szo, kak plevé, stere vōter raztori.
Gda zzemlě lidjě vřzi gori řztánejo, I řřzvega 'řitka oni racsun dájo, Zmed verni lūdih tej řze vō zmecřejo, I na řřkvárjenye vekvecsno řřpádnejo.	Gda zemlie ludie vszi gori posztano, i řřvega řitka oni racsun daio, řřmegy vernih ludi vsřisze oni zmecřo i na řřkvarienye vekivecsno padno.	Záto neobsztójiřo ti neverni vu řřōdbi, ni grěsničzi vu obcsini ti pravicsni.
Ár řřzvoim vernim Boug potíh oprávla, Vřřzvojoj milořcsi vřřzigdár nyé zdr'záva; Ali tí hūdi vřřzvojoj okornofřti, Doli opádno, vpekeo vekivecfni.	Arszvoim vernim Vogh poti opravla, vu řřzvoie ^{vszvojoj} milořsche on vszegdar nye hrani, da neverniczi vu nih okornosřti, dolu opadno vpekél vekivecsni.	Ár zná Goszpōd szepto ti pravicsni, ali pōt ti neverni veszne.

Psalm v *Nouvem Gráduválu* se zdi kot popravljená različica *Ro 150*, torej je vsekakor prevzet iz tega rokopisa. Pri prečrtanih besedah lahko vidimo, da je Bakoš sledil popravkom (saj v drugi kitici uporabi besedo *paszka*, ki je napisana nad izvirnim izrazom *miszel*, ki je prečrtana). *Gráduvál* je začel pisati Števan Küzmič, vendar ga ni dokončal in je njegovo delo nadaljeval Bakoš. Domnevam, da sta Števan Küzmič in Bakoš verjetno poznala *Ro 150*.

Kdo je avtor *Ro 150*, kdaj in kje je rokopis nastal?

V *Ro 150* manjkajo začetni listi, v ohranjenem rokopisu pa ni nikjer zapisano ime, zato trenutno ne morem ugotoviti, kdo je avtor. Rokopis je v prvem delu enoten, kar pomeni, da je izvirno, najstarejše besedilo delo enega zapisovalca. Szepetnekijeva pesem, ki je zapisana / prevedena v *Ro 150*, je nastala leta 1555, vendar je avtor morda ni prevedel neposredno iz originalnega zapisa, zato nastanka rokopisa verjetno ne smemo datirati v 16. stoletje. Pesem je bila namreč objavljena v več drugih prepisih in tiskih, mdr. tudi v madžarski pesmarici Pétra Bornemisze³¹ *Enekec* (1582) (Elefánty 1937: 161) – v *MP I* so prav tako prevedene pesmi iz Bornemiszove pesmarice (Novak 1997: 374). Če bi lahko primerjali prevod s prepisi v tiskanih madžarskih zbirkah, bi lahko sklepali o starosti pesmarice *Ro 150*.

Prevajalec je pesmi iz nemščine prevajal v prekmurski slovenski jezik, ki ga v latinščini imenuje *Schlavonicam: Sequentur aliquot aliae Cantiones poenitentiales lingua Germanicâ in Schlavonicam translata* [...]. Latinska (neustrezna) sopomenka za slovenski jezik se je uporabljala do leta 1697, po tem letu pa v zapisnikih mesta Varaždin zasledimo bolj natančen in do slovenščine razlikovalni zapis *Croatia* (Golec 2012: 124). Zanimivo pa je, da je Bernard Mariborski svoj nemško-slovenski rokopisni slovar še leta 1760 imenoval *Dictionarium Germanico-Slavonicum* (Jesenšek 2015: 60–73).

Morebiti je prekmurska rokopisna pesmarica *Ro 150* nastala po *MP I* in *MaP*, zagotovo pa je starejša od *MP II*. Ugotavljam, da je bil prvi, najstarejši del pesmarice *Ro 150* zapisan med letoma 1632 in 1697, dodatni deli (npr. pasijon) pa so nastali v 18. stoletju. Strokovne (npr. kemične) analize bi lahko določile natančno starost prekmurske protestantske rokopisne pesmarice *Ro 150*.

Domnevam – npr. avtor z /e/ označuje končni /i/ –, da je rokopis nastal v srednjem Prekmurju, torej na Ravenskem, saj so tam bila nekoč pomembna protestantska središča (take skupnosti so bile tudi na Goričkem, npr.: Gornji Petrovci, Sveti Jurij, Gornji Senik). Zapisovalec / prevajalec je bil šolan prekmurski človek, verjetno protestantski duhovnik iz 17. stoletja. Klaudija Sedar

³¹ Péter Bornemisza (1535–1584) je bil pomemben madžarski evangeličanski duhovnik, pesnik, prevajalec in pisatelj v 16. stoletju. Grof László Bánfi (Bánffy) iz Dolnje Lendave (ki je bil špan Zalske županije) mu je pomagal, kupiti tiskarsko opremo iz Krakova, da je lahko izdajal svoje knjige (Nemeskürty 1957: 454). V prozno obliko je predelal Sofoklejevo antično grško dramo *Elektro* (Gömöri 2013: 3), načrtoval je prevod Svetega pisma v madžarščino (Szabó 1984: 53).

je omenila možnost, da je avtor *Ro 150* morda duhovnik Tomaž Križan,³² štajerski Slovenec,³³ ki je bil leta 1626 duhovnik v današnjih Gornjih Petrovcih. Leta 1630 je postal pridigar na Tišini, po letu 1646 pa je deloval pri Svetem Juriju pri Rogašovcih. Okrog leta 1651 se je preselil v Mursko Soboto in postal senior evangeličanskih far med Muro in Rabo. Umrli je po letu 1661 (Kerčmar 1995: 152). Veliko časa je služboval na Goričkem in v zahodnem ravenskem prostoru, kar pojasnjuje ravenske glasoslovne značilnosti v pesmih *Ro 150*. Če bi npr. odkrili pisma, ki jih je pisal Križan, bi grafološka primerjava potrdila njegovo avtorstvo *Ro 150*. Če bomo ugotovili, kdo je avtor prvega, starejšega dela prekmurske protestantske pesmarice, bomo lahko natančneje poimenovali *Ro 150* in dokazali njegov nastanek.

Zaključek

Prekmurska protestantska pesmarica *Ro 150* je najboljšežnejša in vsebinsko najraznovrstnejša prekmurska rokopisna pesmarica – popraviti je potrebno netočno ugotovitev, da to mesto pripada npr. pesmarici Blaža Berkeja; verjetno bo potrebno premisliti tudi doslej znane domneve o psalmih, ki so zapisani v *MP II*. Rokopisno pesmarico *Ro 150* je potrebno temeljito raziskati in objaviti v knjižni obliki, saj je ob *MP I* zagotovo pomembno vplivala na nastanek in razvoj prekmurske razlilčice slovenskega knjižnega jezika.

Literatura

Mihael BAKOŠ, 1789: *Nouvi Gráduvál, vu sterom sze vö zebráne, pobougsane, i zdaj vete nouvi réd posztávlene dúhovne peszmi nahájajo*. Sopron: po Siesz Jou'zefi.

Jožef BOROVIJAK, 1875: *Szvėti Angel Csuvár ali vodnik v-nebésza*. Radgona: pri J. A. Weitzingeri.

³² Priimek Križan je tudi danes najpogostejši na Štajerskem: po trenutnih podatkih predvsem v savinjski regiji (156 registriranih oseb) in tudi veliko jih je v podravski regiji, ki obsega Slovenske gorice in Prlekijo (85 registriranih oseb) (Republika Slovenija Statistični Urad – Imena: Križan).

³³ Zaradi protireformacijskih preganjanj se je nekaj slovenskih pridigarjev z desne strani Mure preselilo na Ogrsko (VZP1 2008: 134). Tudi ljubljanski tiskar Janž Mandelc je tukaj našel zavetje (Kozar-Mukič 2000: 207). V Petanjcih, tik ob takratni štajerski meji, so imeli protestantska bogoslužja v 17. stoletju, ki so jih obiskovali tudi koroški Slovenci (Šebjanič 1979: 9). V Petanjcih je živel nekaj časa nemški matematik in zvezdar Johannes Kepler (Kuzmič 2000: 79)

Nina DITMAJER, 2024: Recepcija kajkavskega pesništva pri Štefanu Modrinjaku. *Slavia Centralis* 17/1, 140–161.

Akoš Anton DONČEC, 2018: Megyimurszki-szlovenszki - nevjerojatna sudbina »medimurskoga jezika« (1. dio). *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu* 51/1–2, 55–82.

Akoš Anton DONČEC, 2021: Sveto pismo Novoga zakona na hrvatski jezik prenešeno. *Stopinje* 50. Ur. Lojze Kozar ml. Murska Sobota: Škofija Murska Sobota. 83–89.

Akoš Anton DONČEC, 2024: Neznano bo spet znano. *Stopinje* 53. Ur. Lojze Kozar ml. Murska Sobota: Škofija Murska Sobota. 71–76.

Sándor ELEFÁNTY, 1937: Régi magyar énekek. Második közlemény. *Evangélikus Népiskola*. XLIII/4. 159–162.

EP 2019 = *Evangeličanska pesmarica*. Uredniški odbor: Aleksander Balažic, Evgen Balažic, Geza Erniša, Geza Filo, Ludvik Jošar, Jana Kerčmar, Viljem Kerčmar. Murska Sobota: Evangeličanska Cerkev augsburšek veroizpovedi v Republiki Sloveniji.

Boris GOLEC, 2012: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

George GÖMÖRI, 2013: *The Polish Swan Triumphant. Essays on Polish and Comparative Literature from Kochanowski to Norwid*. Cambridge: Scholars Publishing.

Marc L. GREENBERG, 2020: *Prekmurje Slovene Grammar. Avgust Pavel's Vend nyelvtan (1942). Critical edition and translation from Hungarian*. Leiden, Boston: Brill, Rodopi.

HBL = *Hrvatski biografski leksikon*. Kornig, Franjo. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/10046>

Daniel J. HARRINGTON, 1999: *Invitation to the Apocrypha*. Cambridge: Wm. B. Eardmans Publishing Co.

Alojz JEMBRIH, 1997: *Na izvorima hrvatske kajkavske književne riječi*. Čakovec: Zrinski d. d.

Marko JESENŠEK, 2010: *Prekmuriana. Fejezetek a szlovén nyelv történetéből*. Cathedra Philologiae Slavicae. Budimpešta: Balassi kiadó.

Marko JESENŠEK, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. (Zora 90). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.

Marko JESENŠEK, 2015: *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega jezika*. (Zora 110). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.

Vili KERČMAR, 1995: *Evangeličanska cerkev na Slovenskem*. Murska Sobota: Pomurski tisk.

Avguštin KOCIPER, 1976: *Pomen pesmarice Krscsanszko Katholicsanszke Cerkvene pesmi iz leta 1893 za vernost v Prekmurju*. Diplomsko delo. Maribor: Teološka fakulteta v Ljubljani, Enota Maribor.

Franc KORNIG, 1795: *Kroatische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache in kurzer Zeit grundlich zu erlernen, nebst beigefügten Gesprächen und verschiedenen Übungen*. Zagreb: Im Verlage der bischofflichen Buchhandlung.

Marija KOZAR-MUKIČ, 2000: Družbene in politične razmere v zahodnem delu Ogrske v 16. stoletju. *Protestantizem – zatočišče izgnanih na Petanjcih*. Ur. Jože Vugrinec. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU. 205–210.

Ignac KRISTIJANOVIĆ, 1840: *Anhang zur Grammatik der Kroatischen Mundart. Enthaltend: eine Sammlung der nothwendigsten Wörter in der kroatisch-deutschen und deutsch-kroatischen Mundart, nebst verschiedenen sprichwörtlichen Ausdrücken und Redensarten, Sprichwörtern, Gesprächen im Umgange zur Übung im Kroatischreden und zur Erlangung der Geläufigkeit in der kroatischen Sprache, verschiedenen Erzählungen, freundschaftlichen Briefen, Zeugnissen etc.* Zagreb: Gedrucht bei Franz Suppan, f.f. priv. Buchdrucker u. Buchhändler.

Franc KUZMIČ, 2000: Petanjski grad v domačem tisku. *Protestantizem – zatočišče izgnanih na Petanjcih*. Ur. Jože Vugrinec. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU. 75–84.

Števan KŪZMIČ, 1771: *Nouvi Zákon ali Testamentom Goszpodna nasega Jezusa Krisztusa*. Halle.

Xavier LÉON-DUFOUR, 1993: *Rječnik biblijske teologije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Mijo LONČARIĆ, 1996: *Kajkavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.

Štefan LÜLIK, 1833: *Te vélke ABC ali Solszka-Vcsenyá v-zgovárjanyi vu Plemenitom Vas Vármegyövi sztojécsim Szlovenom na vörazsirjávanje vogrszkoga jezika zgotovlena po Lülík Stevani* = A nagy ABC vagy Oskolai-oktatások beszélgetésben. A Tekintetes Nemes Vas vármegyében létezö Vendusok számára magyar nyelv kiterjesztése végett készítette Lülík István. VaMLVaML Lülík.

MaP = Markišavska pesmarica (1631-1632). <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:IMG-JNI3VV16/?euapi=1&query=%27keywords%3dmarki%27%27&sortD ir=ASC&sort=date&pageSize=25>

Jožica NARAT, 2007: Kūharjeva prekmurska priredba Janežič-Sketove slovnice. *Razvoj slovenskega strokovnega jezika*. Obdobja 24 – Metode in zvrsti. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 365–383.

István NEMESKÜRTY, 1957: A XVI. század utolsó három évtizedének postillairodalmából. *Irodalomtörténet* 45/4, 453–466.

Vilko NOVAK, 1972: Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. stoletja. *Slavistična revija* 20/1, 95–103.

Vilko NOVAK, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.

Vilko NOVAK, 1990: Prekmurska Martjanska pesmarica I. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 61/1. 57–81.

Vilko NOVAK, 1997: *Martjanska pesmarica*. Ljubljana: Založba ZRC.

Vilko NOVAK, 2015: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: Založba ZRC.

OSP = *Obrazi slovenskih pokrajin*. Pomurci: Rešek, Dušan. <https://www.obrazislovenskih-pokrajin.si/oseba/resek-dusan/>

Avzugst PAVEL, 2013: *Prekmurska slovenska slovnicu Vend nyelvtan*. (Zora 100). Ur. Marko Jesenšek, prev. Marija Bajzek. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.

Maks PLETERŠNIK, 2006: *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana: Založba ZRC. www.fran.si.

SBL = *Slovenska biografija*. Števanec, Anton (1861–1921). <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi667094/>

Klaus SEYBOLD, 1990: *Introducing the Psalms*. London, New York: T&T Clark LTD.

SSKJ 2014 = *Slovar slovenskega knjižnega jezika* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Inštitut za slovenski jezik. <https://www.fran.si/>

Jožef SMEJ, 2005: O prevodih psalmov v prekmurščino od Martjanske pesmarice II do Pusztaijeve pesmarice 1893. *Slavistična revija* 53/2. 211–227.

Marijan SMOLIK, 2011: *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja*. Druga, elektronska, pregledana izdaja. Ur. Matija Ogrin. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:ovr/VIEW/>

András SZABÓ, 1984: *Károlyi Gáspár, 1530 k.-1591*. Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéhez. Budimpešta: Eötvös Lóránd Tudományegyetem.

János SZEPETNEKI, 2017: *Bátorítás a halál ellen*. Budimpešta: izdal György Ghyecy.

Franc ŠEBJANIČ, 1979: *Die protestantische Bewegung der pannonischen Slovenen*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Ivan ŠKAFAR, 1978: *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*. Ljubljana: SAZU.

Aleksander TERPLAN, 1848: *Knige 'zoltárszke szlovensene po Terplán Sándori püczonsz-kom farari*. Kőszeg: Stampane z sztroskom i pískmi Reichard Károla i Szinov.

Marko TERSEGLAV, 1996: *Uskoška pesemska dediščina Bele krajine*. Zbirka ZRC. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni Center SAZU.

Hotimir TIVADAR, 2020: Bratje po jeziku: jezikoslovno-zgodovinski pogled na priključitev oziroma združitve prekmurskih Slovencev. »Mi vsi živeti ščemo.« *Prekmurja 1919: okoliščine, dogajanje, posledice*. Ur. Peter Štih, Kornelija Ajlec, Attila Kovács Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 565–592.

VZP1 2008 = *Viri za zgodovino Prekmurja, 1. zvezek / Források a Muravidék történetéhez, 1. kötet*. Ur. Mayer László, Molnár András. Szombathely-Zalaegerszeg: Arhiv županije Vas in Arhiv županije Zala; A Vas Megyei Levéltár és a Zala Megyei Levéltár.

ZAOL 2017 = A hitéért mártírhálált halt protestáns énekszerző, Szepetneki János vélhetően Dél-Zalából indult. <https://www.zaol.hu/kultura/2017/04/a-hiteert-martirhalalt-halt-protestans-enekszerzo-szepetneki-janos-velhetoen-del-zalabol-indult>

HANDGESCHRIEBENES GESANGBUCH VON PREKMURJE AUS DEM 17. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Das handgeschriebene Gesangbuch Ro 150 aus Prekmurje ist der breiten Öffentlichkeit weniger bekannt. Es befindet sich im Material, das zu einer unbekannten Zeit und an unbekannten Orten von Dušan Rešek gesammelt und 1993 der Landes- und Studienbibliothek Murska Sobota übergeben wurde. Die Blätter des Manuskripts waren ursprünglich in hölzerne, mit dunkelbraunem Leder überzogene Einbände gebunden, von denen heute nur der letzte Einband erhalten ist. Das Gesangbuch besteht aus 373 Blättern, voraussichtlich war es ursprünglich noch umfangreicher.

Die Größe des Gesangbuches beträgt $17,5 \times 15,5$ cm, es besteht aus 49 Lagen. Zu unterschiedlichen Zeiten gab es drei Schreiber der Gedichte, deren Namen man jedoch nicht kennt, da die Anfangsblätter und möglicherweise auch eine Titelseite fehlen. Das Manuskript wurde im Jahr 1810 vom eventuellen Besitzer Janoš Ritoper oder Rituper (Ritóper / Rituper János) unterzeichnet. 1806 befand es sich vermutlich in Šopron (Sopron in Ungarn), zumal hinterher nach dem Gedicht Nummer 212 ein Blatt mit zwei weiteren Strophen hinzugefügt wurde (*Za grejsna Adama, I Eva pregresenye, ospotanszi bicsűvan fzi, koncovi raspét szí. / Na kálvária breig, nági szí popelan od necsemurni hohárov, na kri'z raspét szí*); der Name des Autors wurde dabei gestrichen, der Ort und das Jahr der Niederschrift blieben erhalten (*V-Soprouni 1806*).

Das Gesangbuch besteht aus vier Teilen. (1) Es fängt mit einer Passion über das Leiden und Sterben Jesu an (diese Blätter wurden später hinzugefügt, auch der Text entstand später, da die Sprache und die Schrift sich unterscheiden), gefolgt von dem Gesangbuch mit zwei unabhängigen Teilen: (2) der erste Teil besteht aus Originalliedern, die zur Zeit des Protestantismus entstanden sind, (3) der zweite Teil enthält Lieder, die später hinzugefügt wurden und sprachlich unterschiedlich sind. (4) Das Manuskript endet mit einem nachträglich hinzugefügten Register (*Index*) der Gedichte.

Vsebina

Marko Snoj, O priimku Küzmič

Vincenc Rajšp, Cerkve miru v Šleziji in artikularne cerkve na Ogrskem

Nina Ditmajer, Hibridne zbirke besedil v prekmurskem jezikovnem prostoru

Fanika Krajnc-Vrečko, Teološka antropologija Števana Küzmiča med izvirnostjo in tradicijo

Irena Avsenik Nabergoj, Semantično polje božje in človeške ljubezni v Küzmičevem prevodu Nove zaveze (1771)

Diana Košir, Semantično-pragmatični vidiki Dalmatinovega in Küzmičevega prevoda Matejevega Evangelija

Vesna Mikolič, Trubarjevo in Küzmičevo nagovarjanje bralcev v predgovorih njihovih del

Vlado Nartnik, Od Primoža Trubarja do Števana Küzmiča

Nina Zver, Jezik Küzmičevih pesmi v Vöre krščanske krátkem návuku

Marko Jesenšek, Števan Küzmič v Smejevi prekmuriani

*Franci Just, Prvi zapis o Küzmičevem *Nouvem Zákonu*, prekmurskih Slovincih in njihovem jeziku*

Klaudija Sedar, Küzmičevo delovanje v »artikularnih« krajih

Mirko Bratuša, Osnutek spomenika Števanu Küzmiču in prekmurskemu knjižnemu jeziku

Akoš Anton Dončec, Prekmurska rokopisna pesmarica iz 17. stoletja

15,00 €

